

SOCIAL
FORSKNINGS
INSTITUTTET

FATTIGDOM OG SOCIAL EKSKLUSION

Tendenser i Danmark over et
kvart århundrede

JØRGEN ELM LARSEN, SOCIOLOGISK INSTITUT

04:27

FATTIGDOM OG SOCIAL EKSKLUSION

Tendenser i Danmark over et kvart århundrede

JØRGEN ELM LARSEN

KØBENHAVN 2004
SOCIALFORSKNINGSINSTITUTTET
04:27

FORORD

Hermed foreligger den anden rapport om danskernes levekår, der samler op på tre omfattende undersøgelser fra hhv. 1976, 1986 og 2000 af den voksne befolknings levestandard, foretaget af Socialforskningsinstituttet og Sociologisk Institut, Københavns Universitet.

Undersøgelsen fra 2000, som denne rapport især er baseret på, indgår i Forskerskolen for Integration, produktion og velfærd. Under det meste af undersøgelsesforløbet har forskningsgruppen bestået af seniorforsker Dines Andersen fra Socialforskningsinstituttet, seniorforsker ved Gerontologisk Institut Merete Platz, professor Erik Jørgen Hansen, Danmarks Pædagogiske Universitet, og lektorerne Jørgen Elm Larsen, Anders Holm og Bjarne Hjorth Andersen, alle Sociologisk Institut. Sidstnævnte har samtidig fungeret som undersøgelsens forskningsleder, der løbende har stået til rådighed med hensyn til diskussioner og kommentarer under udarbejdelsen af rapporten.

Stud.scient.soc. Lea Drews og stud.scient.soc. Nanna Gabrielsen har stået for det omfattende edb-arbejde i forbindelse med de statistiske analyser.

Manuskriptet er konstruktivt og grundigt blevet kommenteret af Finn Kenneth Hansen fra CASA. Finn Kenneth Hansen har fungeret som ekstern "referee" både på denne anden rapport og på den første rapport fra levekårsundersøgelsen. Endvidere har professor John Andersen fra Roskilde Universitetscenter og professor Peter Gundelach, ekstern lektor Myra Lewinter og ph.d. Carsten Kron-

borg Bak fra Sociologisk Institut bidraget med gode bemærkninger og ideer.

Dele af resultaterne i nærværende rapport er tidligere præsenteret på Social Policy Research Centres konference "Social Inclusion" i juli 2003 ved University of New South Wales.

Undersøgelsen er finansieret med tilskud fra Sygekassernes Helsefond, Statens Samfundsvidenskabelige Forskningsråd, Socialministeriet, Beskæftigelsesministeriet og Undervisningsministeriet.

København, december 2004

Jørgen Søndergaard
Socialforskningsinstituttet

Jørgen Elm Larsen
Sociologisk Institut

INDHOLD

FORORD	2
RESUMÉ	10
Fattigdom og social eksklusion i Danmark	10
Bedre levekår for de fleste	11
Øget afstand mellem ekskluderede og inkluderede	12
Den sociale arv slår igennem	13
Datagrundlag	13
1 INDLEDNING OG HOVEDRESULTATER	14
Formålet med undersøgelsen	14
Fattigdom	15
Social eksklusion	16
Forskel mellem fattigdom og social eksklusion	17
Datagrundlaget	17
Hovedresultater	18
“Stiafhængigheden” og den sociale oprindelse	22
Kollektive eller individuelle risikobiografier	23
Rapportens disponering	24
Læsevejledning	26

2	FATTIGDOM	28
	Indledning	28
	Kritik af målinger af fattigdom baseret alene på indkomst	32
	Konstruktion af mål for relativ økonomisk fattigdom	34
	Relativ økonomisk fattigdom i 1986 og 2000	37
	En subjektiv vurdering af husholdningsøkonomien	41
	Sammenligning med andre opgørelser af relativ økonomisk fattigdom i Danmark	41
	Den relative økonomiske fattigdoms forløb 1986 til 2000	46
	Sammenhængen mellem relativ økonomisk fattigdom og vurdering af egen økonomiske situation	51
	Sammenhængen mellem relativ økonomisk fattigdom og andre velfærdsområder	52
	Dødeligheden blandt relativt økonomisk fattige og ikke-fattige fra 1986-2000	52
	Vedvarende relativ økonomisk fattigdom	54
	Er den relative økonomiske fattigdom blevet demokratiseret?	58
	Perspektiver	60
3	HVAD ER SOCIAL EKSKLUSION?	64
	Indledning	64
	Social eksklusion som politisk begreb	65
	Social eksklusion som videnskabeligt begreb	69
	Fattigdom og social eksklusion – er der en forskel?	72
	Definition af social eksklusion	75
	Social eksklusion som kontinuum eller som irreversibel proces	76
	Inklusion og eksklusion som et relationelt forhold	77
	Inklusion og eksklusion som social mobilitet	80
	Social eksklusion i relation til generation, livsfase og livsforløb	83

4 DEFINITION AF SOCIAL EKSKLUSION OG KONSTRUKTION AF INDEKS 86

Indledning	86
Fokus på risikogrupper eller på manglende deltagelse?	86
Definition af social eksklusion	89
Konstruktion af indeks for inklusion og eksklusion	89
De forskellige levkårsprofiler	91
Tværsnit og længdesnit	93
Grænsedragninger	98
Overvurderer eller undervurderer undersøgelsen den sociale eksklusion?	100
Objektive og subjektive dimensioner ved eksklusionen	104
Eksklusion som proces	106
Multivariate analyser	107
Oversigt over de forskellige indeks	110

5 INKLUSION OG EKSKLUSION I ÅR 2000 114

Indledning	114
Bortfald på delindeks og samlede indeks	115
Inklusion og eksklusion i forhold til økonomi og forbrug	117
Inklusion og eksklusion i forhold til sociale relationer	120
Inklusion og eksklusion i forhold til faglige og politiske aktiviteter	122
Inklusion og eksklusion i forhold til fritidsaktiviteter	124
Inklusion og eksklusion i forhold til helbredstilstand	126
Akkumuleret inklusion og eksklusion	128
Inklusion og eksklusion på det samlede indeks	128
Sammenhængen mellem økonomi og forbrug og inklusion og eksklusion på de øvrige levkårsområder	131
Sandsynligheden for inklusion og eksklusion	135
Boligform, opsparing og vurdering af egen økonomiske situation	137
Betydningen af opvækstvilkår for eksklusionen	138
Social eksklusion i de øvrige nordiske lande	140
Sammenfatning	140

6	INKLUSION OG EKSKLUSION I 1976, 1986 OG 2000 – TVÆRSNIT	142
	Indledning	142
	Inklusion og eksklusion 1976, 1986 og 2000	144
	En samlet profil af levекårene	148
	Sandsynligheden for inklusion og eksklusion og for meget svært belastende levекår	158
	En subjektiv vurdering af levекårenes udvikling	164
	Inklusion og eksklusion blandt lønmodtagerne	165
	Sammenfatning	168
7	INKLUSION OG EKSKLUSION I 1976, 1986 OG 2000 – LÆNGDESNIT	170
	Indledning	170
	Bortfald blandt respondenter	172
	Inklusion og eksklusion 1976 til 2000	173
	Midtergruppens bevægelser fra 1976 til 2000	177
	Inkluderet, i midtergruppen og ekskluderet i både 1976, 1986 og 2000	179
	Akkumuleret eksklusion 1976 til 2000	183
	Oversigt over ændringer i levекårene på de forskellige indeks	184
	Sandsynligheden for inklusion og eksklusion	185
	En subjektiv vurdering af levestandarden	200
	En sammenligning med de øvrige nordiske lande	201
	Sammenfatning	202

8	DØDELIGHEDEN FOR INKLUDEREDE OG EKSKLUDEREDE FRA 1976 TIL 2000	206
	Indledning	206
	Dødeligheden på indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent	208
	En sammenligning af dødeligheden på de forskellige indeks	211
	Sandsynlighed for dødelighed blandt inkluderede og ekskluderede	212
	Sammenfatning	220
9	SAMMENFATNING OG PERSPEKTIVER	222
	Indledning	222
	De overordnede træk ved inklusionen og eksklusionen fra 1976 til 2000	223
	Relativ økonomisk fattigdom og social eksklusion	227
	Objektive og subjektivt oplevede levekår	230
	Stratificeringen af levekårene	230
	“Stiafhængigheden”	240
	Tvungen til inklusion	244
	Total og permanent eksklusion	247
	Dødelighed og levekår	247
	Kollektive eller individuelle risikobiografier	252
	Levekår og socialpolitik	255
	Et metodologisk og forskningsmæssigt perspektiv	262

BILAGSTABELLER	266
 BILAG 1: FATTIGDOMSGRÆNSE, INDEKS OG "DØDSVARIABLER"	 290
Konstruktion af relativ økonomisk fattigdomsgrænse 1986 og 2000	290
Konstruktion af indeks for inklusion og eksklusion år 2000	292
Indeks til tværsnits- og længdesnitsopgørelserne	299
Indeks uden økonomikomponent	299
Indeks for inklusion og eksklusion med økonomikomponent	302
Meget svært belastende levekår	304
Respondenter, som døde fra 1975-1999	306
 BILAG 2: INKLUSION OG EKSKLUSION MED OG UDEN ØKONOMIKOMPONENT	 308
 LITTERATURLISTE	 312
SOCIALFORSKNINGSINSTITUTTETS UDGIVELSER SIDEN 1.1.2003	336

RESUMÉ

Fattigdom og social eksklusion i Danmark

Denne rapport er den anden, der samler op på Socialforskningsinstituttets levkårsundersøgelser. Den første (Andersen 2003) beskrev udviklingen i danskernes levkår inden for en række områder af betydning for befolkningens daglige tilværelse. Rapporten her belyser omfanget af fattigdom og social eksklusion i dagens Danmark på grundlag af de samlede levkårsforhold.

Det danske samfund har i dag en anden fordeling af ressourcerne end tidligere. Levkårmæssigt tegner der sig et billede med en lille elite, en stor majoritet af inkluderede og økonomisk og socialt velstillede, en noget mindre midtergruppe, som klarer sig rimeligt, og en lille minoritet af ekskluderede, som er ringe stillet på en række områder.

Danmark er internationalt set et rigt land, og samtidig er indkomsterne meget lige fordelt sammenlignet med andre rige lande. Når vi taler om fattigdom her i rapporten, hentyder vi derfor ikke til sult og dyb armod.

Fattigdom anvendes her som udtryk for en lav levestandard, der markant indskrænker mulighederne for at deltage i en række aktiviteter. Fattigdommen opgøres på to måder.

Den første opgørelsesmetode vedrører *relativ økonomisk fattigdom*, som er en kombination af årlig bruttoindkomst i familien og familiens månedlige rådighedsbeløb, efter at de faste udgifter er betalt. Ifølge denne opgørelsesmetode er 13 pct. af den danske befolkning i 2000 "relativt økonomisk fattige".

Den anden opgørelsesmetode vedrører *relativ fattigdom* og inddrager også familiens eventuelle afsavn. Afsavn kan fx bestå i, at man ikke er i stand til at betale regninger, gå til tandlæge, købe medicin eller mad. 8 pct. af den danske befolkning havde både lave indkomster (var relativt økonomisk fattige) og led sådanne afsavn i 2000. Disse kaldes "relativt fattige".

Vi bruger begrebet social eksklusion i en relativt bred betydning. Social eksklusion refererer her til ikke-deltagelse på forskellige centrale levekårsområder i samfundet, fx faglige/politiske aktiviteter og fritidsaktiviteter, eller til mangel på sociale relationer i det hele taget. En sådan social eksklusion kan bl.a. skyldes diskrimination, dårlige opvækstforhold, manglende uddannelse, handicap, dårligt helbred eller alder.

Social eksklusion er altså her forbundet med mange andre faktorer end indkomst og materielle ressourcer. Og socialt ekskluderede vil ikke kun være at finde blandt de "udstødte" (fx alkoholikere, hjemløse, sindslidende og kriminelle), men også i resten af befolkningen.

Bedre levekår for de fleste

Overordnet set har langt de fleste danskere fået markant bedre levekår i 2000, end de havde i 1976. I 2000 var der 2,3 pct. af den danske befolkning, der ifølge denne undersøgelses definitioner var socialt ekskluderet. Dermed er andelen mere end halveret. Fremgangen ses især i forhold til danskernes sociale netværk.

Mænd er stadig bedre stillet økonomisk og materielt end kvinder, men på alle andre levekårsområder er kvinderne bedre stillet, og samlet set kan man konstatere, at kvinderne siden 1976 har opnået ligestilling med hensyn til gode levekår.

Risikoen for social eksklusion øges i takt med alder og dårligt helbred. Men folkepensionister er blandt dem, der har oplevet størst fremgang i andelen af inkluderede og størst tilbagegang i andelen af ekskluderede. Og i det hele taget er hovedparten af de relativt økonomisk fattige ikke socialt ekskluderede.

Øget afstand mellem ekskluderede og inkluderede

Til gengæld er afstanden mellem de inkluderede og de, der stadig er ekskluderede, blevet større. De ekskluderede er i 2000 dårligere stillet både økonomisk og i forhold til de øvrige levekårsområder, end de var i 1976.

Enlige mødre, arbejdsløse kontanthjælpsmodtagere og etniske minoritetsgrupper, der i forvejen tilhører særligt sårbare grupper i befolkningen, er især udsat for både fattigdom og social eksklusion. Og selvom ufaglærte arbejdere i den undersøgte periode også har oplevet markante forbedringer i levekårene, så er risikoen for fattigdom og social eksklusion langt større for dem end for andre. Den relative afstand mellem socialgrupperne er stort set uændret.

Enlige forsørgere, arbejdsløse, førtidspensionister, etniske minoritetsgrupper og ufaglærte arbejdere har øget sandsynlighed for social eksklusion på ét eller flere levekårsområder. Men ingen af delene leder af sig selv og uundgåeligt til social eksklusion. Det er kun, når der eksisterer nogle særlige kombinationer af risikofaktorer, at sandsynligheden for social eksklusion er høj. Og kombinationen skal have længerevarende karakter, før der kan ses en reel sammenhæng med social eksklusion. Fx har en ufaglært og fraskilt enlig mor en højere risiko for at blive arbejdsløs og forblive arbejdsløs i længere tid end gifte og samlevende mødre. Arbejdsløse mænd har en højere risiko for at blive skilt end beskæftigede mænd og end arbejdsløse kvinder, og de har en højere risiko end arbejdsløse enlige kvinder for at forblive enlige, mens de er arbejdsløse.

Dødeligheden blandt dem, som var ekskluderet i 1976, er alt andet lige i perioden 1976 til 1999 langt større end blandt andre.

Den sociale arv slår igennem

Har man tidligere i livet været ekskluderet, er sandsynligheden for aktuelt at været det betydeligt større, end hvis man ikke har været det før. Dette mønster kan tolkes på to måder: For det første som en individuel social arv betinget af en specifik familiebaggrund og for det andet som en social arv, der i bredere forstand er relateret til familiens sociale position i det sociale rum.

I den sidstnævnte brede forstand er social arv et spørgsmål om børns og unges – og senere voksnes – socialisering og livsforløb i forhold til socialgruppe, køn, etnisk tilhørsforhold, alder og andre sociale forhold. Disse forhold har videre betydning for, hvad der rent faktisk er muligt og ønskeligt i tilværelsen, og hvad der forekommer den enkelte at være det, med hensyn til uddannelse, job, pardannelse osv. Og disse forhold påvirker sandsynligheden for at blive udsat for social eksklusion.

Datagrundlag

Undersøgelsen er baseret på interview med 5.166 personer i 1976, 4.561 personer i 1986 og 4.981 personer i 2000. Det er de interviewedes egne oplysninger om forskellige konkrete levekår, som udgør levekårsundersøgelseernes datagrundlag. 2.335 personer har deltaget i alle tre undersøgelser.

INDLEDNING OG HOVEDRESULTATER

Formålet med undersøgelsen

Formålet med undersøgelsen er at belyse fattigdom og social eksklusion i Danmark ud fra de danske levekårsundersøgelser fra 1976, 1986 og 2000. I forhold til den første rapport fra levekårsundersøgelsen, der hovedsageligt belyste mange enkeltaspekter af levekårene, fokuserer denne rapport på de samlede levekår i forhold til fattigdom og social eksklusion.

Undersøgelser af social eksklusion er vigtige, fordi de fortæller om, hvem og hvor mange der på én og samme tid er udsat for dårlige levekår på en række centrale områder. I rapportens beskrivelse af udviklingen af velfærdssamfundet og fordelingen af gode og dårlige levekår i befolkningen lægges der vægt på befolkningens deltagelse på følgende områder: sociale netværk, faglige og politiske aktiviteter, fritidsaktiviteter og økonomi og forbrug. Endvidere belyses sammenhængen mellem social eksklusion og helbredsforhold.

Selvom hovedformålet med rapporten er at fremlægge empiriske resultater om fattigdom og social eksklusion baseret på levekårsundersøgelserne, har det også været vigtigt at redegøre for teorier og begreber om fattigdom og social eksklusion. Det er tilstræbt at opnå en så klar sammenhæng som muligt mellem teorier om og definitioner af fattigdom og social eksklusion på den ene side og de empiriske operationaliseringer og målinger af fattigdom og social eksklusion på den anden side. Der er endvidere lagt vægt på at sammenligne

og supplere resultaterne af denne undersøgelse med andre danske og i et vist omfang også udenlandske undersøgelser af fattigdom og social eksklusion.

Fattigdom

Danmark er internationalt set et rigt land, og samtidig er indkomsterne meget lige fordelt sammenlignet med andre rige lande. Man kan derfor spørge, om det er relevant at beskæftige sig med fattigdom i dagens Danmark. Det er det næppe, hvis man med fattigdom mener sult og dyb armod.

Fattigdom i dagens Danmark skal her imidlertid ikke sammenlignes med fattigdommen i Danmark for omkring 100 år siden eller med fattigdommen i udviklingslandene i dag. Vi anvender således en relativ definition på fattigdom, hvor der er tale om en lav levestandard på grund af ringe indkomst, der markant indskrænker mulighederne for deltagelse i normale aktiviteter og derfor indskrænker individets eller husholdningens valgmuligheder i forhold til forbrug og fritidsaktiviteter til et minimum, når fattigdommen strækker sig over en længere periode.

Fattigdom kan opgøres på flere måder. Der anvendes i denne rapport to typer af opgørelser.

Den første opgørelse er en kombination af årlig bruttoindkomst i familien og familiens månedlige rådighedsbeløb, efter at de faste udgifter er betalt. Denne opgørelse betegnes "relativ økonomisk fattigdom". Dette mål blev anvendt i levekårsundersøgelsen fra 1986 og anvendes derfor også i levekårsundersøgelsen i år 2000, således at den relative økonomiske fattigdom kan sammenlignes for disse to år. Fordelen ved dette mål er – sammenlignet med mål, der kun består af årlige indkomster – at det både indikerer de potentielle forbrugsmuligheder (indkomsten) og de faktiske forbrugsmuligheder i hverdagen, når de faste udgifter er betalt (rådighedsbeløbet). Ulempen ved målet er, at det er et rent indkomstmål, som ikke inddrager de afsavn, der lides som følge af en ringe indkomst.

Den anden opgørelse består af en kombination af indkomst, rådighedsbeløb og afsavn (fx at man af økonomiske grunde har undladt

at købe helt nødvendige dagligvarer (mad m.m.) eller har undladt at købe medicin), men dette mål dækker kun år 2000. Det beror på, at der ikke i de tidligere levkårsundersøgelser, men alene i 2000-undersøgelsen indgik spørgsmål om forskellige typer af afsavn. Dette mål betegnes "relativ fattigdom", og det kommer tættest på, hvad fattigdom reelt er udtryk for, nemlig en ringe indkomst, der medfører basale afsavn i hverdagen.

Social eksklusion

Anvendelsen af begreberne inklusion og eksklusion er af relativt ny dato i Danmark og de fleste andre EU-lande. Der har således ikke tidligere været foretaget empiriske undersøgelser af social eksklusion i Danmark, og undersøgelser af social eksklusion er indtil nu også relativt sjældne internationalt set.

Overordnet set drejer social eksklusion sig om mennesker, som på én og samme tid er meget dårligt stillede (ekskluderede) på en række centrale levkårsområder. Det vil sige, at der forekommer en ophobning af dårlige levkår og mangel på deltagelse inden for en række centrale områder i samfundet. Der er tale om mennesker, som af den ene eller anden grund, for eksempel på grund af dårlige opvækstforhold, manglende uddannelse, handicap, diskrimination, dårlige helbredsforhold eller alder, udelukkes fra, ikke har mulighed for eller ikke evner at deltage i centrale levkårsområder i det samfund, som de lever i. Det gælder for eksempel i forhold til at have en rimelig levestandard, være en del af et familienetværk og sociale netværk i øvrigt, deltage i faglige og politiske aktiviteter eller deltage i fritidsaktiviteter.

Begrebet social eksklusion bruges almindeligvis om to forskellige, men overlappende fænomener. I det ene tilfælde anvendes social eksklusion i forbindelse med de såkaldt "udstødte": Det vil bl.a. sige alkoholikere, hjemløse, sindslidende og kriminelle – og ikke sjældent individer med en kombination af sådanne sociale problemer. I det andet tilfælde anvendes social eksklusion om ikke-deltagelse på forskellige kerneområder i samfundet, og i dette tilfælde vil de ekskluderede ikke kun være at finde blandt de "udstødte", men også i "normalbefolkningen". Det er den sidstnævnte form for social eksklusion, som denne undersøgelse omhandler.

Definitionen på social eksklusion i denne undersøgelse er:

Et individ er socialt ekskluderet, hvis det kan karakteriseres af tre, fire eller alle fem af følgende forhold: er relativt økonomisk fattig (i år 2000 inddrages også målet relativt fattig), har få eller ingen sociale relationer, har en ringe eller ingen deltagelse i faglige og politiske aktiviteter, har en ringe eller ingen deltagelse i fritidsaktiviteter og/eller har et dårligt helbred.

Forskel mellem fattigdom og social eksklusion

Forskellen mellem fattigdom og social eksklusion er, at fattigdom vedrører begrænsede økonomiske og materielle ressourcer og de afsavn, som affødes heraf, mens social eksklusion vedrører en betydeligt mere omfattende række af "sociale problemer", der besværliggør eller umuliggør en persons eller gruppes inklusion og deltagelse inden for ét eller flere centrale områder i samfundet. Social eksklusion som ikke-deltagelse er forbundet med mange andre faktorer end indkomst og materielle ressourcer – for eksempel alder, dårligt helbred, handicap, sygdom, kulturelle forskelligheder, diskrimination eller mangel på tid. Der er brug for begge begreber, og der er god grund til at opretholde en skelnen mellem dem.

Datagrundlaget

Datagrundlaget er de tre levekårsundersøgelser, som blev gennemført i 1976, 1986 og i 2000. I disse undersøgelser belyses levekårene og udviklingen i levekårene set fra individernes synsvinkel. Det er de interviewedes egne oplysninger om forskellige konkrete levekår, som udgør levekårsundersøgelseernes datagrundlag. Langt de fleste spørgsmål handler om faktuelle forhold som for eksempel medlemskab af en politisk organisation, men der indgår også spørgsmål om individernes subjektive oplevelse af udviklingen i levekårene, for eksempel om de samlet set mener, at deres levestandard er blevet bedre eller ringere end for 5 år siden.

Der blev opnået interview med 5.166 personer i 1976, 4.561 personer i 1986 og 4.981 personer i 2000. 2.335 personer har deltaget i alle tre undersøgelser.

Levekårsundersøgelserne, og især den fra 2000, udgør et unikt data-materiale til at undersøge social eksklusion. En række af spørgsmålene i 2000-undersøgelsen var direkte møntet på at kunne belyse dette aspekt af danskernes levekår.

Hovedresultater

8 pct. af den danske befolkning er i år 2000 ifølge den hér anvendte definition relativt fattige, det vil sige er både relativt økonomisk fattige og lider en række afsavn som for eksempel af økonomiske grunde ikke at kunne betale regninger, gå til tandlæge, købe medicin eller dagligdags fornødenheder som mad. Det er især enlige forsørgere og deres børn, der på grund af en lav indkomst lider en række afsavn, mens især ældre med lav indkomst i mindre grad lider afsavn.

13 pct. er i 2000 relativt økonomisk fattige (har lave indkomster), men en del af disse (5 pct.) lider ikke eller kun i mindre grad afsavn på grund af den lave indkomst. De indgår således ikke i de ovennævnte 8 pct., som er relativt fattige.

Uanset hvilket mål for fattigdom der er anvendt og refereret til i undersøgelsen, kan det overordnet set konkluderes, at fattigdom rammer mange på et eller andet tidspunkt i løbet af livet, men at det kun er en lille og i Danmark gennem de senere år en aftagende minoritet, som over lange perioder (flere år) forbliver fattig. Det er imidlertid nogle ganske bestemte grupper i befolkningen, der i særlig grad og oftere end andre i lange perioder er udsat for fattigdom. Det er helt overvejende dem, som tilhører en etnisk minoritetsgruppe, som længerevarende eller ofte er arbejdsløse, som kun har folkepensionen at leve af, eller som er enlige mødre. Og hovedparten af disse er ufaglærte arbejdere; det vil sige, at de tilhører socialgruppe V.

2,3 pct. af den danske befolkning er ifølge den hér anvendte definition socialt ekskluderet i år 2000.

Fra 1976 til 2000 har der været en markant vækst i andelen af danskere, som er inkluderede, mens andelen af både midtergruppen og ekskluderede er faldet. Fra 1976 til 2000 er andelen af ekskluderede mere end halveret.

Betragtes den sociale eksklusion på områderne sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter og fritidsaktiviteter hver for sig, er den næsten dobbelt så hyppigt forekommende blandt relativt fattige som blandt dem, der er økonomisk og materielt velstillede.

Fattigdom og social eksklusion er ikke det samme, idet hovedparten af de relativt fattige ikke er socialt ekskluderet. Det er specifikke og meget sårbare grupper, som især er udsat for både relativ fattigdom og social eksklusion – især enlige mødre, arbejdsløse kontanthjælpsmodtagere og etniske minoritetsgrupper.

Der er en del ældre, som ikke er relativt fattige, men som er ekskluderet i forhold til fx sociale relationer eller fritidsaktiviteter – primært på grund af alder og helbredstilstand. Men uanset alder er det generelt få af de økonomisk og materielt velstillede, som er ekskluderet.

Der er i undersøgelsen brugt flere forskellige profiler (eller indeks) for gode og dårlige levekår: indeks for inklusion og eksklusion med økonomikomponent, indeks for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent, indeks for meget svært belastende levekår med boligkomponent og indeks for meget svært belastende levekår uden boligkomponent. Der forekommer visse forskelle bl.a. i køns- og alderssammensætningen i forhold til, hvem der har gode og dårlige levekår, men det er entydigt, at det er de samme grupper – og over tid de samme individer – der har dårlige levekår i forhold til de forskellige levekårsprofiler. Og langt hovedparten af disse er eller har været ufaglærte arbejdere.

Den sociale opdeling af samfundet i distinkte socioøkonomiske grupper eller socialgrupper er således levekårs-mæssigt langt fra en saga blot, idet bl.a. risikoen for fattigdom og social eksklusion er langt større for ufaglærte arbejdere end for andre. Selvom også ufaglærte arbejdere i perioden fra 1976 til 2000 har oplevet markante forbedringer i levekårene, så er den relative afstand mellem socialgrupperne stort set uforandret.

En status som lønmodtager beskytter i dag i høj grad mod social eksklusion. I 2000 er der stort set ingen lønmodtagere, heller ikke blandt ufaglærte arbejdere, som er socialt ekskluderet på mange områder på én gang. Arbejdsløse og førtidspensionister er betydeligt dårligere stil-

let levkårs-mæssigt end lønmodtagere, og hovedparten af disse arbejds-løse og førtidspensionister har en baggrund som ufaglærte arbejdere.

Forskelle i levkårene relaterer sig dog ikke blot til, hvem der er “insidere”, og hvem der er “outsidere” på arbejdsmarkedet. Der er også betydelige forskelle internt mellem lønmodtagerne, idet især ufaglærte arbejdere i langt højere grad end andre er udsat for eksklusion på bestemte enkeltområder (fx i forhold til sociale relationer eller deltagelse i fritidsaktiviteter).

Social eksklusion hænger tæt sammen med alder og helbredstilstand, men ældre (folkepensionister) hører til én af de grupper i det danske samfund, som har oplevet den mest markante fremgang i andelen af inkluderede og den mest markante tilbagegang i andelen af ekskluderede fra 1976 til 2000. Der er imidlertid især for ældre og gamle en stærk positiv sammenhæng mellem dårligt helbred og social eksklusion. Blandt ældre og gamle er det især tidligere ufaglærte arbejdere, der har den dårligste helbredstilstand, og som har sværest ved at imødegå en eksklusion i alderdommen.

Kvinder har generelt set fra 1976 til 2000 taget et tigerspring med hensyn til forbedring af levkårene. Både mænd og kvinder har oplevet en betydelig fremgang i andelen af inkluderede, men hvor kvinder i 1976 haltede betydeligt efter mænd, har de i 2000 opnået ligestilling med hensyn til gode levkår (inklusion).

Der er imidlertid forskel på, hvilke områder mænd og kvinder er godt stillet på levkårs-mæssigt. Mens mænd stadig er bedre stillet økonomisk og materielt set end kvinder, så halter mænd på stort set alle andre områder i dag efter kvinder – fx hvad angår sociale relationer eller deltagelse i fritidsaktiviteter.

Det gælder dog ikke for de kvinder, som er enlige mødre. Enlige mødre er én af de grupper i det danske samfund, som er allerringest stillet levkårs-mæssigt. Det gælder ikke kun i forhold til økonomi og materielle forhold, men også i forhold til sociale relationer, faglig og politisk deltagelse og helbredsforhold.

Det samme mønster finder man hos etniske minoritetsgrupper, som sammen med enlige mødre er blandt de ringest stillede grupper i det

danske samfund. Også enlige mødre, som er lønmodtagere, er levekårmæssigt sårbare, og det gælder ikke mindst på det økonomiske område. Den relative økonomiske fattigdom blandt enlige mødre, som er lønmodtagere, er langt større end blandt andre grupper af lønmodtagere.

Der er en klar sammenhæng mellem social eksklusion og problematiske opvækstvilkår i barndommen, idet ekskluderede i langt højere grad end andre har oplevet en barndom, hvor forældrene for eksempel ofte eller af og til havde svært ved at skaffe tilstrækkeligt med mad.

De, der én gang i livet er blevet ekskluderet, har en betydeligt større risiko for at blive ekskluderet igen på et senere tidspunkt i livet. De levekårmæssigt mest udsatte personer er derfor dem, som tidligere har været ekskluderet. De, der var ekskluderet i 1976, har en meget større sandsynlighed end andre for også at være ekskluderet i 2000.

Der er 15 gange flere med en dårlig helbredstilstand blandt ekskluderede end i befolkningen som helhed. Dårligt helbred spiller selvsagt en afgørende rolle for dødeligheden. Men i forhold til de helbredsforhold, der indgår i undersøgelsen, spiller dårlige sociale forhold en endnu større rolle for dødeligheden. Dødeligheden blandt dem, som var ekskluderet i 1976, er alt andet lige i perioden 1976 til 1999 langt større end blandt andre. Også de, der var enlige mødre i 1976, har i perioden fra 1976 til 1999 alt andet lige haft en større sandsynlighed for at dø end dem, som i 1976 boede i parfamilier med børn.

De objektivt målte levekår afspejles i vid udstrækning i den subjektive oplevelse af udviklingen af levestandarden, idet de inkluderede i langt højere grad end de ekskluderede mente, at der var sket en forbedring af levestandarden – og omvendt: Langt flere af de ekskluderede end af de inkluderede mente, at levestandarden var blevet ringere.

Den store fortælling om levekårenes udvikling fra 1976 til 2000 er overordnet set en "solstrålehistorie", idet langt de fleste danskere og især kvinder og ældre har oplevet markante forbedringer i levekårene. Ét af de levekårsområder, hvor der er sket de mest markante fremskridt, er i forhold til de sociale netværk – fx er der væsentligt flere, der har nogen, de kan tale med om deres eventuelle problemer, og langt færre er uønsket alene.

Det siges ofte, at danskerne lever et mere individualiseret liv end tidligere. Hvis dette skulle være tilfældet, så har det i hvert fald ikke medført, at der er sket en svækkelse af danskernes sociale netværk. Siden 1976 er der for langt de fleste danskere sket en udvidelse af og forbedring i deres sociale relationer, og det gælder ikke mindst for de ældre.

Som anført er der imidlertid også nogle sorte sociale pletter på det danske landkort, idet især enlige mødre og etniske minoritetsgrupper halter langt bagefter levekårsmæssigt. Samtidig er den levekårsmæssige afstand fra 1986 til 2000 mellem de ekskluderede og resten af befolkningen blevet større. Eksklusionen er i 2000 blevet mere omfattende blandt dem, som i 1986 var ekskluderet, mens de, der var inkluderet i 1986, i høj grad også i 2000 har kunnet holde sig fri af eksklusioner på de forskellige områder på trods af en stigende alder.

I takt med at eksklusionen er blevet formindsket, er de resterende ekskluderede i stigende grad karakteriseret ved både at have dårlige økonomiske forhold og dårlige levekår på de øvrige områder.

Endelig er det vigtigt at fastslå, at undersøgelsen antageligt under- vurderer den sociale eksklusion – primært af to grunde: For det første er der et internt “bortfald” i undersøgelsen, som gør, at det især er de levekårsmæssigt dårligt stillede, der ikke indgår i beregningerne af inklusionens og eksklusionens omfang, fordi der er en række spørgsmål i undersøgelsen, som de ikke har svaret på. For det andet omfatter undersøgelsen kun “normalbefolkningen”. Det vil sige, at den ca. ene procent af den danske befolkning, som er hjemløse, sindslidende, narkomaner m.m., ikke indgår i undersøgelsen. Og det er disse såkaldt socialt udsatte grupper, som oftest har de ringeste levekår i det danske samfund.

“Stiafhængigheden” og den sociale oprindelse

Et af undersøgelsens vigtigste resultater er påvisningen af, at der er en tæt sammenhæng mellem ens levekår tidligere i livet og ens aktuelle levekår. Har man én gang tidligere i livet været ekskluderet, så er sandsynligheden for aktuelt at være ekskluderet betydeligt større,

end hvis man ikke tidligere i livet har været ekskluderet. Dette er i undersøgelsen blevet betegnet som en sti, det kan være svært at afvige fra i ens videre livsforløb. Der optræder således for nogle en såkaldt stiafhængighed i ens levestandard gennem livsforløbet.

Eksklusionens stiafhængighed kan tolkes på to måder: for det første som en individuel social arv betinget af en specifik familiebaggrund og for det andet som en struktureret social arv relateret til familiens sociale position i det sociale rum.

I den sidstnævnte brede forstand er social arv således et spørgsmål om børns og unges – og senere voksnes – socialisering og livsforløb i et specifikt socialt rum, hvor der er forskelle mellem mennesker betinget af bl.a. tilhørsforhold til socialgruppe, køn, etnisk tilhørsforhold og alder og dermed forskel på både, hvad der reelt er, og hvad der forekommer at være muligt og ønskeligt i tilværelsen med hensyn til uddannelse, job, pardannelse osv. Disse forhold påvirker alle og oftest i samspil sandsynligheden for at blive eller ikke blive udsat for social eksklusion.

Kollektive eller individuelle risikobiografier

Resultaterne fra undersøgelsen peger på, at der hverken er tale om, at den sociale eksklusion rammer store dele af bestemte socioøkonomiske grupper eller udelukkende er betinget af specifikke individuelle forhold. Det er kun en lille del af "risikogrupperne", som faktisk udsættes for social eksklusion, men omvendt har disse risikogrupper en langt højere andel af ekskluderede end andre grupper.

Undersøgelsen peger på, at det at være enlig forsørger, arbejdsløs, førtidspensionist, at tilhøre en etnisk minoritetsgruppe eller at være ufaglært arbejder er forhold, der alle øger sandsynligheden for social eksklusion. Men ingen af delene leder af sig selv og uundgåeligt til social eksklusion. Det er kun, når der eksisterer en bestemt kombination af risikofaktorer (fx arbejdsløshed, skilsmisse, alkoholmisbrug og dårligt helbred), at sandsynligheden for social eksklusion er akut eller faktisk indtræder. Det vil imidlertid sjældent være resultat af en pludselig ophobning af sociale problemer, men er oftest resultat af længerevarende processer, for eksempel i uddannelsessystemet,

på arbejdsmarkedet og i familien. En ufaglært og fraskilt enlig mor har en højere risiko for at blive arbejdsløs og forblive arbejdsløs i længere tid end gifte og samlevende mødre. Arbejdsløse mænd har en højere risiko for at blive skilt end beskæftigede mænd og end arbejdsløse kvinder, og arbejdsløse enlige mænd har en højere risiko end arbejdsløse enlige kvinder for at forblive enlige, mens de er arbejdsløse.

Men et ensidigt fokus på en opdeling af befolkningen i en majoritet af inkluderede og en lille minoritet af ekskluderede indebærer en risiko for at overse de uligheder og forskelle, der eksisterer blandt de inkluderede eller blandt dem, som befinder sig imellem inklusionen og eksklusionen, det vil sige i midtergruppen. Midtergruppen er i modsætning til de inkluderede karakteriseret ved at være ekskluderet på visse levkårsområder, men i modsætning til de ekskluderede er de ikke karakteriseret ved at være ekskluderet på mange områder på én gang.

Det danske samfund har i dag en anden sammensætning af socio-økonomiske eller socialgrupper og en anden fordeling af ressourcerne end tidligere. Billedet af et "levkårs-mæssigt" løgformet samfund passer sandsynligvis meget godt på det danske samfund i dag med en lille elite, en stor majoritet af inkluderede og økonomisk og socialt velstillede, en noget mindre midtergruppe, som klarer sig rimeligt, og en lille minoritet af ekskluderede, som er levkårs-mæssigt ringe stillet på en række områder.

Rapportens disponering

Rapportens kapitler er disponeret på følgende måde:

Kapitel 2 sætter fokus på relativ økonomisk fattigdom. Der foretages en kritik af målinger af fattigdom baseret alene på indkomst. Derefter belyses begrebet relativ økonomisk fattigdom baseret på familiens bruttoindkomst og rådighedsbeløb for årene 1986 og 2000 både som tværsnit (det vil sige for de samme befolkningsudsnit på de tre undersøgelsestidspunkter i 1976, 1986 og 2000) og som længdesnit (det vil sige for de samme individer i henholdsvis 1976, 1986 og 2000). Endelig foretages en sammenligning med andre opgørelser af relativ økonomisk fattigdom i Danmark.

Kapitel 3 behandler begrebet social eksklusion, og der redegøres for forholdet mellem eksklusion og inklusion og udviklingen af velfærdssamfundet.

Kapitel 4 redegør for, hvordan eksklusion og inklusion operationelt defineres i undersøgelsen, og hvilke levekårsområder der indgår i analysen af eksklusion og inklusion. Desuden redegøres der for de begreber, mål, indeks og metoder, som ligger til grund for analysen af eksklusion og inklusion. I slutningen af kapitlet gives en oversigt over både de delindeks og de aggregerede indeks, der anvendes i de følgende tre kapitler.

Kapitel 5 belyser omfanget af og fordelingen af inklusion og eksklusion i den danske befolkning i år 2000. Der er altså tale om at vise det aktuelle billede af inklusion og eksklusion, og der er alene tale om et øjebliksbillede. Først gennemgås inklusion og eksklusion i forhold til de enkelte levekår: 1) økonomi og forbrug, 2) sociale relationer, 3) faglige og politiske aktiviteter, 4) fritidsaktiviteter og 5) helbredsforhold. Dernæst ses på inklusion og eksklusion i forhold til de samlede levekår. Kapitlet afsluttes med en belysning af den statistiske sammenhæng mellem relativ økonomisk fattigdom og eksklusion på levekårsområderne for sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter og fritidsaktiviteter.

Kapitel 6 belyser udviklingen i inklusion og eksklusion for forskellige kategorier (aldersgrupper, familietyper, socialgrupper m.m.) for årene 1976, 1986 og 2000. Udviklingen for hele perioden omfatter alene levekårsområderne sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter, fritidsinteresser og helbredsforhold. Det er kun for 1986 og 2000, at der indgår oplysninger om relativ økonomisk fattigdom. Den historiske belysning omfatter også udviklingen i den gruppe, der i levekårsundersøgelsen benævnes som gruppen med "meget svært belastende levekår".

Kapitel 7 belyser også udviklingen i inklusion og eksklusion, men i dette kapitel er der tale om længdesnitsanalyser, hvor de samme personer følges fra 1976 til 2000. I 1976 er de mellem 20-69 år, og i 2000 er de mellem 43-93 år. Forløbsanalyser er analyser af en aldrende befolkning. Dette kapitel omfatter flere analyser. Først ses på udviklingen i eksklusion og inklusion med vægt på, hvad

der karakteriserer midtergruppen og bevægelser mod henholdsvis inklusion og eksklusion. Dernæst betragtes dem, der forbliver i stabile levekårs-mæssige positioner som inkluderede, i midtergruppen og ekskluderede i både 1976, 1986 og 2000. Desuden undersøges, hvordan eksklusionens omfang eller dybde udvikler sig over tid, det vil sige om de, der er socialt ekskluderede, over tid oplever færre eller flere eksklusioner i forhold til de mange forskellige levekårs-komponenter, som tilsammen udgør det aggregerede indeks for social eksklusion. For det tredje foretages en sammenligning mellem udviklingen i gruppen af socialt ekskluderede og udviklingen i gruppen med "meget svært belastende levekår" fra 1976 til 2000. For det fjerde foretages en sammenligning af de forskellige "levékårsprofiler", som er aftegnet ved hjælp af forskellige indeks for gode og dårlige levekår, med henblik på at kortlægge ligheder og forskelle.

Kapitel 8 belyser sammenhængen mellem dødelighed og inklusion og eksklusion. Analysen af dødeligheden er baseret på, at persondata fra levekårsundersøgelsen er sammenkørt med persondata (registerdata) fra Danmarks Statistik, der registrerer dødsfald i den danske befolkning.

Kapitel 9 præsenterer undersøgelsens hovedresultater, og disse perspektiveres i forhold til anvendelsen af begreber, i forhold til andre undersøgelser og i forhold til socialpolitik og forskningspolitik.

Læsevejledning

Rapporten kan læses på flere måder. De, der alene er interesserede i et overblik, kan læse kapitel 1 og kapitel 9. Kapitel 2 om fattigdom kan læses uafhængigt af de øvrige kapitler, idet dette kapitel både rummer teori, metode og empiriske resultater om fattigdom. De, der ud over et overblik er særligt interesserede i teoretiske og metodologiske aspekter ved undersøgelsen af social eksklusion, kan yderligere læse kapitel 3 og kapitel 4, mens de, der især er interesserede i uddybende empiriske resultater om social eksklusion, yderligere kan læse kapitel 6-8. Men det anbefales selvfølgelig, at man for at få fuldt udbytte af rapporten læser den i sin helhed. Endvidere henvises til SFI arbejds-papir 10:2004 (Larsen 2004c), der indeholder en mere omfattende og detaljeret fremstilling af undersøgelsens datamateriale.

FATTIGDOM

Indledning

Danmark er internationalt set et rigt land, og samtidig er indkomsterne meget lige fordelt sammenlignet med andre rige lande.¹ Man kan derfor spørge, om det er relevant at beskæftige sig med fattigdom i dagens Danmark. Det er det næppe, hvis man med fattigdom mener sult og dyb armod.² Fattigdom i dagens Danmark kan imidlertid ikke sammenlignes med fattigdommen i Danmark for omkring 100 år siden eller med fattigdommen i udviklingslandene i dag. Dette skyldes, at forståelsen af, hvad fattigdom er, forandrer sig over tid, og fattigdom har også forskellig betydning afhængig

-
1. Blandt EU-landene var Danmark i 1993 det land, der havde den mindst skæve indkomstfordeling (Rambrakash 1997). I 1998 gjorde det samme sig gældende (European Commission 2003), men her delte Danmark "førerposition" med to andre skandinaviske lande, Sverige og Finland, der nu var blevet medlemmer af EU. Blandt OECD-landene havde Danmark lige efter Finland i midten af 1990'erne den laveste andel med lavindkomster under 50 pct. af medianindkomsten (Finansministeriet 2004). Det skal dog tilføjes, at der har været en klar stigning i uligheden i de disponible indkomster i perioden 1994 til 2000 – modsat perioden 1983 til 1994, hvor der var et fald i indkomstuligheden (Finansministeriet 2002). De afgørende faktorer for denne stigning i indkomstuligheden i perioden fra 1994 til 2000 var imidlertid hverken en markant øget løndifferentiering eller betydelige ændringer i fordelingspolitikken (indkomstoverførsler, skatter m.v.), men primært stigende ejendomsværdier samt rentefald og aktiekurstigninger (Goul Andersen 2003).
 2. Det er dog værd at bemærke, at det i Andersen (2003, kap. 5) blev påvist, at 3 pct. af de 20-29-årige danskere i 2000 angav, at de havde haft en opvækst, hvor forældrene "ofte" eller "af og til" havde haft problemer med at skaffe tilstrækkeligt med mad på bordet.

af, hvor i verden vi befinder os. Fattigdom kan derfor henvise til forskellige forhold:

1) Ekstrem elendighed som fx hungersnød eller ødelæggelse af lokalsamfund på grund af krig eller naturkatastrofer. Det er et akut og katastrofebestemt problem, som vi via tv konfronteres med fra lande i bl.a. Afrika og Asien.

2) Eksistensminimum, det vil sige, at man ikke har nok til at indfri grundlæggende behov for bolig, tøj, mad m.m. Store dele af arbejderklassen i de europæiske lande levede indtil langt op i det 20. århundrede på et eksistensminimum, og i Danmark var det først omkring Første Verdenskrig, at denne overlevelsestruende fattigdom for alvor begyndte at forsvinde.

3) Relativ fattigdom, som er knyttet til eksistensen i moderne rige, men ulige vestlige velfærdssamfund. De grundlæggende behov dækkes som regel, men det er ikke muligt at indfri de sociale forventninger og udfylde de roller, som er almindelige i samfundet (Andersen & Larsen 2004).

De tre forståelser af fattigdom udelukker ikke nødvendigvis hinanden,³ men det er primært den relative form for fattigdom, der er relevant i dagens danske samfund, og som vi derfor beskæftiger os med her. Den relative fattigdom kan defineres således:

“Individer, familier og grupper i befolkningen kan siges at leve i fattigdom, når de mangler ressourcer til at opnå den kost, deltage i de aktiviteter og have de levekår og behageligheder, som er normale eller i det mindste vidt anerkendte i det samfund, som de hører til. Deres ressourcer er så langt under gennemsnittet for individer og familier, at de udelukkes fra almindelige livsmønstre, vaner og aktiviteter” (Townsend 1979: 31).

3. FN anvender fx i den jævnligt udarbejdede rapportserie “Human Development Report” forskellige fattigdomsmål og understreger, at fattigdom ikke kan måles på samme måde verden over, da fattigdom må forstås i relation til konteksten – det vil sige i forhold til det enkelte lands udviklingsniveau, rigdom, socioøkonomiske og kulturelle standarder og normer m.m. (UNDP 1997: 17). FN anvender derfor også forskellige mål for fattigdom i rapporterne.

Der er altså tale om en af økonomiske og materielle grunde påtvungen lav levestandard, der markant indskrænker mulighederne for deltagelse i normale aktiviteter og derfor indskrænker individets eller husholdningens valgmuligheder i forhold til forbrug og fritidsaktiviteter (der koster penge) til et minimum, når fattigdommen strækker sig over en længere periode. Varigheden af fattigdom er helt afgørende for de afsavn, der lides, og for de af fattigdommen afledte sociale, psykiske og helbredsmæssige konsekvenser (Andersen & Larsen 1989). Det relative i fattigdomsdefinitionen skal ikke forstås således, at man er fattig, fordi man har færre ting og materielle goder, end naboen har. Hansen (1989) præciserer: “Naboerne” kommer ind i forklaringskæden på en helt anden måde. Når naboerne har de pågældende ting, er dette ofte årsagen til, at disse ting nu er blevet nødvendigheder ... fordi samfundet herefter fungerer ud fra den forudsætning, at borgerne simpelthen besidder netop disse ting ... At være udelukket fra den almindelige levevis er et brugbart [fattigdoms]begreb, fordi “den gængse levevis” er en god indikator på, hvad der er nødvendigt, hvis den enkelte skal sikres fuld medleven i samfundet” (Hansen 1989: 108).

Det afgørende er således, at fattigdom defineres i forhold til den normale levevis i et samfund.⁴ Mennesket er ikke blot et væsen med fysiske behov for mad, bolig og klæder, men også et socialt væsen, hvis behov er bestemt af, at det skal fungere i en række socialt krævende roller som fx arbejder, samfundsborger og forælder. Relativ fattigdom opstår derfor, når individer og grupper ikke har tilstrækkelige materielle ressourcer til at kunne indgå i disse roller. Adam Smith (1776) påpegede allerede for over 200 år siden, at fattigdom skal forstås i forhold til de nødvendigheder, der skal til for at sikre frihed til at leve et liv uden fattigdom, bl.a. muligheden for at deltage i det offentlige liv uden at føle skam. Han lagde således vægt på fattigdommens relative og relationelle karakter.

4. Andersen og Larsen (2004) argumenterer dog for, at kriteriet om ressourcer nok til deltagelse i den “normale og vidt anerkendte levevis” bør udvides, således at det også omfatter grupper uden for normaliteten, men som også har markant indskrænkede valgmuligheder. Dette begrundes med, at der i vore dages samfund er mange subkulturer og livsstile, og at man godt kan være fattig – i betydningen have få valgmuligheder – selvom man ikke orienterer sig efter en “normal livsstil”.

Problemet er imidlertid, hvordan det skal afgøres, og hvem der skal afgøre, hvor mange penge eller materielle ressourcer der skal til, for at mennesker ikke udelukkes fra at deltage i forskellige og nødvendige sammenhænge, som er almindelige i det (lokal)samfund, de lever i. Og hvilke roller og sammenhænge, kan man videre spørge, er det nødvendigt eller relevant at indgå i? Det er nogle af de centrale og tilbagevendende spørgsmål i fattigdomsforskningen, og der findes ingen endegyldige svar på dem.⁵ Bl.a. derfor findes der også forskellige målinger af fattigdom i fx Danmark og dermed forskellige angivelser af fattigdommens omfang. Der findes således hverken nationalt eller internationalt nogen alment accepteret definition på økonomisk fattigdom (se Bradshaw 2003). Dette risikerer at medføre, at den politiske fokus på at bekæmpe fattigdom svækkes, fordi politikerne kan henvise til, at der ikke er enighed blandt eksperterne om problemets omfang og karakter. Endvidere afhænger den "kommunikative validitet" af fattigdomsdefinitioner og -målinger af, at de afspejler befolkningens holdning til og vurdering af og især de fattiges hverdagserfaringer med at leve under fattigdomsvilkår (Saunders 2004).

I sidste instans bliver det et etisk og politisk spørgsmål, hvad der udgør et acceptabelt levestandard i det (lokal)samfund, man lever i. Forskningen kan dog bidrage til debatten herom ved at fremlægge så nuancerede oplysninger som muligt, der både belyser fattigdommens omfang, dybde og varighed og dens konsekvenser for de mennesker, der lever i fattigdom.⁶

-
5. For at undgå, at det alene er forskerne, der definerer, hvad der er "nødvendigheder", udvikledes den såkaldte konsensuelle fattigdomsmetode, hvor et repræsentativt udsnit af befolkningen spørges om, hvad de selv opfatter som nødvendigheder i deres eget liv. Det er de fornødenheder, som befolkningen udpeger, der definerer fattigdomsgrænsen (Mack & Lansley 1985). Selvom denne metode nok kommer tættere på, hvad befolkningen opfatter som nødvendigheder, er det dog stadig forskerne, der i første omgang udvælger de ting, som befolkningen spørges om. For et nyere studie inden for denne tradition, se van den Bosh (2001).
 6. Konsekvenser af fattigdom – og fattigdommens specifikke årsager – belyses oftest bedst gennem kvalitative undersøgelser (se fx Andersen & Larsen 1989, Kronborg Bak 2004).

Kritik af målinger af fattigdom baseret alene på indkomst

I dette kapitel anvender vi et mål for fattigdom, der alene bygger på oplysninger om bruttoindkomsten og det beløb, der er til rådighed, når de faste udgifter er betalt. Dette skyldes, at det er det eneste sammenlignelige mål, som findes for 1986-undersøgelsen og 2000-undersøgelsen. I forhold til ovenstående definition af fattigdom er dette ikke et særligt tilfredsstillende mål. Afsavn kan nemlig ikke måles ved hjælp af indirekte mål som indkomst (Ringen 1988). Husholdninger eller enkeltpersoner med samme indtægt kan have meget forskellig levestandard på grund af forskelle i fx husleje, gæld og særlige behov på grund af helbredstilstanden. Derfor må man måle direkte, hvilke afsavn der lides: Har man fx råd til at holde børnefødselsdag, eller undlader man tandlægebesøg af økonomiske grunde?

Et andet problem med rene indkomstmål er, at de overvurderer fattigdommen blandt visse grupper, som har adgang til enten uformel eller naturalieøkonomi, fx folk på landet, eller folk, som har opsparede ressourcer, fx pensionerede ægtepar i ejerbolig. Omvendt undervurderer de rene indkomstmål fattigdommen blandt folk i byerne, idet leveomkostningerne gennemsnitligt her er højere end på landet. Det gælder ikke mindst med hensyn til boligen.

Oven i disse problemer med indkomstmål er der problemet med valg af ækvivalensskala. Ækvivalensskalaer anvendes til at vægte personer i husstanden forskelligt, således at der kan sammenlignes på tværs af forskellige familie- og husstandstyper. For det første antages det, at der er "stordriftsfordele" ved at bo flere sammen, og for det andet, at børns levestandard er mindre end voksnes. Ifølge Bradshaw

(2003) mangler ækvivalensskalaerne imidlertid en videnskabelig fundering eller overhovedet en fundering i relative behov.⁷

Dertil kommer, at indkomstfordelingen under ingen omstændigheder er det samme som fordelingen af velfærd, bl.a. fordi to personer med samme indkomst kan have helt forskellige muligheder og behov for at omsætte indkomsten i forbrug og velfærd. Fx har nogle handicappede en række faste udgifter, som andre ikke har, og de kan have sværere ved at deltage i fx kultur- og fritidsaktiviteter end andre. Endvidere kan offentligt og kollektivt tilvejebragte tilbud og serviceydelser spille en central rolle – fx for om handicappede gives muligheden for at kunne bevæge sig rundt i det offentlige rum. Indkomsten udtrykker altså alene de potentielle individuelle eller husholdningsmæssige muligheder for forbrug, men ikke de faktiske forbrugsmuligheder eller den faktiske velfærd og det samlede sæt af faktorer, der påvirker den faktiske velfærdsfordeling (se også Sen 1992).

Indkomst er imidlertid det mål, der blev anvendt i 1986-levekårsundersøgelsen til at opgøre fattigdommens omfang, og det er det eneste mål, der kan anvendes til en sammenligning mellem 1986- og 2000-undersøgelserne. Da måling af fattigdom ved hjælp af indkomst er langt simplere at håndtere end de direkte mål, er det oftest indkomstmål, der anvendes både her i landet og i udlandet. Måling af fattigdom ved hjælp af indkomst er ofte også den eneste mulig-

7. Inden for de senere år er EU overgået til at anvende en såkaldt modificeret OECD-ækvivalensskala. OECD-skalaen vægter personerne i husstanden på følgende måde: Den første voksne som 1,0, den anden som 0,7 og hvert barn som 0,5. EU's modificerede OECD-skala vægter den første voksne som 1,0, den anden voksne som 0,5 og hvert barn som 0,3 (Bradshaw 2003). Denne ændring i ækvivalensskala ændrer ikke ved den samlede fattigdomsrate, men den ændrer ved sammensætningen af de fattige. Med den modificerede skala defineres flere ældre som fattige, mens færre børn defineres som fattige. Ved at ændre ved enten fattigdomsgrænsen (fra 50 pct. til 60 pct. af mediangrænsen) eller ved at ændre på ækvivalensskalaen – eller gøre begge dele, som EU de seneste år har gjort – kan man altså skifte socialpolitisk landskab: Der er færre børn og flere ældre, der udgør et fattigdomsproblem. Selvom 60 pct. af mediangrænsen i dag er det mest anvendte mål (Whelan m.fl. 2002), påpeger Bradshaw (2003) imidlertid, at beslutningen i EU om at ændre fattigdomsgrænsen fra 50 pct. til 60 pct. af medianindkomsten ikke var videnskabeligt funderet, men mere handlede om, at for mange af dem, som var fattige i relation til 50 pct.-grænsen, var studerende, selvbeskæftigede eller landmænd.

hed, der foreligger for at foretage internationale sammenligninger af fattigdommens udbredelse mellem lande, fordi der som regel ikke foreligger sammenlignelige mål for afsavnsfaktorer.⁸ Dertil kommer, at det er vanskeligt at etablere andre håndterlige mål, når man vil studere fattigdommens varighed over en længere årrække.

På trods af den tiltagende massive kritik af indkomstmål (også fra internationalt anerkendte forskere, som selv gennem mange år har været en del af denne "tradition", fx Bradshaw (2003) og Saunders (2003)), vil vi altså i dette kapitel alligevel anvende et indkomstmål til at opgøre fattigdommen bl.a. for at kunne foretage en sammenligning med andre undersøgelser og dermed give et så nuanceret billede af den relative økonomiske fattigdom som muligt.

Men det er ud fra ovenstående betragtninger indlysende, at alle typer af beregninger, som alene baserer sig på indkomstmål, skal tages med et betydeligt gran salt, og så længe indkomstmål ikke er kombineret med afsavnsmaal, er det måske mere hensigtsmæssigt at tale om uligheder i indkomstfordelingen (lavindkomst) end om fattigdom. Når fattigdomsbegrebet anvendes i det følgende, bruges betegnelsen *relativ økonomisk fattigdom* om målinger, der alene er baseret på indkomst, mens *relativ fattigdom* anvendes om målinger, der kombinerer indkomst og afsavn.⁹

Konstruktion af mål for relativ økonomisk fattigdom

I det følgende belyser vi den relative økonomiske fattigdoms omfang og sammensætning i den danske befolkning i 1986 og i 2000. Vi kan desværre ikke medtage 1976-undersøgelsen, da indkomstoplysningerne fra 1976 ikke er sammenlignelige med dem, der blev indsamlet

8. I EU er der dog siden begyndelsen af 1990'erne hvert år blevet indsamlet paneldata ved hjælp af surveys, der rummer spørgsmål om både indkomst og forbrug m.m., hvilket muliggør en mere direkte måling af fattigdom. Disse paneldata har af forskerne i de senere år været anvendt til at belyse bl.a. sammenhængen mellem fattigdom og social eksklusion (se nærmere herom i kapitel 9).

9. I kapitel 5 anvendes en sådan opgørelse af relativ fattigdom, idet der i levekårsundersøgelsen for 2000 findes spørgsmål om både indkomst og afsavn.

i 1986 og 2000, fordi der blev spurgt forskelligt om indkomsten i 1976-undersøgelsen og i 1986-undersøgelsen.

Vi anvender to typer af målinger. Den ene er en sammenligning af fattigdommens omfang og sammensætning i henholdsvis 1986 og 2000, det vil sige en tværsnitsopgørelse. Den anden er en længdesnitsopgørelse, der følger de samme personer over tid og belyser, om de, der var fattige i 1986, fortsat var fattige i 2000, og om de, der ikke var fattige i 1986, også i 2000 hører til gruppen, som ikke er fattige.¹⁰

Det anvendte mål for fattigdom består af en kombination af årlig bruttoindkomst i familien og familiens månedlige rådighedsbeløb, efter at de faste udgifter er betalt. Dette mål blev konstrueret i forbindelse med 1986-levekårsundersøgelsen. Fordelen ved dette mål er – sammenlignet med mål, der kun består af indkomst – at det både indikerer de potentielle forbrugsmuligheder (indkomst) og de faktiske forbrugsmuligheder i hverdagen, når de faste udgifter er betalt (rådighedsbeløbet).¹¹

Fra 1986-undersøgelsen forligger forskellige opgørelser af fattigdommens omfang og sammensætning, der bygger på forskellige operationelle definitioner af fattigdom. I den første opgørelse fra 1986-undersøgelsen (Hansen 1986) blev der anvendt en meget restriktiv definition af fattigdom, hvor fattige blev defineret som folk, der havde under 100.000 kr. i årlig bruttoindkomst i husstanden og under 1000 kr. i rådighedsbeløb per person i husstanden om måneden. Med valget af en årlig bruttoindkomst i husstanden på under 100.000 kr. i 1985 var fx alle arbejdsløse, som modtog fuld arbejdsløshedsunderstøttelse, automatisk udelukket fra at falde under fattigdomsgrænsen, også selvom de måtte have meget lave rådighedsbeløb. I Andersen og Larsen (1989) blev det ved en kvalitativ undersøgelse påvist, at arbejdsløshedsdagpenge ikke per automatik udgjorde et værn mod fattigdom, især ikke for enlige forsørgere. Omvendt vil nogle pensionister, som falder under fattigdomsgrænsen, ikke opleve

10. Konstruktionen af fattigdomsgrænser er beskrevet i bilag 1.

11. Som anført er det dog stadig et "indirekte" mål, da det ikke måler det faktiske forbrug og de afsavn, der eventuelt lides som følge af lav indkomst/lavt rådighedsbeløb.

deres økonomiske situation som specielt problematisk, fordi deres levemåde og aktiviteter ikke fordrer samme forbrug som fx i børnefamilier.

Hansen anvendte imidlertid et restriktivt mål, netop fordi han ville sørge for "at ingen vil benægte, at i hvert fald den del af befolkningen er fattig" (Hansen 1986: 101). Med den restriktive definition af fattigdom blev fattigdommen i 1986 opgjort til at omfatte 3 pct. af de 30-79-årige i den danske befolkning.¹² I senere opgørelser (fx Hansen 1989, Andersen & Larsen 1989 og 1990), der også byggede på data fra 1986-undersøgelsen, blev der anvendt mindre restriktive definitioner af fattigdom.

I denne undersøgelse af *relativ økonomisk fattigdom* anvendes følgende definition: 1) Fattige i 1986 var dem, som havde under 150.000 kr. i årlig bruttoindkomst i husstanden og under 1500 kr. om måneden i rådighedsbeløb for hver voksen og 1050 kr. for hvert barn. 2) Fattige i 2000 var dem, som havde under 250.000 kr. i årlig bruttoindkomst i husstanden og under 2500 kr. om måneden i rådighedsbeløb for hver voksen og 1750 kr. for hvert barn.¹³

12. Denne procentsats er dog nok for lav, fordi den er beregnet på baggrund af hele survey-populationen og ikke på baggrund af dem, som faktisk har svaret på spørgsmålet om bruttoindtægt og rådighedsbeløb. Dette skete ud fra en antagelse om, at folk med lave indkomster i højere grad end folk med høje indkomster ved, hvad de har tilbage i rådighedsbeløb. Sammenligner vi svarene i 1986-undersøgelsen med 2000-undersøgelsen, viser det sig, at flere i socialgruppe I end i socialgruppe V i 1986 oplyste bruttoindtægt, mens andelen i 2000 var den samme. I 1986 oplyste 70 pct. i socialgruppe V og 72 pct. i socialgruppe I rådighedsbeløb. I 2000 oplyste 72 pct. i både socialgruppe I og V rådighedsbeløb. Mere afgørende er imidlertid, at den andel, der både svarer på bruttoindtægt og rådighedsbeløb, er højere i socialgruppe II end i de øvrige socialgrupper, og især socialgruppe II vejer tungt både som andel af survey-populationen og af folk med højere bruttoindkomster. Derfor beregnes fattigdomsprocenten i denne undersøgelse på baggrund af dem, som både har svaret på spørgsmålene om bruttoindkomst og rådighedsbeløb.

13. Levekårsundersøgelsens indkomstoplysninger bygger på, at interviewpersonerne har angivet deres bruttoindkomst i intervaller på 50.000 kr., hvilket umuliggør meget finkornede inddelinger og justeringer af fattigdomsgrænsen. Fattigdomsgrænsen er trukket så tæt som muligt på 1986-grænsen korregeret for pristalsstigninger, men ligger i overkanten af denne, både hvad angår bruttoindkomst og rådighedsbeløb. Vi har anvendt en ret simpel ækvivalensskala (jævnfør også tidligere fremførte kritik af ækvivalensskalaer), hvor hver voksen i husstanden tæller 1,0, og hvert barn tæller 0,7.

I kapitel 5, hvor vi belyser social inklusion og eksklusion i den danske befolkning i år 2000, anvendes et andet mål for *relativ fattigdom*, som er mere nuanceret og omfattende end det ovenfor beskrevne. Det er derfor bedre i overensstemmelse med den teoretisk begrundede fattigdomsdefinition ovenfor. Det beror på, at der i 2000-undersøgelsen indgik spørgsmål, som ikke blev stillet i 1986-undersøgelsen, bl.a. spørgsmål om opsparing i form af friværdis i egen bolig, og om man havde undladt at købe forskellige ting eller deltage i forskellige aktiviteter, fordi man ikke havde råd hertil – det vil sige af økonomiske grunde led afsavn. Dette mål viser, at den relative fattigdom i Danmark i 2000 var på 8 pct. af de 20-93-årige danskere.

Relativ økonomisk fattigdom i 1986 og 2000

Tabel 2.1 viser fordelingen af relativ økonomisk fattigdom i Danmark blandt de 30-79-årige danskere i 1986 og i 2000.¹⁴ Andelen af relativt økonomisk fattige er næsten ens i 1986 og i 2000: henholdsvis 14 pct. og 13 pct. Der er tale om en stigning for aldersgrupperne fra 30-39 år og 40-49 år, mens de 70-79-årige har en konstant og høj andel på 34 pct. I aldersgruppen 50-59 år var der et lille fald fra 11 pct. til 9 pct., og i aldersgruppen 60-69 år et fald fra 26 pct. i 1986 til 20 pct. i 2000. Udviklingen viser således en svag tendens til en udligning i fattigdomsrisici mellem aldersgrupperne.

Der er sket et lille fald i andelen af både mænd og kvinder, som er relativt økonomisk fattige, men det skal bemærkes, at det for mænds vedkommende var fra et udgangspunkt i 1986, der var noget lavere end kvinders. Samlet set er kvinders andel af fattige i forhold til mænds således ikke blevet mindre fra 1986 til 2000.

Der har været en modsatrettet udvikling i forskellen på fattigdomsrisici mellem parfamilier og familier med kun en voksen i husstanden. Andelen af relativt økonomisk fattige er steget betydeligt blandt

14. Baggrundsvariablerne i tabel 2.1 refererer til placeringerne i henholdsvis 1986 og 2000. Der er således ikke nødvendigvis tale om, at de, der fx var enlige forsørgere i 1986, fortsat er enlige forsørgere i 2000. De kan således været placeret i en af de øvrige familietyper i 2000.

Tabel 2.1

30-79-årige, som i 1986 og 2000 var relativt økonomisk fattige. Tværsnit. Procent.

	Fattig		Pct.-grundlag	
	1986	2000	1986	2000
Køn				
Mand	12	10	1.555	1.452
Kvinde	17	16	1.506	1.369
Alder				
30-39 år	8	11	920	830
40-49 år	8	10	791	762
50-59 år	11	9	483	625
60-69 år	26	20	501	359
70-79 år	34	34	359	245
Familietype				
Enlige u. børn	16	22	635	569
Enlige m. børn	50	54	126	123
Par/saml. u. børn	21	13	945	949
Par/saml. m. børn	6	5	1.355	1.180
Modersmål				
Dansk	-	13	-	2.765
Ikke-dansk	-	32	-	56
Hovedbeskæftigelse				
Lønmodtager	5	5	1.772	1.835
Selvstændig	12	4	258	145
Arbejdsløs	25	45	154	139
Pensionist	32	31	668	500
Efterlønsn.	24	23	101	122
Hjemmearb.	33	29	85	21
Under uddannelse	30	42	23	59
Socialgruppe				
I	1	2	151	210
II	6	4	340	407
III	10	8	542	373
IV	12	12	1.064	1.002
V	23	22	838	564
Total	14	13	3.061	2.821

enlige uden hjemmeboende børn, og den er også steget blandt enlige forsørgere til i 2000 at ligge på over 50 pct. Andelen af relativt økonomisk fattige er derimod faldet både blandt par med hjemmeboende børn, som i forvejen havde et lavt niveau i 1986, og markant blandt par uden hjemmeboende børn.

For dem med et andet modersmål end dansk foreligger der kun oplysninger for 2000. Forskellen mellem folk med dansk som modersmål og folk med et andet modersmål end dansk er markant, idet andelen af relativt økonomisk fattige er på henholdsvis 13 pct. og 32 pct.

Blandt lønmodtagere har andelen af relativt økonomisk fattige været konstant på 5 pct. i både 1986 og i 2000. Blandt selvstændige er fattigdommen faldet fra 12 pct. til 4 pct. fra 1986 til 2000. Andelen af pensionister, som er fattige, er næsten den samme i 1986 og i 2000: 32 pct. og 31 pct. Derimod er andelen af fattige blandt arbejdsløse steget meget fra 1986 til 2000: fra 25 pct. til 45 pct. Dette skyldes især, at andelen af kontanthjælpsmodtagere er steget i 2000 sammenlignet med 1986, og andelen af dagpengemodtagere er faldet blandt de arbejdsløse.

I socialgruppe I er fattigdommen minimal i både 1986 og 2000: 1 pct. og 2 pct. Andelen af relativt økonomisk fattige i socialgruppe II er faldet fra 6 pct. til 4 pct. og i socialgruppe III fra 10 pct. til 8 pct. fra 1986 til 2000. I socialgruppe IV har andelen været konstant på 12 pct., og i socialgruppe V er den faldet lidt fra 23 pct. til 22 pct. Der har altså fra 1986 til 2000 været tale om en svag tendens til uddybning af de skævheder, der er mellem socialgruppernes andele af fattige.

I ovenstående opgørelse har vi alene angivet fattigdomshyppigheden inden for hver enkelt kategori/gruppe, hvilket imidlertid ikke er det samme som, at grupper med en overgennemsnitlig fattigdomshyppighed også udgør en overgennemsnitlig andel af de relativt økonomisk fattige. Hvis vi fx ser på fordelingen af fattige på familietyper, så har enlige forsørgere den absolut højeste fattigdomshyppighed, men enlige forsørgere udgør alene 14 pct. af fattige i 1986 og 18 pct. i 2000. Parfamilier, som har den klart laveste fattigdomshyppighed, udgør stort set den samme andel af fattige som enlige forsørgere: henholdsvis 18 pct. i 1986 og 16 pct. i 2000. Den store forskydning

mellem familietyperne i forhold til andelen af relativt økonomisk fattige finder vi blandt enlige uden hjemmeboende børn og par uden hjemmeboende børn. Enlige uden hjemmeboende børn udgjorde i 1986 23 pct. af de fattige, mens de i 2000 udgjorde 34 pct. af de fattige. Omvendt faldt andelen af fattige blandt par uden hjemmeboende børn fra 45 pct. i 1986 til 33 pct. i 2000. Disse forskudninger i andelen af fattige afspejler især, at der er blevet flere fattige blandt de yngste (30-39-årige), og at fattigdomsanden har været konstant høj blandt de ældste (70-79-årige), og det er i disse to aldersgrupper, at der findes flest enlige uden hjemmeboende børn. Omvendt er fattigdommen faldet mest blandt de 60-69-årige, og det er i denne aldersgruppe, der findes flest par uden hjemmeboende børn.

For at undersøge, hvilke faktorer (fx køn eller alder) der har den statistisk set største forklaringskraft i forhold til at være fattig eller ikke fattig, er der gennemført en multivariat analyse.

Den multivariate analyse viser, at køn ikke spiller nogen selvstændig rolle for at være relativt økonomisk fattig (se bilagstabel 2.1). Derimod havde enlige forsørgere, som altovervejende er kvinder, i 1986 og især i 2000 markant højere sandsynlighed for at være fattige end par med hjemmeboende børn.¹⁵ Lønmodtagere havde både i 1986 og i 2000 en lavere sandsynlighed for at være fattige end studerende. Endelig spiller socialgruppetilhørsforhold en afgørende rolle for sandsynligheden for at være fattig. Socialgruppe V havde i 1986 en markant højere og i 2000 en noget højere sandsynlighed for at være fattig sammenlignet med socialgruppe I. Endvidere havde de, der har et andet modersmål end dansk, i 2000 en højere sandsynlighed for at være fattige end dem, der har dansk som modersmål.

15. Sandsynlighed anvendes her i stedet for odds ratio, som er "tælleenheden" i bilagstabel 2.1. Odds ratio er betegnelsen for forholdet mellem to odds. De to odds, som sammenholdes, er odds for at være fattig og for ikke at være fattig. Odds er forholdet mellem sandsynligheden for at være fattig og sandsynligheden for ikke at være fattig. Odds ratio-tallene kan imidlertid ikke umiddelbart læses som den faktiske/relative sandsynlighed, men jo sjældnere forekomsten af en "begivenhed" (her fattigdom) er i befolkningen, jo tættere er odds ratio-tallet på den faktiske sandsynlighed (eller relative risiko) (Deeks 1996). Odds ratio-opgørelser er især udbredt i den medicinske forskning (Bland & Altman 2000), men i stigende grad også i samfundsforskningen. Der henvises til kapitel 4 for en nærmere beskrivelse af de multivariate analyser.

Sandsynligheden for at være relativt økonomisk fattig er altså stærkt sammenhængende med ens modersmål, forsørgerstatus, beskæftigelsesstatus og socialgruppetilhørsforhold. Fra 1986 til 2000 har især en status som enlig forsørger fået en stærkt tiltagende betydning for risikoen for at være fattig.

En subjektiv vurdering af husholdningsøkonomien

Vi har også set på, om de, der er defineret som relativt økonomisk fattige, selv opfatter deres økonomiske situation som dårlig. Der er ingen perfekt sammenhæng mellem den "objektive" måling og den subjektive vurdering, men sammenhængen er dog tydelig. 70 pct. af de relativt økonomisk fattige vurderer deres situation som dårlig eller nogenlunde, mens 75 pct. af de ikke-fattige vurderer deres situation som særdeles god eller god og 25 pct. som nogenlunde eller dårlig.

Sammenligning med andre opgørelser af relativ økonomisk fattigdom i Danmark

Der findes ingen opgørelser af relativ økonomisk fattigdom i Danmark, der er helt sammenlignelige med den her fremlagte opgørelse. De fleste undersøgelser anvender dog et relativt indkomstmål til at fastsætte fattigdomsgrænsen. Det typiske indkomstmål er en procentandel af middelindkomsten – også betegnet medianindkomsten.¹⁶

Opgørelsen af fattigdom afhænger af, hvilke data der ligger til grund, hvilken metode der anvendes, og naturligvis især af, hvordan fattigdomsgrænsen fastsættes. Det er imidlertid vigtigt at pointere, at selv principielt ens definitioner af fattigdom – fx 50 pct. af medianindkomsten – kan frembringe forskellige resultater bl.a. afhængig af, om der er anvendt harmoniserede eller uharmoniserede data, og om der er anvendt forskelligt datagrundlag (fx data fra "European Community Household Panel", danske registerdata eller data fra levekårsun-

16. I nogle undersøgelser (fx Finansministeriet 2004) anvendes betegnelsen lavindkomstgruppen i stedet for betegnelsen fattige om dem, som ligger under en bestemt medianindkomst – oftest under 50 pct. eller 60 pct. af medianindkomsten.

dersøgelsen). Dertil kommer, at man skal være opmærksom på, at de aldersgrupper, som målingerne omfatter, ofte varierer.

Der findes nogle få tidligere danske studier af fattigdommen i Danmark (bl.a. Friis 1981, Hansen 1986 og 1989, Andersen & Larsen 1989 og 1990, Hansen 1990¹⁷). Disse studier indeholder dog ikke en tidsserie, og vi vil her indskrænke os til at omtale studier, der indeholder en tidsserie.

Pedersen og Smith (1996) viser med udgangspunkt i en fattigdomsdefinition på 50 pct. af medianen af de årlige disponible indkomster¹⁸ (baseret på registerdata indeholdende et repræsentativt udsnit på 0,5 pct. af den danske befolkning), at fattigdomsraten i Danmark fra 1976-1990 for de 18-75-årige var på mellem 8 pct. og 12 pct. Fra 1980 til 1982 var der en stigning, mens der fra 1982 til 1987 var et fald. Siden 1987 har der igen været tale om en stigning, og i 1990 var fattigdomsraten på 10 pct., hvilket dog stadig er et lavere niveau end i 1976, hvor den var på knap 12 pct. I en opdatering af denne opgørelse påviste Pedersen og Smith (2000), at fattigdomsraten i første halvdel af 1990'erne lå på mellem 10 pct. og 11 pct. De konkluderede, at fra 1980-1995 lå andelen af lavindkomster (relativt økonomisk fattige) på omkring 10 pct. til 12 pct. uden nogen stigende tendens, men med visse cykliske udsving i forhold til den økonomiske aktivitet. Dette udsving var dog mindre i slutningen af perioden på trods af, at både arbejdsløshedsniveauet og ændringerne i arbejdsløsheden her var større end før.¹⁹

17. Denne undersøgelse var den første i Danmark, som kombinerede indkomst og afsavn. Desværre blev undersøgelsen ikke etableret som en paneldataundersøgelse, og der er ikke siden gennemført lignende undersøgelser i Danmark før Levekårsundersøgelsen i 2000.

18. Der er tale om summen af indkomster i husholdningen, inklusive beregnede overskud, minus de beregnede betalte skatter.

19. Hussains (2002) studie, der er baseret på samme datakilde og samme definition som Pedersens og Smiths, viser imidlertid, at arbejdsløshed i høj grad påvirker varigheden af fattigdommen, idet Hussain fandt, at varigheden af fattigdommen blev reduceret med 35 pct. fra en situation med maksimum arbejdsløshed til en situation med minimum arbejdsløshed (her konkret i 1993 og i 2000). Forskellen kan forklares ved, at Pedersens og Smiths data er ujusterede og er baseret på en blanding af personer, som for nyligt er blevet fattige, og langtidsfattige, mens Hussains data er baseret på en mere homogen befolkning, hvor beregninger foretages for personer med samme varighed af fattigdom og ikke-fattigdom (Hussain 2002: 12).

EU's statistiske kontor (Eurostat) opgør med jævnlige mellemrum fattigdommens udbredelse i medlemslandene. EU har i årenes løb anvendt forskellige typer af opgørelser og data. Almindeligt anvendte mål har været enten 50 pct., 60 pct. eller 70 pct. af medianindkomsten (disponibel indkomst efter skat og indkomstudligninger). Som tidligere anført, er det i dag 60 pct.-grænsen, der er den foretrukne i EU-sammenhæng. EU's opgørelser viser, at i 1987 var 9 pct. fattige i Danmark ved 50 pct. af medianindkomsten og 18 pct. ved 60 pct. af medianindkomsten (Eurostat 1994a). I 1993 var andelen af fattige ved 50 pct. af medianindkomsten på 6 pct. i Danmark (Rambrakash 1997).²⁰

De seneste opgørelser, som fremgår af tabel 2.2, viser,²¹ at der ved alle tre grænser er en tendens til et fald i fattigdomsraten fra 1995 til 1997. Som det fremgår af tabel 2.2, ligger det indkomstmål for relativ økonomisk fattigdom, vi har anvendt i dette kapitel, et sted mellem EU's 60 pct. og 70 pct.-medianindkomstgrænsen. Når dette højere indkomstmål anvendes, indgår der især flere ældre, enlige forsørgere og arbejdsløse sammenlignet med det lavere fattigdomsmål på 50 pct. af medianindkomsten, hvor det især i Danmark er de yng-

20. Grunden til, at Pedersens og Smiths fattigdomsberegninger viser et højere niveau for fattigdommen end EU-opgørelserne, er bl.a. ifølge Pedersen (e-mail-korrespondance), at deres data mangler oplysninger om boligstøtte og en del pensionsydelse, at der kun er data for ægtefæller (uden for stikprøven), men ikke for samlevende partnere (dog er der taget hensyn til dette ved ækvivalensskala-korrektion for børn i ikke-gifte forhold), og endelig regnes unge over 18 år som selvstændig husholdning, selvom de måtte bo hos forældrene.

21. 1987-tallene kan ikke direkte sammenlignes med tallene for 1995, 1996 og 1997, da de bygger på forskellige datasæt og metoder. Tallene fra 1995, 1996 og 1997 er publiceret af European Commission (2002a) og stammer fra European Community Household Panel (ECHP). Tallene er imidlertid lavere end tidligere opgørelser fra Eurostat (1994b og 1999), som også var baseret på "The European Community Household Panel", hvilket skyldes, at der er tale om såkaldt harmoniserede data. Forskellen kan illustreres ved følgende eksempel: I Luxembourg er 12 pct. fattige, når nationale fattigdomsgrænser anvendes, og tilsvarende 22 pct. i Portugal. Anvendes EU's harmoniserede fattigdomsgrænse, er 2 pct. fattige i Luxembourg og 47 pct. i Portugal (Bradshaw 2003). De "rige" EU-landes fattigdomsprocent falder, og de "fattige" EU-landes fattigdomsprocent stiger, når de harmoniserede fattigdomsgrænser anvendes. Det centrale ved det relative fattigdomsbegreb udhules dog herved, idet den nationale (økonomiske, sociale og kulturelle) kontekst tenderer til at forsinde ud af billedet. Og dette problem med sammenlignelighed mellem lande bliver ikke mindre af, at nye og "fattigere" lande fra Østeuropa er blevet medlemmer af EU.

Tabel 2.2

Andelen af hele den danske befolkning (0 år+), som tjener under 50 pct., 60 pct. og 70 pct. af den disponible medianindkomst. Tværsnit. Procent.

Årstal/Grænser	50 pct.	60 pct.	70 pct.
1995	4	12	19
1996	5	10	17
1997	4	8	16

Kilde: European Commission (2002).

ste aldersgrupper, som indgår i fattigdomsgruppen. Sammenlignet med de øvrige EU-lande er fattigdomsraten i Danmark den laveste ved alle tre fattigdomsgrænser (European Commission 2002a). Tager vi 60 pct.-mediangrænsen, så var fattigdomsraten i Danmark i 1997 på 8 pct., mens den i EU-landene som helhed var på 18 pct.²²

En af de seneste beregninger af uligheder i indkomstfordelingen blev offentliggjort af Det Økonomiske Råd i 2001. Af Det Økonomiske Råds rapport fremgår det, at 6,3 pct. af hele den danske befolkning (0 år+) i 1999 havde en indkomst på under 50 pct. af medianindkomsten (svarende til en ækvivaleret disponibel indkomst på under 61.000 kr. for en enlig uden børn og 155.000 kr. for par med to børn i 1999 (Det Økonomiske Råd 2001: 137)). Den seneste beregning foretaget af Finansministeriet (2004) og ligeledes baseret på 50

22. De seneste tal fra EU-kommissionen (baseret på en ECHP-dataversion fra Eurostat fra november 2003) viser, at fattigdommen i Danmark er højere ved 60 pct.-mediangrænsen end tidligere af rapporteret af EU-kommissionen (European Commission 2002a). Ifølge den seneste opgørelse var 10 pct. fattige i 1995, 9 pct. i 1997, 11 pct. i 1999 og 11 pct. i 2001 (Commission of the European Communities 2003). Fattigdommen i Danmark ligger på et lidt højere niveau end angivet i 2002-rapporten, og der har endvidere været tale om en stigning i fattigdommen fra 1997 til 2001. Mens fattigdommen for Danmarks vedkommende i denne seneste opgørelse er på et højere niveau end tidligere angivet, ligger gennemsnittet for EU-landene lavere end tidligere angivet. I 1995 var EU-15-gennemsnittet på 17 pct. (det vil sige for de 15 EU-lande, dette gennemsnit blev beregnet ud fra), i 1997 på 16 pct., i 1999 på 15 pct. og i 2001 på 15 pct. I 2001 har Sverige den laveste fattigdomsprocent på 10, mens Danmark deler andenpladsen med Tyskland, Holland og Finland med hver 11 pct. fattigdom. De forskellige EU-opgørelser af fattigdom over årene viser som tidligere påpeget, at man skal tage de forskellige typer af fattigdomsopgørelser med et gran salt og ikke udlægge tallene som nogen endegyldig sandhed.

pct. af medianindkomsten viste, at 4,2 pct. af befolkningen i 2002 befandt sig i lavindkomstgruppen.

Fritzell (2001) har på baggrund af data fra "Luxembourg Income Study" og ved anvendelse af en fattigdomsdefinition på 50 pct. af den disponible ækvivalerede medianindkomst fundet, at der fra 1987 til 1992 er sket en markant ændring af, hvem der rammes af fattigdom. De ældres og især de ældste folkepensionisters fattigdomshyppighed faldt fra 1987 til 1992, mens de 20-29-åriges voksede. Endvidere påviser han, at enlige forsørgeres fattigdomshyppighed også voksede betydeligt fra 1987 til 1992. Man kan også sige det på den måde, at der var sket en omfordeling af fattigdommen fra de ældre generationer til den yngste generation og til de enlige mødre.

Kronborg Bak (2003) har undersøgt de aldersspecifikke fattigdomsrisici i perioden fra 1991 til og med 1999 (baseret på registerdata og 50 pct.-mediangrænsen). Han finder, at især de 20-25-årige har en høj risiko for i perioden at være under fattigdomsgrænsen sammenlignet med den øvrige befolkning. De aldersspecifikke risici falder til og med 54 år, hvorefter de igen er stigende. De 55-74-årige har dog ikke en større risiko end aldersgruppen fra 45-49 år. Der er ingen markante kønsforskelle i fattigdomsrisiciene, men der er en tendens til, at risikoen er lidt større for mænd end for kvinder i alderen 45-74 år. Kronborg Bak viser også, at enlige og især enlige forsørgeres fattigdomsrisici er højere end for både par med og uden hjemmeboende børn.

Det Økonomiske Råds analyse viser til dels det samme for perioden 1992 til 1999.²³ Andelen af familier med en eller flere studerende udgjorde en stigende andel af lavindkomstfamilierne. I 1999 var der i to ud af tre lavindkomstfamilier et eller flere medlemmer, som var studerende. Andelen af lavindkomstfamilier på kontanthjælp steg også svagt og udgjorde i 1999 en fjerdedel af alle lavindkomstfamilier. Enlige forsørgeres andel af lavindkomstfamilier var på 3 pct. både i 1992 og i 1999. Derimod var andelen af lavindkomstfamilier,

23. Det Økonomiske Råd angiver dog alene i deres beregninger, hvor stor en andel den enkelte gruppe udgør af de fattige, og ikke hvor stor en andel de fattige udgør inden for den respektive gruppe.

som modtager pension, mere end halveret fra 7 pct. til 3 pct. i perioden fra 1992 til 1999 (Det økonomiske Råd 2001: 138). Finansministeriet (2004) påviser endvidere, at 11,5 pct. af indvandrere og deres efterkommere i 2002 var i lavindkomstgruppen sammenlignet med 3,6 pct. af folk med dansk oprindelse.

Samlet set viser de fattigdoms- eller lavindkomstopgørelser, der baserer sig på den lave 50 pct.-medianindkomstgrænse, at det især er unge, men også de ældste, som rammes af livsfasespecifikke risici for fattigdom. Dertil kommer de traditionelle fattigdomsgrupper som enlige forsørgere og kontanthjælpsmodtagere. Endelig udgør etniske minoritetsgrupper en ikke ubetydelig del af fattigdomsgruppen.

Den relative økonomiske fattigdoms forløb 1986 til 2000

Tabel 2.3 viser en længdesnitsopgørelse af de samme personers fattigdomssituation på forskellige tidspunkter i deres liv. Sammenligninger mellem 1986 og 2000 for de *samme* personer betyder for det første, at alle er blevet 14 år ældre. I 1986 var de mellem 30-79 år, og i 2000 var de mellem 43-93 år. For det andet vil mange have skiftet status fra for eksempel at have været lønmodtager til at være efterlønsmodtager eller pensionist.

Tabellen viser kun det samlede resultat af de enkelte personers bevægelser ind i og ud af fattigdom fra 1986 til 2000. I teksten angiver vi i det følgende også de væsentligste mønstre i bevægelserne ind i og ud af fattigdom.

Blandt de personer, som både indgik i undersøgelsen i 1986 og 1990, er andelen af relativt økonomisk fattige vokset fra 11 pct. i 1986 til 14 pct. i 2000. Det vil sige, at deres fattigdomsrisiko er steget lidt, i takt med at de fra 1986 til 2000 er blevet 14 år ældre. Af de 11 pct. af befolkningen, som var fattige i 1986, var 41 pct. også fattige i 2000, mens 11 pct., som ikke var fattige i 1986, var blevet det i 2000 (se tabel 2.4).

Andelen af relativt økonomisk fattige mænd i denne gruppe stiger fra 8 pct. til 12 pct., mens andelen af fattige kvinder stiger fra 14 pct. til 16 pct. 42 pct. mænd og 40 pct. kvinder var både fattige i

Tabel 2.3

Andelen af personer, der indgik i undersøgelsen i både 1986 og 2000, som var relativt økonomisk fattige i henholdsvis 1986 og 2000, fordelt efter baggrundsvariable 2000. Længdesnit. Procent.

	Fattige		Pct.- grundlag
	1986	2000	
Køn			
Mand	8	12	669
Kvinde	14	16	616
Generation			
1906-1920	35	37	46
1921-1930	16	30	166
1931-1940	7	18	240
1941-1950	8	7	482
1951-1956	11	10	351
Familietype			
Enlige u. børn	20	21	295
Enlige m. børn	27	50	44
Par/saml. u. børn	7	12	621
Par/saml. m. børn	7	5	325
Hovedbeskæftigelse			
Lønmodtager	6	4	707
Selvstændig	15	5	62
Arbejdsløs	28	30	50
Pensionist	18	30	362
Efterlønsmodtager	4	22	90
Hjemmearbejdende	(-)	(-)	5
Under uddannelse	(-)	(-)	9
Socialgruppe			
I	3	1	93
II	6	3	182
III	13	11	168
IV	7	13	407
V	18	24	292
Total	11	14	1.285

Tabel 2.4

Relativt økonomisk fattige og ikke-fattige i 1986 og 2000.

1986/2000	Fattig	Ikke-fattig	Procent i alt 1986
Fattig	4	7	11
Ikke fattig	10	79	89
Procent i alt 2000	14	86	100

1986 og i 2000, mens 13 pct. mænd og 9 pct. kvinder, som ikke var fattige i 1986, var blevet det i 2000. Dette afspejler sandsynligvis et mønster, hvor kvinder i de yngre aldersgrupper har lettere ved at bevæge sig ud af fattigdom, end mænd har.

Andelen, som forbliver i relativ økonomisk fattigdom, stiger med alderen fra 38 pct. i generationen født 1951-1960 til 46 pct. i generationen født 1921-1930. Andelen, som ikke var relativt økonomisk fattig i 1986, men blev det i 2000, stiger ligeledes med alderen – undtagen for generationen født 1941-1950, hvor kun 4 pct. af dem, som ikke var fattige i 1986, var blevet det i 2000 mod 7 pct. i generationen født 1951-1960. I generationen født 1921-1930 var 27 pct. af dem, som ikke var fattige i 1986, blevet det i 2000.

Når man ser på de samme personer i 1986 og 2000, er det således kun for de to yngste generationer, at fattigdomsraten falder fra 1986 til 2000, mens den for generationerne født 1921-1930 og 1931-1940 stiger til omkring og over det dobbelte. Der er dog en betydelig niveauforskel i fattigdomsraten mellem de to generationer. Mens generationen 1921-1930 stort set er ude af arbejdsmarkedet og er pensionister, er der stadig en del af generationen 1931-1940, som er på arbejdsmarkedet, og blandt dem, som har forladt arbejdsmarkedet, er en del efterlønsmodtagere. For den ældste generation er fattigdomsraten på et højt niveau, men stort set stabil fra 1986 til 2000 (henholdsvis 35 pct. og 37 pct.).

Når man ser på de samme personer i 1986 og 2000, adskiller de enlige forsørgere sig markant fra øvrige familietyper ved en meget kraftig vækst fra 1986 til 2000 i andelen af fattige: fra 27 pct. til 50

pct. Dette kan dels afspejle en permanens i gruppen af eneforsørgere, og dels at fattige eneforsørgere tidligere har været i en sårbar økonomisk situation. Par med hjemmeboende børn er den eneste familietype, der fra 1986 til 2000 oplevede en reduktion i andelen af fattige fra 7 pct. til 5 pct.

Det er da også dem, der var lønmodtagere i 2000, som har oplevet en nedgang i andelen af fattige fra 6 pct. til 4 pct., mens dem, der var arbejdsløse i 2000, konstant har ligget på en høj andel af fattige: henholdsvis 28 pct. i 1986 og 30 pct. i 2000. Den mest markante nedgang i andelen af fattige findes blandt selvstændige, som havde 15 pct. fattige i 1986, men kun 5 pct. i 2000. Pensionisternes og efterlønsmodtagernes andel af fattige er vokset kraftigt fra 1986 til 2000, hvilket skyldes, at en hel del i perioden er overgået fra lønmodtagerstatus til efterløns- eller pensioniststatus eller fra efterløn til folkepension med heraf følgende nedgang i indkomst.

Når man ser på de samme personer i 1986 og 2000, var der 3 pct. i socialgruppe I, som var fattige i 1986, og 1 pct. i 2000. I socialgruppe II var 6 pct. fattige i 1986 og 3 pct. i 2000. I socialgruppe III var andelen af fattige 13 pct. i 1986 og 11 pct. i 2000. Andelen af fattige steg fra 1986 til 2000 både i socialgruppe IV og i socialgruppe V fra henholdsvis 7 pct. til 13 pct. og fra 18 pct. til 24 pct. Socialgruppe IV og socialgruppe V adskiller sig markant fra de øvrige socialgrupper ved, at 45 pct. i begge socialgrupper er forblevet fattige, og at 11 pct. i socialgruppe IV og 19 pct. i socialgruppe V er blevet fattige fra 1986 til 2000. Andelen af fattige i 2000 er dog ikke markant forskellig i socialgruppe III og IV (henholdsvis 11 pct. og 13 pct.). Derimod er andelen af fattige i socialgruppe V markant højere end i både socialgruppe III og IV: 24 pct.

Det overordnede billede af udviklingen i fattigdommen for de *samme* personer fra 1986 til 2000 er, at andelen af fattige er relativt høj blandt gamle, og at andelen, som forbliver og bliver fattige, stiger med alderen. Der er en større andel af mænd end af kvinder, som bliver fattige fra 1986 til 2000, mens andelen, som forbliver i fattigdom, er næsten ens for mænd og kvinder. Andelen af enlige forsørgere, som enten forbliver eller bliver fattige, er meget høj. Det er bemærkelsesværdigt, at fattighedsraten for dem, var arbejdsløse i 2000, har været stigende fra 1986 til 2000. De, der som var arbejdsløse i 2000, har

altså allerede i 1986 haft en dårlig økonomisk situation, hvilket givet afspejler den skæve selektion, der er til arbejdsløshed, idet risikoen for arbejdsløshed er høj for ufaglærte arbejdere og for ældre personer i arbejdsstyrken. Og sammenlignet med 1986 er en større andel af de arbejdsløse i 2000 kontanthjælpsmodtagere.

Selvom alderen i sig selv er en central faktor i forhold til at forblive eller blive relativt økonomisk fattig, så spiller ens position i det sociale hierarki altså stadig en væsentlig rolle for, om man bliver og forbliver fattig. Det er da også netop samspillet mellem social position og alder, der gør, at pensionister fra socialgruppe IV og V er særligt udsatte for fattigdom.

Den multivariate analyse viser, at hvis man var enlig forsørger i 1986, er sandsynligheden for at være relativt økonomisk fattig i 2000 højere end for par med hjemmeboende børn i 1986 (se bilagstabel 2.2). De, der var enlige uden hjemmeboende børn i 1986, havde lavere sandsynlighed for at være fattige i 2000 end par med hjemmeboende børn i 1986. Yngre personer har højere sandsynlighed for at være fattige end ældre personer. Endelig har de, der tilhørte socialgruppe I i 1986, lavere sandsynlighed for at være fattige i 2000 end dem, som tilhørte socialgruppe V i 1986.

Det at have været fattig i 1986 viser sig at have en selvstændig betydning for, om man var relativt økonomisk fattig i 2000, idet de, der var fattige i 1986, havde større sandsynlighed for også at være fattige i 2000 end dem, som ikke var fattige i 1986.

De to eneste faktorer, som imidlertid viser sig signifikante i den multivariate analyse af *dem, som både var relativt økonomisk fattige i 1986 og i 2000*, sammenlignet med dem, som ikke var fattige i både 1986 og i 2000, er en status som enlig forsørger og som hjemmearbejdende. De, der var enlige forsørgere i 1986, havde betydeligt højere sandsynlighed for at være fattige i 2000 end par med hjemmeboende børn. Det samme gælder for dem, som var hjemmearbejdende i 1986, sammenlignet med dem, som var studerende i 1986.

Omvendt gælder, at for dem, som var enlige forsørgere i 1986, er sandsynligheden *for hverken at have været relativt økonomisk fattig i 1986 eller i 2000* betydeligt lavere end for par med hjemmeboende børn.

Ældre har endvidere højere sandsynlighed end yngre for hverken at have været relativt økonomisk fattige i 1986 eller i 2000.

Lønmodtagere har også betydeligt højere sandsynlighed end studerende for at tilhøre dem, som hverken var relativt økonomisk fattige i 1986 eller 2000.

Socialgruppetilhørsforhold er dog den enkeltfaktor, der har størst betydning for hverken at have været relativt økonomisk fattig i 1986 eller 2000. Socialgruppe I har markant højere sandsynlighed for hverken at have været fattig i 1986 eller 2000 end socialgruppe V.

Sammenhængen mellem relativ økonomisk fattigdom og vurdering af egen økonomiske situation

Ved at sammenligne dem, som både var relativt økonomisk fattige i 1986 og i 2000, med dem, som hverken var fattige i 1986 eller i 2000, viser det sig, at 78 pct. af dem, som både var fattige i 1986 og i 2000, vurderede deres egen økonomiske situation som dårlig eller som nogenlunde. Blandt dem, som hverken var fattige i 1986 eller i 2000, vurderede 79 pct., at deres økonomiske situation var særdeles god eller god. Kun 2 pct. vurderede, at den var dårlig. Der er ikke nogen perfekt sammenhæng mellem at være fattig og vurdering af egen økonomiske situation som dårlig. 20 pct. af dem, som var fattige i både 1986 og 2000, mener således, at deres økonomiske situation er god. Omvendt er der dog så markante forskelle i vurderingerne mellem ikke-fattige og fattige, at det klart kan konstateres, at de også subjektivt oplever sig som to distinkt forskellige grupper med hensyn til indkomst.²⁴

24. Sammenligninger mellem objektive og subjektive målinger af fattigdom viser i øvrigt, at der i Danmark er en rimelig grad af overensstemmelse mellem de to mål, mens der især i nogle af de sydeuropæiske lande er en ringe overensstemmelse mellem de to mål (se Bonke & Munk 2002). Ifølge en Eurobarometerundersøgelse fra 2001 er danskerne det folkefærd i Europa, som har den laveste subjektive fattigdomsrate, idet kun 9 pct. af danskerne mente, at deres nettoindkomst var lavere end det beløb, der er absolut nødvendigt for at klare sig. I den modsatte ende var portugiserne, blandt hvilke 66 pct. opfattede sig selv som fattige (European Commission 2003).

Sammenhængen mellem relativ økonomisk fattigdom og andre velfærdsområder

Den gruppe på 4 pct. af befolkningen, som var relativt økonomisk fattige i både 1986 og 2000, adskiller sig markant fra dem, som hverken var fattige i 1986 eller 2000.²⁵ Det er især de ældste, de enlige forsørgere, de hjemmearbejdende og de arbejdsløse samt personer tilhørende socialgruppe V, der både var fattige i 1986 og 2000.

55 pct. af dem, som var relativt økonomisk fattige i både 1986 og 2000, havde dårlige sociale relationer mod 21 pct. af dem, som hverken var fattige i 1986 eller 2000. Hvad angår faglige og politiske aktiviteter, var 38 pct. af dem, som var fattige i både 1986 og 2000, meget lidt aktive mod 8 pct. af dem, som hverken var fattige i 1986 eller 2000. På fritidsområdet er 34 pct. af dem, som både var fattige i 1986 og 2000, meget lidt aktive mod 9 pct. af dem, som hverken var fattige i 1986 eller 2000. Også helbredsforholdene er vidt forskellige. 26 pct. af dem, som både var fattige i 1986 og 2000, har et dårligt helbred mod 7 pct. af dem, som hverken var fattige i 1986 eller 2000.

Dødeligheden blandt relativt økonomisk fattige og ikke-fattige fra 1986-2000

Da der er en meget stor andel af dem, som deltog i 1986-undersøgelsen, der ikke deltog i 2000-undersøgelsen, har vi analyseret, hvorledes dette bortfald fordeler sig på henholdsvis dem, som døde i perioden 1986-1999, og dem, som var levende i 2000, men ikke deltog i undersøgelsen.

Blandt dem, som levede i 2000, men som ikke deltog i undersøgelsen, var bortfaldet stort set det samme for dem, der var relativt økonomisk fattige i 1986, som for dem, der ikke var fattige: Henholdsvis 21 pct. og 22 pct.

25. 80 pct. af befolkningen var hverken fattige i 1986 eller i 2000, mens 16 pct. enten var fattige i 1986 eller i 2000.

Tabel 2.5

Relativt økonomisk fattige og ikke-fattige i 1986, som døde i perioden fra 1986 til 1999. Længdesnit. Procent.

	Fattige	Ikke-fattige	Pct.-grundlag		Pct.-gennemsnit
Køn					
Mand	43	19	180	1.406	22
Kvinde	31	14	263	1.273	17
Generation					
1906-1920	63	63	184	372	63
1921-1930	34	26	89	398	27
1931-1940	34	10	47	503	11
1941-1950	3	4	61	863	4
1951-1956	5	3	62	543	4
Familietype					
Enlige u. børn	42	35	101	548	36
Enlige m. børn	11	9	65	64	10
Par/saml. u. børn	53	24	195	763	30
Par/saml. m. børn	9	5	82	1.304	5
Hovedbeskæftigelse					
Lønmodtager	9	6	96	1.727	7
Selvstændig	7	12	30	229	11
Arbejdsløs	20	9	41	118	11
Pensionist	58	58	215	451	58
Efterlønsn.	46	38	24	76	40
Hjemmearb.	21	5	28	59	10
Under uddannelse	(-)	(-)	9	19	-
Socialgruppe					
I	(-)	15	1	152	15
II	(-)	11	19	327	12
III	28	15	54	497	17
IV	34	13	133	962	16
V	39	22	195	654	25
Total	36	17	443	2679	19
Antal døde	160	442			602
Antal døde og levende	443	2.679			3.122

Tabel 2.5 viser andelen af relativt økonomisk fattige og ikke-fattige i 1986, som døde i perioden 1986 til 1999. Dødeligheden blandt fattige er væsentligt højere end blandt ikke-fattige: henholdsvis 36 pct. og 17 pct. Sammenholdes andelen af levende og af døde, kan det konstateres, at der er en klar overrepræsentation af ikke-fattige i 1986, der var levende i 2000, og som deltog i undersøgelserne i både 1986 og 2000.

Forskellene i dødeligheden hos både mænd og kvinder, som var henholdsvis relativt økonomisk fattige og ikke-fattige i 1986, er betydelige.

Alder spiller selvsagt en afgørende rolle for dødeligheden, og dødeligheden for den ældste generation født 1906-1920 er den samme for dem, der var fattige, som for dem, der ikke var fattige i 1986. Denne generation tegner sig også for over halvdelen af dødsfaldene blandt dem, som deltog i 1986-undersøgelsen. Der er dog en ikke ubetydelig forskel i dødeligheden i generationen født 1921-1930 mellem dem, som var fattige i 1986, og dem, som ikke var fattige: henholdsvis 34 pct. og 26 pct. Endnu mere markant er forskellen for generationen født 1931-1940, idet dødeligheden er 34 pct. blandt fattige og 10 pct. blandt ikke-fattige. For de yngste generationer er der ingen væsentlige forskelle i dødeligheden for fattige og ikke-fattige.

Den multivariate analyse (se bilagstabel 2.3) viser ikke overraskende, at alder og køn har betydning for sandsynligheden for at være levende i år 2000. Enlige uden hjemmeboende børn og par uden hjemmeboende børn har endvidere lavere sandsynlighed for at være levende end par med hjemmeboende børn. Endelig har personer, som tilhører socialgruppe III, højere sandsynlighed for at være levende end personer, som tilhører socialgruppe V.

Vedvarende relativ økonomisk fattigdom

En stor del af dem, der på et givet tidspunkt er under fattigdomsgrænsen, vil kun kortvarigt befinde sig i fattigdom og måske aldrig siden komme under fattigdomsgrænsen. Selvom de fleste givetvis godt kunne have undværet denne erfaring, så er det i den samlede levekårsmæssige sammenhæng mindre væsentligt, idet fokus især må

være på de individer og grupper, som gentagne gange og/eller over lange perioder gennem livet befinder sig under fattigdomsgrænsen og i øvrigt har dårlige levekår (se kapitel 7).

Vores undersøgelse viste, at af længdesnitspopulationen var 41 pct. af de relativt økonomisk fattige i 1986 også fattige i 2000. Vi kan selvsagt ikke vide, hvor længe disse individer i perioden mellem 1986 og 2000 har befundet sig i fattigdom. Et vist indtryk heraf kan man dog få af en EU-undersøgelse og af nogle danske undersøgelser.

EU har beregnet andelen af befolkningen, som vedvarende er i fattigdom over tre år.²⁶ Fra 1995-1997 var 3 pct. vedvarende i fattigdom ved 60 pct. af medianindkomsten. Dette er den laveste andel i alle EU-landene (European Commission 2002a). I 2001 var det 5 pct. af befolkningen, som havde været i fattigdom i 2001 og i mindst 2 år ud af de tre forudgående år (Commission of the European Communities 2003). Sammen med Holland havde Danmark stadig den laveste andel af vedvarende fattige.²⁷ Samtidig er det dog en forholdsvis stor andel af de fattige i Danmark (næsten halvdelen), der forbliver i fattigdom over flere år.

Det Økonomiske Råd (2001) har foretaget beregninger over, hvor stor en andel af befolkningen, som over hele livsforløbet vil befinde sig i lavindkomst- eller fattigdomsgruppen. Mens det er en meget stor andel af befolkningen (over 90 pct.), som på et eller andet tidspunkt i livet har en indkomst under 50 pct. af medianindkomsten,²⁸ så er det under en procent (0,3 pct.), som vil befinde sig i fattigdomsgruppen i mere end 40 pct. af livet. Dette hænger ifølge Det Økonomiske Råd sammen med, at den sociale mobilitet med hensyn til indkomst er relativt høj i Danmark.

26. Tre år er dog en meget kort periode til at måle "vedvarende fattigdom".

27. Der forelæ ikke oplysninger om vedvarende fattigdom for Sveriges vedkommende.

28. De gammelkendte livsfasespecifikke fattigdomsrisici har ikke forandret sig meget, idet det stadig er i barndommen (især som barn af en enlig mor), når man skal ind på arbejdsmarkedet (eller er studerende), når man får børn (især flere end to), og når man bliver ældre (pensioneret med kun folkepension), at der er en forhøjet risiko for fattigdom (se også Andersen & Larsen 1989).

Tre undersøgelser baseret på registerdata og faktiske forløb viser dog, at en ikke ubetydelig del af befolkningen i lange perioder befinder sig i fattigdom.

Pedersen og Smith (1996) viser, at 80 pct. på intet tidspunkt fra 1976 til 1990 befandt sig i fattigdomsgruppen, mens 2 pct. har været i fattigdomsgruppen i mindst halvdelen af perioden. Der var en overvægt af pensionister, arbejdsløse og personer med lav uddannelse, som var i fattigdomsgruppen i mindst halvdelen af perioden. Pedersen og Smith (1998) finder, at sandsynligheden for at forlade fattigdom det første år er på mellem 75-90 pct., samt at den gennemsnitlige varighed af fattigdommen er på 1,25 år (perioden 1980-1995). Afgangsraten det første år er meget højere, og varigheden er meget kortere end den, som Hussain (2002) finder i sit studie (se note 19 for en forklaring herpå).

Hussain (2002) viser, at i perioden fra 1981 til 1997 er sandsynligheden for at komme ud af fattigdom det første år, efter man er kommet i fattigdomssituationen, ca. 50 pct. Omvendt er der en risiko på ca. 20 pct. for igen at komme under fattigdomsgrænsen efter et år. Efter 10 års fattigdom reduceres sandsynlighed for at forlade fattigdomsgruppen til 9 pct. Omvendt er risikoen for at vende tilbage til fattigdomsgruppen kun på 2 pct., når man har været ude af fattigdommen i 9 år.

Den gennemsnitlige varighed af fattigdommen beregnes til 3,3 år. Det påvises også, at der er en tendens til, at de, som én gang har været fattige, har en højere risiko for at komme i fattigdom igen på et senere tidspunkt.

Der påvises kun en minimal forskel i den gennemsnitlige varighed af fattigdommen for mænd (3,3 år) og kvinder (3,2 år). Familiestatus påvirker dog risikoen betydeligt, idet enliges gennemsnitlige varighed er 1,1 år længere, og for dem, som har flere børn, er der en forøget varighed på 0,9-1,2 år.

Både individuelle karakteristika som lav uddannelse og samfundsmæssige forhold som den generelle økonomiske konjunktursituation har betydning for risikoen for at komme i og forblive i fattigdomsgruppen (Hussain 2002).

Den seneste undersøgelse af fattigdommens varighed dækker perioden 1991 til og med 1999, og den er ligesom Hussains undersøgelse baseret på registerdata og på "multiple spells"-analyse (flere perioder) og ikke kun på "single spell"-analyse (enkelt periode) (Kronborg Bak 2004). Kronborg Baks undersøgelse er langt mere præcis end EU-undersøgelserne i forhold til at opgøre gruppen med langvarig fattigdom, fordi den ikke kun ser på perioder med sammenhængende fattigdom, men også indfanger de grupper, som sammenlagt over en periode på 9 år i mere end 4 år befinder sig i fattigdom. Og undersøgelsen viser, at længerevarende perioder med fattigdom i Danmark er mere en dobbelt så hyppigt forekommende som angivet med EU's opgørelser.

Kronborg Baks undersøgelse viser, at 76 pct. ikke havde oplevet fattigdom i perioden 1991-1999. 13 pct. havde oplevet fattigdom én gang af højst 2 års varighed, og 4 pct. havde oplevet flere perioder med fattigdom på op til 2 års samlet varighed. Den sidste gruppe på 8 pct. havde haft mindst én sammenhængende periode på 3 år eller flere perioder med i alt mere end 4 års fattigdom. Undersøgelsen viste endvidere, at der stort set ikke var forskel på mænds og kvinders andele i de forskellige grupper. Andelen af befolkningen, som hvert enkelt år i perioden 1991-1999 er under fattigdomsgrænsen, har konstant været faldende fra 9 pct. i 1991 til 5 pct. i 1999. Dette fald i andelen af befolkningen, som konstant er under 50 pct. af medianindkomsten, er fortsat frem til 2002, idet kun 1 pct. af befolkningen ifølge Finansministeriet (2004) permanent var i lavindkomstgruppen i alle årene fra 1993 til 2002, mens 9 pct. af befolkningen både var i lavindkomstgruppen i 1993 og 2002.

Undersøgelsen bekræfter, at fattigdom i stigende grad er blevet et ungdomsproblem (når den lave 50 pct.-mediangrænse anvendes) og ikke længere primært er et aldersproblem. Unge har ikke blot en højere risiko for at falde under 50 pct.-fattigdomsgrænsen i perioden 1991-1999, men det er også altovervejende de unge på 19-24 år og på 25-29 år, der er berørt af den langvarige indkomstfattigdom. I modsætning til de ældre og gamle har de unge dog mulighed for at "arbejde" sig ud af fattigdommen efter endt uddannelse. Selvom fattigdom er et alvorligt velfærdsproblem, uanset om man er ung eller gammel, så er muligheden for at komme ud af fattigdommen altså væsentlig større for unge end for gamle. Alene bevidstheden om

dette hos de unge gør sandsynligvis også, at fattigdommen er lettere at bære rent psykologisk, end hvis man ved, at sandsynligheden for at slippe fri af fattigdommen er yderst begrænset. Der er derfor al mulig grund til at glæde sig over, at det har været muligt at nedbringe fattigdommen blandt ældre og gamle, når det gælder den lave 50 pct.-fattigdomsgrænse.

Selvom det kun er en mindre del af den danske befolkning, som på et givet tidspunkt er fattig, er det altså som vist ikke en ubetydelig del af dem, som på et givet tidspunkt er fattige, der oplever gentagne og/eller længerevarende perioder med fattigdom. Andelen af fattige, som i lange perioder (9-10 år) konstant har været under fattigdomsgrænsen på 50 pct. af medianindkomsten, har dog været faldende fra begyndelsen af 1990'erne og frem til 2002.

Er den relative økonomiske fattigdom blevet demokratiseret?

Den tyske sociolog Ulrik Beck har i bogen *Risikosamfundet* (1997a) fremsat den påstand, at såvel arbejdsløshed som fattigdom i dag er blevet demokratiseret.²⁹ Fattigdom er ikke længere uløseligt forbundet med at tilhøre en bestemt klasse i samfundet. Den "nye fattigdom", som Vesteuropa oplevede gennem 1980'erne, og som primært var forårsaget af en meget høj arbejdsløshed i næsten alle vesteuropæiske lande, ramte et bredt udsnit af de europæiske befolkninger og også langt ind i middelklassen. Sammenhængende med demokratiseringen af fattigdommen er der ifølge Beck også sket en individualisering af fattigdommen. Når fattigdom ikke længere er en fællesskæbne for arbejderklassen, erfares og opleves fattigdommen som "ens egen" – det vil sige individualiseret og som en personlig fiasko.

Beck nuancerer dog og modsiger til dels sin generelle tese om demokratiseringen af fattigdommen ved (på baggrund af amerikanske fattigdomsundersøgelser) at hævde, at samfundet i dag er et "75-15-

29. Kronborg Bak (2003) belyser både teoretisk og empirisk Becks demokratiseringstese i sin ph.d.-afhandling "Individualisering og demokratisering af fattigdommen i Danmark?" Temaet tages også op i det afsluttende kapitel 9 i forhold til den samlede fordeling af levekårene.

10-samfund”, idet 75 pct. af den amerikanske befolkning på intet tidspunkt i undersøgelsesperioden ramtes af fattigdom, 15 pct. var kun fattige i en kortere periode, mens 10 pct. var fattige i en længere periode (Beck 1997b). Endvidere skriver han i *Risikosamfundet*: “Grundlæggende er afstanden mellem (angivelige) makrogrupper ikke mindsket, ligesom den sociale arv stadigvæk er den afgørende faktor i forbindelse med ulige livschancer” (Beck 1997a: 143). Når Beck alligevel hævder, at klasserne er døde, så handler det ikke primært om, at ulighederne i samfundet er forsvundet, men om, at mennesker ikke længere oplever at tilhøre en bestemt klasse og derfor ikke identificerer sig med en bestemt klasse, som de deler livsstil og politiske sympatier med. Livet leves individuelt, og succes og fiasko opleves som noget, man selv forventes at være herre over.³⁰

De aktuelle uligheder skaber således ikke de samme skel mellem befolkningsgrupper som tidligere, og disse skel er mindre bestemt af klasser og statusgrupper end tidligere. Fattigdom kan potentielt ramme alle og er generelt af midlertidig karakter og afhængig af individuelle hændelses- og livsforløb. Den canadiske sociolog Steven Schecter (2000, se også Schecter & Paquet 1999) har spidsformuleret dette ved at hævde, at fattigdom i dag mere end noget andet er betinget af tilfældigheder og uheldige begivenheder – fx fejlslagen investering og gældsætning, skilsmisse, langvarig sygdom eller ulykkestilfælde.

Hvordan passer disse teser sammen med de empiriske resultater, som vi her har fremlagt fra vores egen og fra andres undersøgelser af fattigdom i Danmark? Der er på baggrund af de fremlagte undersøgelser næppe tvivl om, at kortvarig fattigdom rammer mange på et eller andet tidspunkt i løbet af livet. Der er næppe heller tvivl om, at det kun er en lille og i Danmark gennem de senere år aftagende minoritet, som over lange perioder forbliver fattig. Til gengæld er der meget, der peger på, at bestemte grupper i befolkningen oftere end andre grupper befinder sig under fattigdomsgrænsen og/eller

30. For en nærmere gennemgang og diskussion af tesen om klassernes død, se Larsen (2000a).

sandsynligvis ikke ligger langt over denne i længere perioder. Og disse grupper er ikke et tilfældigt udsnit af den danske befolkning, men består langt overvejende af dem, som ingen uddannelse har, som længerevarende eller ofte er arbejdsløse, som kun har folkepensionen at leve af, eller som er enlige mødre. Endelig bør også nævnes dem, som har et andet modersmål end dansk. Og hovedparten i disse grupper tilhører den laveste del af klassehierarkiet.

Perspektiver

Uanset hvordan fattigdommen er blevet defineret i de forskellige mål, vi har præsenteret i dette kapitel, står det fast, at der fortsat er fattigdom i Danmark. Samtidig er det vigtigt at slå fast, at Danmark internationalt set har en meget lige indkomstfordeling, og at såvel fattigdomsraten (målt ved tværsnitsopgørelser) som den vedvarende fattigdom (målt ved længdesnitsopgørelser) i Danmark er den laveste i EU-landene.

Fattigdom vil måske aldrig kunne udryddes helt, men historisk set har et af velfærdsstatens angiveligt primære mål været at udrydde fattigdom og højne den generelle tryghed og levestandard i befolkningen.

Politisk set er der imidlertid tale om i hovedsagen to forskellige målgrupper, hvis den resterende fattigdom skal bekæmpes. For at hjælpe den ene gruppe, som kun i en kortere periode er i fattigdom, og som udgør den helt dominerende del af de relativt økonomisk fattige, fordres en minimering af fattigdomsrisikoen i bestemte situationer og livsfaser. Da hovedparten i denne gruppe (ved den lave 50 pct.-fattigdomsgrænse) i dag er uddannelsessøgende, vil bekæmpelse af fattigdom i denne gruppe primært vedrøre et generelt løft i indkomsterne for de uddannelsessøgende – i Statens Uddannelsesstøtte og andre tilskud til uddannelsessøgende.

Der er dog meget, der tyder på, at ungdomsfattigdommen ikke kun er af den hurtigt forbigående slags. Et centralt spørgsmål er i denne forbindelse, om disse længerevarende perioder med indkomstfattigdom udelukkende vedrører studerende, eller om de også omfatter unge, som både står uden for arbejdsmarkedet og ikke er omfattet af uddannelsesaktiviteter. Hvis en større del af “ungdomsfattigdom-

men” vedrører denne gruppe, er der grund til at være på vagt, da der kan være en risiko for, at disse unge fastlåses i en langvarig økonomisk og eventuelt socialt sårbar situation.

Den anden – og meget mindre gruppe – består primært af enlige forsørgere (især på kontanthjælp), arbejdsløse på kontanthjælp og pensionister, som kun har folkepensionen at leve af. Fattige pensionister vil i fremtiden sandsynligvis blive et betydeligt mindre problem, end det hidtil har været. Det skyldes primært udbredelsen af arbejdsmarkedspensioner til næsten hele arbejdsstyrken. Dog vil den del af arbejdsstyrken, som ikke har opnået en tilstrækkelig pensionsopsparing, før de går på pension, og den del med de laveste pensionsopsparinger, og som bliver fanget i indkomstaftapningsordningerne, fortsat udgøre en gruppe, som er sårbar over for relativ økonomisk fattigdom. Her skal man endvidere være opmærksom på det særlige problem, der er i forhold til dem, som langvarigt er uden for arbejdsmarkedet i den erhvervsaktive alder. Ikke mindst kvinder er her udsatte, og tidligere undersøgelser har vist, at kvinder på grund af barsel, børnepasningsorlov og mere omfattende arbejdsløshed over livsforløbet ikke opnår nær den samme pensionsopsparing som mænd (Hansen & Larsen 1993). Enlige forsørgere, men også arbejdsløse på kontanthjælp er økonomisk udsatte grupper, som fordrer en særlig indsats. Etniske minoritetsgrupper (det vil sige de personer, som i denne undersøgelse er defineret som dem, der taler et andet modersmål end dansk) udgør et helt særligt problem, idet en langt større del af disse end af etniske danskere er fattige.

Endvidere er der de “arbejdende fattige”, det vil sige den del af lønmodtagerne, som har lave lønninger og skal forsørge (flere/mange) børn, og hvor samleveren måske er arbejdsløs eller på førtidspension. De udgør samlet set omkring en fjerdedel af de fattige. En kombination af særlige omstændigheder gør, at en del af lønmodtagerne er sårbare over for fattigdom. En del af denne gruppe tilhører dem, som forholdsvis hurtigt overvinder situationen, mens en anden del af gruppen risikerer mere langvarig fattigdom, for så vidt en eller flere af de omstændigheder, der gør familien sårbar, fortsætter med at eksistere.

Endelig bør det nævnes, at der har været en del fokus på børns fattigdom. Resultaterne fra flere undersøgelser peger på, at børn er

særligt udsatte for fattigdom – især børn med udenlandsk baggrund (Red Barnet 2003) – og at de i højere grad end voksne lider en række afsavn og over længere tid (se Bonke & Munk 2002). Disse resultater understreger betydningen af at sætte fokus på fattige børnefamilier og især på familier, hvor der kun er en forsørger – ikke kun på grund af de afsavn, som børnene lider nu og her, men også for at forebygge den sociale arvs onde cirkel.

Det har ikke her været formålet at anbefale bestemte løsninger på problemet med “restfattigdommen” i Danmark, men det er vigtigt at påpege, at en given indsats må være differentieret i forhold til de forskellige forhold, mekanismer og årsager, der betinger, at bestemte individer, husholdninger og grupper er særligt udsatte for fattigdomsrisici.

HVAD ER SOCIAL EKSKLUSION?

Indledning

Anvendelsen af begreberne inklusion og eksklusion er af relativt ny dato i Danmark, og de har ikke tidligere været anvendt i de danske levekårsundersøgelser. I dette kapitel redegøres der derfor for begrebernes politiske og videnskabelige oprindelse og aktuelle anvendelse.

Overordnet set drejer social eksklusion sig om mennesker, som på én og samme tid er meget dårligt stillede eller ekskluderede på en række centrale levekårsområder. Der er tale om en ophobning af dårlige levekår og mangel på deltagelse inden for en række centrale områder i samfundet: for eksempel lav indkomst, social isolation eller få sociale relationer, lav eller manglende faglig eller politisk deltagelse, få fritidsaktiviteter og dårligt helbred. Endvidere er der ofte tale om en proces, hvor der over tid kommer flere og flere dårlige forhold til. Omvendt vil en proces mod inklusion indebære, at man bevæger sig helt eller delvist ud af disse dårlige levekår.

Der er altså tale om mennesker, som af den ene eller anden grund – for eksempel på grund af diskrimination, dårlige opvækstforhold, manglende uddannelse, handicap eller alder – udelukkes fra, ikke har mulighed for eller ikke evner at deltage i centrale levekårsområder i det samfund, de lever i. Det gælder for eksempel i forhold til at få et job, have en rimelig levestandard, være en del af et familienetværk

og sociale netværk i øvrigt, deltage i faglige og politiske aktiviteter eller deltage i fritidsaktiviteter.

Social eksklusion som politisk begreb

Begrebet social eksklusion stammer oprindeligt fra Frankrig. I 1970'erne anvendte Lenoir (1974) begrebet "les exclus" i forbindelse med dem, som ikke var dækket af eller faldt uden for det sociale sikringssystem i Frankrig – bl.a. narkomaner og alkoholikere. Begrebet kan imidlertid spores tilbage til den franske sociolog Emile Durkheim (1964),¹ som opfattede social eksklusion i relation og i opposition til spørgsmålet om solidariteten og den sociale sammenhængskraft i samfundet.²

Det var da også især den tidligere franske formand for EU-kommissionen, Jacques Delors, der i begyndelsen af 1990'erne fremmede begrebets anvendelse i forbindelse med EU's fattigdomsprogrammer. Skiftet fra fokus på fattigdom til fokus på social eksklusion blev fremmet af EU-kommissionen og senere tiltrådt af Ministerrådet i forbindelse med forberedelse og vedtagelse af det EU-program, der i daglig tale kom til at hedde Fattigdom III Programmet (se Commission of the European Community 1992, Andersen & Larsen 1993, Abrahamson 1995 og 2004). Ifølge Bhalla og Lapeyre (1997) var der imidlertid ikke blot tale om et skift i fokus, men også om, at begrebet social eksklusion kom til at erstatte begrebet fattigdom.

-
1. Det er dog normalt den tyske sociolog Max Weber, som forbindes med begrebet social eksklusion. Max Weber (1968) anvendte begrebet om "aflukningsstrategier", hvor en gruppe aktivt forsøger at opretholde eller sikre sig en privilegeret position på bekostning af en anden gruppe. Se i øvrigt Silver (1994), Rodgers (1995), Room (1995), Jordan (1996), Levitas (1996 og 1998), Byrne (1999) og van Berkel m.fl. (2002) for en oversigt over de samfundsforståelser, som social eksklusion kan relateres til.
 2. Se for eksempel Juul (2002) vedrørende solidaritetsbegrebet.

I slutningen af 1990'erne var inklusion og eksklusion blevet til et helt centralt tema, som ikke mindst EU-kommissionen, men også de enkelte EU-lande fokuserede stærkt på.³ Det kom bl.a. til udtryk ved Europarådets møder i Lissabon i marts 2000, i Nice i december 2000 og i Stockholm i juni 2001, hvor medlemsstaterne "forpligtigede sig til at fremme bæredygtig vækst og beskæftigelse på ordentlige vilkår, der vil reducere risikoen for fattigdom og social eksklusion og samtidig styrke den sociale sammenhængskraft i Unionen mellem 2001-2010" (European Commission 2002a: 9, min oversættelse).

Selvom social eksklusion og inklusion i dag er de mest anvendte ord i debatten om EU's social- og arbejdsmarkedspolitiske profil, er det imidlertid et særdeles vagt og uafklaret begrebspar (Esping-Ander- sen 2001, Silver 1994). Og måske netop derfor er begrebet blevet så populært, fordi enhver kan lægge i det, hvad han vil (Atkinson 1998). Social inklusion er et paraplybegreb for tiltag og politikker, der skal bekæmpe arbejdsløshed, afhængighed af overførselsind- komster, social isolation og fattigdom, det vil sige en række sociale fænomener, som kan have vidt forskellige årsager og konsekvenser, og som langtfra dækker samme persongrupper. Dette afspejler sig da også i de risikofaktorer for social eksklusion, som EU opregner på baggrund af rapporter om social eksklusion fra de enkelte med- lemslande. Arbejdsløshed og især langtidsarbejdsløshed er den oftest omtalte faktor, og af andre vigtige faktorer nævnes lav indkomst, ringe job, hjemløshed, svagt helbred, ringe faglige kvalifikationer

-
3. Selv i lande som Danmark og især Storbritannien, hvor social eksklusion tidligere var et fremmedartet begreb og stort set fraværende i den politiske debat, har det i dag vundet indpas. I Danmark anvendes begrebet "socialt udstødte" eller "socialt udsatte" grupper dog oftest i den socialpolitiske debat (se for eksempel Rådet for Socialt Udsatte 2003). "Socialt udsatte" grupper omfatter imidlertid kun en del af problematikken vedrørende social eksklusion, men det er primært disse grupper, der fokuseres på, når der til EU afrapporteres om "social eksklusion" i Danmark (se for eksempel Socialministeriet 2003). Socialministeriet anvender i øvrigt betegnelsen "social udstødelse" i stedet for begrebet "social eksklusion". Storbritannien kan siges at være lidt speciel, idet de konservative regeringer i 1980'erne og 1990'erne helt afviste eksistensen af fattigdom i Storbritannien, mens Labour-regeringen fra slut- ningen af 1990'erne har fokuseret stærkt på både social eksklusion og især børnefattig- dom (Bradshaw 2003, Adelman 2003). Bl.a. nedsatte den nye Labour-regering i midten af 1990'erne den såkaldte "Social Exclusion Unit" (se for eksempel Adelman m.fl. 2003).

og kort skolegang, kønsuligheder, diskrimination og racisme, handicaps, alderdom, skilsmisse, stofmisbrug og alkoholisme og at være bosiddende i et socioøkonomisk belastet lokalområde (European Commission 2002a; for Danmarks vedkommende se også Socialministeriet 2002). Disse indikatorer udgør en blandet landhandel, samtidig med at der ikke foreligger ensartede mål for social eksklusion på tværs af EU-landene. For at kunne måle fremskridt i EU-landene med hensyn til social inklusion tog det belgiske formandskab for EU i andet halvår af 2001 initiativ til at udvikle indikatorer for social eksklusion, der kan anvendes af alle medlemslande, og som kan muliggøre sammenligninger mellem landene.⁴

Nogle har – og med god grund – fremhævet, at den stærke politiske interesse for temaet social eksklusion til dels er sket på bekostning af temaet fattigdom, da mange regeringer uanset politisk observans nødtigt indrømmer, at der fortsat eksisterer fattigdom i de europæiske velfærdsstater (Room 1998, Berger-Smidt & Noll 2000). Forskydningen af fokus fra fattigdom til social eksklusion kan få til følge, at politikerne nedtoner den økonomiske omfordeling mellem rige og fattige eller mellem det betalte og det ubetalte arbejde og i stedet retter blikket mod den mindre gruppe af socialt ekskluderede, som primært består af personer uden for arbejdsmarkedet (Veit-Wilson 1998). Denne politiske strategi passer endvidere sammen med den tiltagende vægt, der er blevet lagt på aktive politikker, som både skal fremme og tvinge arbejdsløses og andre gruppers inddragelse i lønnet arbejde (Larsen 2004a). I løbet af 1990'erne har både OECD

4. I december 2001 blev EU-medlemslandene enige om ti primære sociale indikatorer: 1) individer i husholdninger med lav indkomst (under 60 pct. af medianindkomsten), 2) vedvarende økonomisk fattigdom, 3) dybden af den økonomiske fattigdom, 4) andelen af samlede indkomster blandt de 20 pct. øverste og de 20 pct. nederste i indkomsthierarkiet, 5) variationen af regionale beskæftigelsesrater, 6) omfanget af langtidsløshed, 7) andelen af befolkningen, som lever i husholdninger, hvor ingen har job, 8) andelen af unge, som forlader skolen tidligt, og som ikke er under uddannelse eller oplæring, 9) forventet levetid fra fødselstidspunktet og 10) selvopfattelse af helbredstilstanden relateret til indkomstniveau. Det indledende arbejde med at udvikle sådanne indikatorer for social inklusion og eksklusion er der redegjort for i Atkinson m.fl. (2002). Som bemærket af Abrahamson (2003) vedrører udviklingen af indikatorer imidlertid mere fattigdom end social eksklusion – især hvad angår de ovennævnte primære indikatorer (eller de såkaldte niveau 1-indikatorer).

og EU-kommissionen i stigende takt argumenteret for og vægtet politikker, der fremmer alle gruppers deltagelse på arbejdsmarkedet, fordi arbejdsmarkedsdeltagelsen anses for den eneste eller i hvert fald mest effektive vej til at bekæmpe fattigdom og social eksklusion (OECD 1994, European Commission 1997, Commission of the European Communities 2003) og samtidig imødegå problemet med at sørge for forsørgelsen af en voksende ældrebefolkning (Larsen 2002a). Denne stærke fokusering på lønnet arbejde som nøglen til inklusion risikerer imidlertid at gøre ikke-lønarbejdende til andenrangsborgere, hvorved inklusionspolitikken paradoksalt nok risikerer at stigmatisere og yderligere ekskludere dem, som af den ene eller anden årsag står uden for arbejdsmarkedet.

Andre argumenterer imidlertid for, at interessen for begrebet social eksklusion skyldes en forestilling om muligheden for og ønskværdigheden af social sammenhængskraft i de vesteuropæiske lande, som ifølge Kronauer (1998) blev skabt på grundlag af efterkrigstidens lange økonomiske opsving med lav arbejdsløshed og voksende velfærd for stort set alle grupper i samfundet. Den heraf følgende stadig større sociale inklusion og homogenitet i de vesteuropæiske samfund skabte muligheden for denne sammenhængskraft. Selve forestillingen om den sociale sammenhængskraft stammer fra den franske sociolog Durkheim, som definerede den som en indbyrdes afhængighed mellem medlemmerne af samfundet og som fælles loyalitet og solidaritet. Den stigende sociale eksklusion opfattes politisk set som en trussel mod sammenhængskraften i samfundet. Social eksklusion skal derfor som begreb synliggøre "nye" former for fattigdom, "nye" opdelinger i samfundet og "nye" dimensioner ved den sociale ulighed (Littlewood & Herkommer 1999). Social eksklusion er således blevet en slags samlebetegnelse for fænomener, der antages at true samfundets sammenhængskraft, og hvor modstykket til social eksklusion er deltagelse eller inklusion (Halvorsen 2000). Dahrendorf m.fl. (1995) mener, at social sammenhængskraft "bruges til at beskrive et samfund, der tilbyder muligheder til alle dets borgere, for så vidt de accepterer samfundets værdier og institutioner. Et sådant samfund er et inkluderende samfund. Folk er tilknyttet; de tillades ikke at blive ekskluderet" (vii, min oversættelse). I et sådant samfund er social eksklusion derfor udtryk for en udelukkelse fra civile, politiske og sociale medborgerskabsrettigheder (Walker & Walker 1997).

Uanset de politiske motiver til at flytte fokus fra fattigdom til social eksklusion er der imidlertid gode forskningsmæssige grunde til at foretage en skelnen mellem de to begreber.

Social eksklusion som videnskabeligt begreb

Det er ikke kun på det politiske område, at man har sat social eksklusion på dagsordenen. I løbet af 1990'erne har der også været en stigende erkendelse blandt forskere af, at traditionelle mål for fattigdom, der primært har været statiske og baseret på indkomst, er for begrænsede til at indfange karakteren og kompleksiteten af de "sociale problemer", som forekommer i de nuværende europæiske samfund.

De fem hovedelementer, som karakteriserer skiftet fra en traditionel fattigdomsforskning til en forskning, der i stigende grad fokuserer på "social eksklusion", kan med Room (1999) og andre angives på følgende måde.

For det første er der tale om et skift fra fokus på økonomisk udsathed til multidimensionel udsathed: Økonomiske indikatorer er utilstrækkelige til at belyse multidimensionelle former for afsavn, og det er samtidig nødvendigt at forsøge at holde de forskellige former for afsavn adskilt og identificere mulige sammenhænge mellem dem.

For det andet er der tale om et skift fra en statisk til en dynamisk analyse: Det vil sige, at man følger befolkningens bevægelser ind og ud af fattigdom og social eksklusion over tid. Der er fokus på de processer, som virker ekskluderende, og på de konsekvenser, som disse negative processer afstedkommer (Berghman 1995). Der er ikke blot fokus på situationen nu og her, men også på fremtidsudsigterne for, om den ekskluderede og eventuelt vedkommendes børn fastlåses i social eksklusion, eller om de har mulighed for at bryde den onde cirkel (Atkinson 1998).

For det tredje er der tale om et skift fra fokus på individuelle ressourcer eller husholdninger til også at inddrage lokalområder: Individers og husholdningers vilkår er også betinget af de muligheder og ressourcer, der som helhed er til stede i lokalområdet (Madanipour

m.fl. 1998) – eller for den sags skyld i hele nationen (se for eksempel Castells (1998) om marginaliseringen af store dele af det afrikanske kontinent).

For det fjerde er der tale om et skift fra fokus på fordelingsmæssige til relationelle dimensioner af stratifikation og udsathed: Det vil sige, at muligheden for at bevæge sig ud af fattigdom og social eksklusion og risikoen for at blive og forblive fattig og socialt ekskluderet er relateret til en række forskellige økonomiske, kulturelle og sociale forhold i den specifikke kontekst. Det gælder ikke mindst i forhold til, hvordan de rige og inkluderede handler i relation til de fattige og socialt ekskluderede. I denne tolkning er fokus ikke alene på det fattige eller ekskluderede individ eller vedkommendes husholdning, men også på de forhold i samfundet, der virker ekskluderende (Gore & Figueiredo 1997).

Endelig er der tale om et skift fra at betragte uligheder som et kontinuum til at opfatte social eksklusion som en katastrofal social diskvalifikation. Kernen i begrebet social eksklusion er, at de ekskluderede “lider af en sådan grad af multidimensionel underprivilegerethed, af en sådan varighed og forstærket af en sådan grad af materiel og kulturel degradering af det lokalområde, de lever i, at deres relationelle forbindelser til det omgivende samfund er afbrudt i en sådan grad, at der i et ikke ubetydeligt omfang er tale om noget irreversibelt” (Room 1999: 171, min oversættelse).

Atkinson (1998) har især fremhævet tre forhold ved begrebet social eksklusion, som er gennemgående i de fleste forskeres forståelse af begrebet: 1) *Relativitet* – det vil sige, at eksklusion kun kan vurderes ved at sammenligne individers, grupper eller lokalsamfunds vilkår med andres vilkår på et givent tidspunkt og i en given samfundskontekst. 2) *Agency*, som indebærer, at der er nogle, der aktivt udfører handlinger, som ekskluderer andre (eventuelt modsat forsøger at forhindre eller modvirke eksklusionen). Der bør derfor heller ikke blot være fokus på det enkelte individ, men også på de muligheder, individet har for at ændre sine vilkår. 3) *Dynamik* – det vil sige, at eksklusionens særlige træk og konsekvenser måske først bliver synlige over tid og optræder som en proces, hvor der akkumuleres eksklusion fra mange områder. Der er således lige så meget fokus på fremtiden som på fortidens spor, fordi eksklusionen kan manifestere sig som

manglende fremtidsmuligheder, og eksklusionen kan også berøre eventuelle børn, således at den forplanter sig fra den ene generation til den anden (se for eksempel Adelman m.fl. 2003).

Kernen i social eksklusion er således en ufrivillig ikke-deltagelse gennem forskellige typer af udelukkelsesmekanismer og -processer, som det ligger uden for individets og gruppens muligheder at få kontrol over.

En styrke ved begrebet social eksklusion er, at det kombinerer et relationelt med et multidimensionelt perspektiv, der peger på gensidigt afhængige mekanismer og processer inden for flere sfærer. På den måde er begrebet også egnet til for eksempel at analysere forskelle mellem kønnene og mellem etniske grupper. Social eksklusion drejer sig heller ikke kun om hierarkiske forhold mellem grupper og klasser, men peger også på inkluderende og ekskluderende mekanismer inden for den givne gruppe i dennes hverdagslivspraksis – for eksempel med hensyn til kønsarbejdsdeling (se fx Daly & Saraceno 2002).

En svaghed ved begrebet kan imidlertid være, at det henviser de socialt ekskluderede (og de/det socialt ekskluderende) til samfundets margin og ikke ser problemet som noget, der kan være fundamentalt ved hele samfundets indretning.

Ved at anvende begrebsparret inklusion og eksklusion opnås imidlertid en klarhed i begrebsanvendelsen, idet det herved pointeres, at det modsatte af social eksklusion ikke er "social integration", men social inklusion. Dette er en klar begrebslig styrke, fordi den måde, bestemte grupper "integreres" i samfundet på, kan fungere direkte ekskluderende inden for andre områder (Daly & Saraceno 2002). Social inklusion indebærer principielt lige rettigheder og muligheder (herunder til at være forskellige), mens social integration kan indebære en integration i en hierarkisk og undertrykkende samfundsmæssig arbejdsdeling eller socialt fællesskab. Den traditionelle kønsarbejdsdeling har for eksempel beroet på en bestemt og forskelligartet type af integration af mænd og kvinder, som har haft ekskluderende effekter for både kvinder og mænd, men inden for forskellige områder (se også Andersen & Larsen 1999, Christensen & Larsen 2003). Tvungen integration eller assimilation kan således

paradoksalt nok føre til social eksklusion. Dette gælder i særdeleshed i forhold til visse oprindelige befolkningers integration i det moderne samfunds økonomiske systemer og i storbylivet.

Fattigdom og social eksklusion – er der en forskel?

Det er blevet foreslået, at fattigdom skal opfattes som et fænomen, der var udbredt i industrialismen æra, mens social eksklusion skal opfattes som et fænomen, der karakteriserer de postmoderne samfund, og hvor der er tale om, at en lille minoritet i befolkningen marginaliseres fra samfundslivets hovedstrømninger (se Abrahamson 1998). Fattigdom knytter sig således til en klassebestemt ulige fordeling af de materielle ressourcer og levekår, som i vid udstrækning er blevet imødegået af de moderne velfærdsstater. Social eksklusion drejer sig derimod om at være inde eller ude af forskellige samfundsmæssige arenaer eller systemer – ikke mindst arbejdsmarkedet og familien (se Andersen & Larsen 1998a). Det er også blevet fremhævet, at social eksklusion indebærer en fokusering på medborgerskabsrettigheder, hvor social eksklusion ses som en udelukkelse fra disse rettigheder gennem forskellige former for direkte eller indirekte diskriminerende praksis for eksempel på arbejdsmarkedet eller i tildelingen af sociale rettigheder.⁵

Room (1999) påpeger imidlertid, at der er en overdreven vægt på det “nye” ved social eksklusion, idet de mest udviklede af de traditionelle fattigdomsbegreber og fattigdomsundersøgelser også både indeholdt

5. Den såkaldte “introduktionsydelse” indført i Danmark 1.1. 1999 var oprindeligt direkte diskriminerende i forhold til flygtninge og indvandrere, men er siden på grund af kritik fra FN's Flygtningehøjkommissariat blevet omformet, så den ikke i sin ordlyd er direkte diskriminerende. Introduktionsydelsen – nu kaldet “starthjælp” – har dog i praksis samme diskriminerende virkning, fordi den stort set stadig kun rammer flygtninge og indvandrere (se Ejrnæs & Skytte 2004). Det samme gælder for loftet over kontanthjælpen indført i forbindelse med arbejdsmarkedsreformen, som trådte i kraft fra 1.1. 2003. Dette loft rammer især arbejdsløse med anden etnisk baggrund end dansk. Sådanne indirekte diskriminerende effekter af lovgivning og anden praksis på arbejdsmarkedet, for eksempel i forbindelse med udformning af regler for forældreorlov, er ofte blevet påpeget af kvindeorganisationerne og af det tidligere Ligestillingsråd.

multidimensionelle mål, var dynamiske, fokuserede på både personer/husholdninger og lokalområder, indeholdt relationelle forhold ved ulighed og fattigdom og indfangede katastrofale former for social diskvalifikation.⁶

Også Amartya Sen (2000) har påpeget, at social eksklusion ikke rummer meget nyt set i forhold til hans fattigdomsbegreb, der er defineret som “capability failure”. Ifølge Sen ligger det nye i social eksklusion i fokuseringen på sociale relationer og ikke-deltagelse. Social eksklusion konkurrerer ikke med, men kan i stedet “... inden for en bred aristotelisk forståelse af frihed og evner og muligheder ... hjælpe i analysen af såvel årsager til som dimensioner ved fattigdom og afsavn” (Sen 2000: 47, min oversættelse).

Social eksklusion knytter sig således i højere grad end det “traditionelle” fattigdomsbegreb til spørgsmålet om deltagelse og ikke-deltagelse inden for områder, som er nødvendige for at generere forskellige former for ressourcer, og/eller som opleves som meningsfyldte og centrale for en persons eller gruppes livskvalitet.

Efter min opfattelse er der derfor en klar forskel mellem fattigdom og social eksklusion. Den forskel, jeg frem for alt vil pege på mellem fattigdom og social eksklusion, er, at fattigdom vedrører begrænsede økonomiske og materielle ressourcer (begrænset økonomisk kapital og de afsavn, som affødes heraf), mens social eksklusion vedrører en betydeligt mere omfattende række af “sociale problemer”, der besværliggør eller umuliggør en persons eller gruppes inklusion og deltagelse inden for ét eller flere centrale områder i samfundet. Der er brug for begge begreber, og der er god grund til at opretholde en skelnen mellem dem, fordi de udsiger noget om og måler forskellige forhold. Det kan nemlig ikke tages for givet, at der er en (umiddelbar) sammenhæng mellem fattigdom og social eksklusion. I nogle tilfælde vil fattigdom være en årsag til social eksklusion, og i andre tilfælde vil den være en konsekvens af eksklusionen. I

6. Det gælder bl.a. andet Peter Townsends *Poverty in the United Kingdom* (1979). For en oversigt over nogle af disse fattigdomsstudier se for eksempel Hansen (1989) og Andersen & Larsen (1989).

atter andre tilfælde vil der ikke være nogen (direkte) relation mellem social eksklusion og fattigdom. Det giver måske heller ikke så meget mening at pege på, at fattigdom er et fordelingsspørgsmål, og at social eksklusion mere fokuserer på medborgerskabsrettigheder. Både fattigdom og social eksklusion handler om medborgerskabsrettigheder, men vil ofte knytte an til forskellige aspekter af medborgerskabsrettighederne, da fattigdom og social eksklusion netop ikke er det samme. Begreberne fattigdom og social eksklusion fremhæver hver især forskellige, men til tider også overlappende mekanismer, aktører og institutioner, som kan fremme eller hæmme fattigdom og social eksklusion (se senere).

Mens fattigdom handler om manglende indkomst og materielle ressourcer og de afsavn og den ikke-deltagelse, der kan følge af mangel på disse ressourcer, så handler social eksklusion om ikke-deltagelse i en bredere forstand. Social eksklusion som ikke-deltagelse er forbundet med mange andre faktorer end indkomst og materielle ressourcer – for eksempel alder, dårligt helbred, handicap, sygdom, kulturelle forskelligheder, diskrimination eller mangel på tid.

En omfattende inklusion på et område, for eksempel i arbejdslivet, kan føre til eksklusion på andre områder på grund af manglende tid. Det kan være muligt at skabe en høj indkomst gennem omfattende aktivitet på arbejdsmarkedet, men for den enkelte kan det, i hvert fald midlertidigt, føre til eksklusion fra for eksempel fritidsaktiviteter og sociale relationer uden for arbejdslivet. Omvendt synes "frivillig" tilbagetrækning fra arbejdsmarkedet gennem for eksempel efterlønsordningen på trods af en oftere dårlig økonomi at kunne føre til en mere omfattende inklusion på andre områder – for eksempel fritidsaktiviteter og politisk deltagelse.

Kulturelle forskelligheder eller simpelthen forskelligartede dispositioner for forskellige aktiviteter og interesser kan føre til selvvalgt eksklusion fra bestemte former for deltagelse. Nogle interesserer sig for eksempel ikke for sport og ønsker derfor hverken selv at udføre sportsaktiviteter eller være tilskuer til sådanne aktiviteter.

Ekstreme former for selvvalgt social eksklusion findes blandt nogle religiøse sekter, som lukker sig om sig selv og lukker det omgivende samfund ude.

Man skal dog være varsom med at "individualisere" den selvvalgte eksklusion, idet selvvalgt eksklusion kan være en handling i forhold til andres handlinger.

Ved at fokusere på grupper i stedet for individer får begrebet social eksklusion en særlig styrke (Barry 2002). Grupper, som kan være lige stillet med hensyn til økonomiske og materielle ressourcer, kan være stillet over for meget forskellige betingelser og forudsætninger for inklusion og eksklusion på andre områder, for eksempel som en konsekvens af forskelle i adgang til politisk magt eller brobyggende former for social kapital (se også Woolcock & Narayan 2000). Specielt kan det forekomme, at nogle etniske grupper frivilligt "vælger" at trække sig tilbage fra deltagelse uden for deres egen gruppe, hvis det omgivende samfund er fjendtligt indstillet og diskriminerer. Ikke-deltagelsen forekommer overfladisk set frivillig, men beslutningen om ikke-deltagelse er funderet i ekskluderende træk ved det omgivende samfund. En anden selvekskluderende praksis er den, man finder blandt bestemte rige og magtfulde grupper i for eksempel USA. "Gated communities", private hospitaler og andre former for eksklusiv privat service er en særlig form for selveksklusion fra det omgivende samfund, men det er en form for eksklusion, der er mindst lige så skadelig for samfundets sammenhængskraft som eksklusionen af de fattige og mindre magtfulde grupper i samfundet (Barry 2002, Andersen m.fl. 2003).

Definition af social eksklusion

I samfundsvidenskaberne findes flere definitioner på social eksklusion, for eksempel "en multidimensional proces, hvor forskellige former for eksklusion er kombineret: deltagelse i beslutningstagning og politiske processer, adgang til beskæftigelse og materielle ressourcer og integration i fælles kulturelle processer. Når de kombineres, skaber de omfattende former for eksklusion, der manifesterer sig rumligt i særlige bebyggelser og lokalområder" (Madanipour m.fl. 1998: 22, min oversættelse).

Selvom dette forekommer at være en fornuftig definition på social eksklusion, så er den også meget bred og derfor svær at operationalisere i empiriske undersøgelser (se kapitel 4). For at undgå, at social eksklusion forbliver et rent paraplybegreb, er det afgørende, at

den sociale eksklusions karakter specificeres. For det første i forhold til, hvilket delområde der er tale om: arbejdsmarkedet, økonomi, sociale relationer, politik osv. For det andet i forhold til, om det er et individ, en bestemt gruppe i samfundet, et lokalområde eller hele regioner og nationer, eksklusionen vedrører. For det tredje i forhold til, hvor omfattende eksklusionen er: Er der tale om eksklusion på få områder, eller er der tale om multidimensionel eksklusion med indbyggede negative spiraler, der eskalerer og medfører eksklusion på flere og flere områder. Det giver ikke mening at tale om social inklusion og eksklusion uden at specificere det område, der tales om, og hvor omfattende og dybtgående problemet er.

Social eksklusion som kontinuum eller som irreversibel proces

Det er helt afgørende for analysen af social eksklusion, om begrebet anvendes om en irreversibel proces, der ender med et totalt afbræk i forhold til det normale samfund, eller om det anvendes i relation til et kontinuum fra inklusion over en middelposition til social eksklusion, og hvor der kan være tale om bevægelser, der går begge veje. Som det vil fremgå af konstruktionen af indeks for inklusion og eksklusion (se kapitel 4 og bilag 1), opereres der ikke med en simpel modstilling mellem inklusion og eksklusion, men der anvendes også en middelposition (midtergruppen) mellem inklusion og eksklusion. Og som det senere vises i de empiriske analyser i kapitel 5, 6 og 7, giver dette god mening, dels fordi der over tid er betydelige bevægelser mellem positionerne, dels fordi bevægelserne sjældent foregår fra inklusion til eksklusion eller fra eksklusion til inklusion, men netop til midtergruppen. Hermed også sagt, at der er tale om relative og relationelle tilstande og ikke absolutte tilstande (se også van Berkel, Møller & Williams 2002).

Det hører til sjældenhederne, at en person eller gruppe er helt ekskluderet fra både det økonomiske system (indkomst og forbrug), sociale relationer, det politiske system osv. På lignende vis peger Burchardt m.fl. (2002: 31, min oversættelse) på, at: "inklusion og eksklusion på hver af disse dimensioner [konsumtion, produktion/arbejde, politisk engagement og social deltagelse] klart er et spørgsmål om omfang og dybde".

Endelig er det vigtigt at holde sig for øje, at inklusion og eksklusion på de mange enkeltområder taget for sig selv ikke som udgangspunkt kan bedømmes som værende godt eller dårligt, fordi vurderinger heraf afhænger af mange forskellige forhold, hvor både livsforløb, livsfase, generationstilhørsforhold og de muligheder for til- og fravalg af inklusion og eksklusion, som er forbundet hermed, spiller en central rolle.

Inklusion og eksklusion som et relationelt forhold

Udviklingen i det 20. århundrede er af nogle blevet udlagt som, at vi har bevæget os fra et klassesamfund til et samfund, der er karakteriseret ved demokratisering og individualisering. Individualiseringen skulle medføre, at livsbanerne er blevet mere forskelligartede, og at der måske ikke længere er et fælles referencepunkt for, hvad det vil sige at være inkluderet (Halvorsen 2000).

Under alle omstændigheder er vi som personer kun helt eller delvist inkluderet på et begrænset antal områder på et givent tidspunkt i livet (se også Luhmann 1995). Disse forskellige betingelser for forskellige generationer og i forskellige livsfaser producerer forskellige erfaringer og muligheder for at ophobe gode levekår og dårlige levekår. Det er dog udgangspunktet – som vil blive testet empirisk – at det ikke giver mening at påstå, at social eksklusion og fattigdom (se kapitel 2) i dag stort set vil ramme alle i et eller andet omfang i løbet af livet eller i lige stort omfang. I de mest vidtgående teorier tales der om “klassernes død” (for eksempel Pakulski & Waters 1996) og om en demokratisering af arbejdsløsheden og af fattigdommen (se for eksempel Leisering & Leibfried 1999).

Dette er et af de centrale fokuspunkter i analysen. Som teoretisk udgangspunkt er der imidlertid grund til at betvivle både en “overdeterminering” og en “underdeterminering” af den sociale eksklusion. Det er ikke sandsynligt, at den sociale eksklusion på den ene side udelukkende skulle være beroende på klassebetingede eller andre strukturelle uligheder i samfundet eller på den anden side udelukkende på individuelle tilfældigheder såsom forskellige typer af uheldige begivenheder i livsforløbet (se for eksempel Sechter 2000).

Selvom den funktionelle uddifferentiering er et dominerende træk ved senmoderniteten (Luhmann 1984), betyder dette ikke, at segmentære og hierarkiske differentieringer er perifere eller endog aftagende. Man kan med lige så god ret hævde, at alle tre differentieringsformer fungerer samtidigt i relation til bestemte grupper og dermed forstærker den sociale eksklusion af disse grupper (Larsen 2000a).

Efter min opfattelse giver det under ingen omstændigheder mening udelukkende at gøre inklusion og eksklusion til et individuelt spørgsmål, som betragtes isoleret fra, hvordan samfundet er opbygget, og hvordan forskellige mere eller mindre magtfulde aktører i samfundet både skaber, men også har muligheder for at dæmme op for den sociale eksklusion (se Larsen 2000a, Mortensen 2000). Den sociale inklusion og eksklusion indeholder både et funktionelt, et hierarkisk, et segmentært og et individuelt perspektiv.

Den *funktionelle differentiering* drejer sig om deltagelse og ikke-deltagelse i forskellige sociale systemer: Hvis man er uddannelsessøgende, deltager man i eller er inkluderet i uddannelsessystemet.

Der er imidlertid også en *hierarkisk dimension* ved deltagelse og ikke-deltagelse i uddannelsessystemet. Den franske sociolog Pierre Bourdieu har lang tid før, social eksklusion blev et populært begreb, brugt det til at analysere bl.a., hvordan skolesystemet gennem udøvelse af symbolsk vold – det vil sige, ved at skolesystemet og dets måde at fungere på fremtræder som det eneste rigtige og naturlige og ikke som et system, der er domineret af en bestemt herskende kulturel form – virker både ekskluderende og selvekskluderende på unge med en anden social og kulturel baggrund. Selveksklusionen foregår for eksempel ved, at de nægter at spille med i det spil, som de er “dømt” til at tabe i. Disse unge kan derfor ikke tilpasse sig uddannelsessystemets og især de videregående uddannelsers dominerende kulturelle former (se også Willis 1979). For eksempel er det stadig en relativt lille andel af de unge med ufaglærte forældre, som gennemfører en lang videregående uddannelse (Hansen 1995).

Den *segmentære dimension* ved deltagelse og ikke-deltagelse kan bedst illustreres ved flygtninge og indvandreres – etniske minoriteters – særlige status i det danske samfund. Den homogenitet, der antages

at være forudsætning for samfundets sociale sammenhængskraft, har nemlig også den konsekvens, at et samfund som det danske, der hidtil har været bygget op på relativt homogene sociale og kulturelle normer og værdier, tenderer til at ekskludere det anderledes og fremmede. De, der har andre sociale og kulturelle normer og værdier, er ofte uglest i det danske samfund, og de risikerer nemt at blive sat udenfor. Social aflukning, som bl.a. den tyske sociolog Max Weber (1968) satte fokus på, kan være bevidste strategier til at holde andre ude og virker dermed segmenterende for eksempel i forhold til etniske, religiøse, sproglige eller andre mindretalsgrupper. Social aflukning er også en af de strategier, som medvirker til at opretholde dét, som Tilly (1998) har kaldt vedvarende uligheder – for eksempel mellem mænd og kvinder eller mellem hvide og sorte. Homogenitet som betingelse for social inklusion har derfor en ekskluderende karakter (Goodin 1996). Derfor taler bl.a. Honneth (1995) for anerkendelse af forskelle og forskelligheder mellem mennesker som en central del af medborgerskabet i multikulturelle og multietniske samfund.

Nancy Fraser fremhæver imidlertid, at anerkendelse og omfordeling er forbundet med hver deres særlige aspekter af den sociale orden i samfundet: Anerkendelse skal ses i forhold til statusordenen, og omfordelingen skal ses i forhold til den økonomiske orden. Det er ifølge Fraser (2000) vigtigt både at behandle de to dimensioner selvstændigt og samtidig se dem i en sammenhæng. Kulturelle mønstre bestemmer ikke entydigt den økonomiske fordeling, og økonomisk ulighed relaterer sig ikke entydigt til statushierarkier. En "ren" identitetspolitik eller anerkendelsespolitik (baseret på statusgruppeforskelle) tenderer således til at ignorere spørgsmålet om social retfærdighed og materielle uligheder, mens en ren omfordelingspolitik (baseret på økonomiske "klasseforskelle") tenderer til at ignorere spørgsmålet om, at særlige kulturelle identiteter og vilkår kan kræve særlige hensyn og anerkendelse. Inklusion og eksklusion må derfor analyseres ud fra perspektiver, mekanismer og processer, som enkeltvis eller i kombination fremmer eller hæmmer inklusion og eksklusion.

Inklusion og eksklusion som social mobilitet

Den franske sociolog Pierre Bourdieus analyse af social mobilitet er interessant i forhold til diskussionen om, hvorvidt stratifikationsordenen baseres på et horisontalt eller et vertikalt princip ("klasser" versus inklusion og eksklusion).⁷ For Bourdieu er der ikke tale om et enten eller, men om et både og. Det er omfanget og sammensætningen af individernes "kapital" (økonomisk, social, kulturel og symbolsk kapital) og hermed også mulighederne for at omsætte og omveksle disse kapitalformer over livsforløbet, der betinger den måde, som individer inkluderes og ekskluderes på. Den vertikale og den horisontale mobilitet pågår på én og samme tid. En væsentlig forskel mellem industrisamfundet og det postindustrielle samfund er imidlertid, at inklusions- og eksklusionsproblematikken kommer særligt i fokus i det sidste, fordi det for individer og grupper med den mindste og dårligste kapitalsammensætning bliver stadig sværere at opretholde eller tilbageerobre inklusionen på arbejdsmarkedet. Dette skyldes først og fremmest, at det er blevet sværere for ufaglærte arbejdere i de postindustrielle vestlige samfund – uanset om de har et socialt netværk og besidder kulturel kapital – at få andel i de færre og færre job, der korresponderer med deres erfaringer og tillærte kvalifikationer. Dertil kommer, at virksomhederne i ringere udstrækning investerer i efteruddannelse og opgradering af de ufaglærtes kvalifikationer. Det er personer, som i forvejen har en uddannelse, virksomhederne især investerer i. Jo højere uddannelse de ansatte har, desto mere investerer virksomhederne i efteruddannelse og opgradering af deres kvalifikationer. Uddannelsesmæssigt efterslæb er således langt fra alene et spørgsmål om manglende individuelle kvalifikationer, men hænger i høj grad sammen med, at det er personer med mindst uddannelse, der tildeles den mindste del af omstillings- og efteruddannelseskapitalen. De processer, der pågår i spektret fra frihed til selv at vælge inklusion til omfattende ufrivillig eksklusion, kan derfor forstås med udgangspunkt i begreberne om omfang og sammensætning af kapital og strategierne til at omsætte

7. For eksempel Bourdieu (1984) og (1996), Bourdieu & Boltanski (1978) og Bourdieu & Passeron (1977).

og omveksle kapitalformer over et (livs)forløb. Men altså med den vigtige tilføjelse, at det ikke blot drejer sig om individuelle strategier og kapitalbesiddelser, idet forskelle i forudsætninger for individuelt at vælge og planlægge strategier for omstilling forstærkes af bl.a. virksomhedernes strategier og prioriteringer. Inklusionen og eksklusionen kan således forstærkes gennem de sociale systemers egne måder at håndtere forandringer på.⁸

Bourdieu påpeger i sin analyse af mobiliteten, at den ikke grundlæggende har forandret sig fra det industrielle til det postindustrielle samfund. Bourdieu er imidlertid opmærksom på, at det i relation til inklusions- og eksklusionsproblematikken er af væsentlig betydning, om der sker en absolut mobilitet – det vil sige, at børn i forhold til deres forældre har en opadgående social mobilitet. Generelt er der sket et uddannelsesløft i samfundet, og de fleste børn har da også en anden og ofte højere uddannelse end deres forældre. Og den absolutte mobilitet er stadig voksende for store grupper i samfundet. Den mest afgørende forandring i mobiliteten i bl.a. Danmark er foregået i forhold til kvinders position i uddannelsessystemet og på arbejdsmarkedet, men også kvinders sociale baggrund har været afgørende for typen af uddannelse og den position, de fik på arbejdsmarkedet (Hansen 1995, se også Andersen 2003, kap. 17).

Sammenhængende med kvinders stigende andel af uddannelseskapitalen er der sket en forandring i pardannelsesmobiliteten. Nu er det muligt for mænd og kvinder at matche sig lige med hensyn til uddannelseskapital. Pardannelse og giftermål sker da også i stigende grad i overensstemmelse hermed (Christoffersen 2004). Den mobilitet, der via ægteskab og pardannelse tidligere var en mulighed for kvinder, som kom fra arbejderhjem, er nu betydeligt indskrænket (Andersen & Larsen 1999).

Den absolutte mobilitet må antages at have en betydelig effekt i relation til de marginaliseringsprocesser, som foregår i de nederste sociale lag i samfundet. I den forstand er det ikke ligegyldigt, om

8. For en analyse af danske virksomheders sociale ansvar og af rummeligheden på arbejdsmarkedet, se for eksempel Socialforskningsinstituttet (2002), Andersen & Torfing (2002) og European Commission (2002b).

man er inkluderet på eller ekskluderet fra arbejdsmarkedet, inkluderet i eller ekskluderet fra familien og sociale netværk osv.

Det forhold, at også arbejderklassebørn på trods af ringere kapitalbesiddelse har betydelige muligheder for mobilitet, må nødvendigvis medføre, at der i og med den enkeltes oplevelse af muligheder for forandring og mobilitet samtidig åbnes for andre tolkninger af ens tilhørsforhold, og dette har i særlig grad gjort sig gældende for kvinders vedkommende gennem de sidste 20-30 år. Hvis mobiliteten i samfundet i absolutte størrelser er omfattende, indebærer det, at der ikke på samme måde som tidligere forekommer en generationsvis bundethed i forhold til uddannelse, beskæftigelse, indkomst, bosted osv. Dette må nødvendigvis indebære forandringer i enkeltindividernes opfattelse af og faktiske mulighed for at forbedre "livschancerne", således at positionerne i det sociale rum ikke reproduceres på samme måde fra den ene generation til den næste. Men det indebærer ikke, at den relative afstand mellem klasserne nødvendigvis bliver mindre – og slet ikke at afstanden forsvinder, eller at klasseoprindelsen ingen betydning har for mobiliteten, sådan som det postuleres i nogle postmodernistiske og neofunktionalistiske teorier. Den stigende betydning af uddannelse i forhold til beskæftigelse og status er i disse teorier blevet udlagt, som om samfundet bevæger sig mod meritokratiske tilstande med stigende lighed i muligheder for at opnå individuel succes (se for eksempel Luhmann & Schoor 1979).

Selvom mange har haft en mulighed for at bevæge sig væk fra deres sociale oprindelse bl.a. på grund af voldsomme forandringer i samfundet og i erhvervsstrukturen over de sidste 25-30 år, eksisterer de ulige livschancer altså fortsat. Endvidere påvirkes mobiliteten og livschancerne af de økonomiske konjunkturer og andre forhold. Forskellige fødselsårgange har derfor forskellig chance for at opnå samme mobilitet i samme alder (Munk 2002a). Mere uddannelse giver i dag heller ikke nødvendigvis samme muligheder for mobilitet som tidligere, simpelthen fordi langt flere i dag opnår uddannelse, hvorfor konkurrencen om de attraktive job skærpes. Andre forhold end uddannelse udgør således afgørende trumfkort i det sociale spil om de attraktive positioner, og her spiller social oprindelse og dermed social og kulturel kapital en stigende rolle i konkurrencen. Når det forholder sig sådan, at middelklassen og eliterne har bedre

forudsætninger og mere effektive metoder til at sikre deres børn uddannelse og udruste dem med højt værdsatte former for social og kulturel kapital, betyder det, at klasseforskelle (distinktioner) ikke nødvendigvis har en aftagende, men måske ligefrem en tiltagende betydning for livschancerne.

Social eksklusion i relation til generation, livsfase og livsforløb

I demografiske forløbsstudier anvendes "kohorten" som grundenhed. En kohorte er normalt defineret som en fødselsårgang. Vi anvender i denne undersøgelse "generation", som dækker ti fødselsårgange.⁹ Selvom en kohorte er mere distinkt tidsmæssigt afgrænset end en generation, er der alligevel nogle karakteristika, som er parallelle.

En kohorte (og en generation) har nogle bestemte historiske "påstemplinger" betinget af dens oprindelse i tid og rum. En kohorte er ikke blot summen af individuelle historier. Hver kohorte har en særlig sammensætning og bestemte karakteristika, der reflekterer omstændighederne ved dens unikke oprindelse i historien. Hver kohorte varierer ikke kun i størrelse, men også med hensyn til for eksempel kønsmæssig og etnisk sammensætning, med hensyn til antallet af børn i opvækstfamilien og med hensyn til normer for, hvornår man gifter sig og får børn.

Disse fælles påstemplinger af en kohorte (og en generation) i forhold til dens historiske oprindelse i tid og rum modificeres dog af en række andre betydningsfulde faktorer. Det drejer sig for eksempel

9. Man kan dog med rette hævde, at betegnelsen "generation" om ti fødselsårgange er noget af en tilsnigelse, idet en generation normalt henviser til fødselsårgangene for forældre og børn. Set i forhold til populationen i levekårsundersøgelsen er der endvidere fra de ældste på 93 år og til de yngste på 20 år i 2000 blevet et længere spænd af år mellem generationerne, idet gennemsnitsalderen for førstegangsfødende er øget med mere end fem år alene i perioden fra 1960 til 2001 (Danmarks Statistik 2003). Når vi anvender en generationsopdeling på ti fødselsårgange, refererer dette således primært til livsfasespecifikke vilkår under forskellige socioøkonomiske og kulturelle samfundsforhold (se Hansen 1988, kapitel 3: "Vor tids voksne generationer", for en yderligere argumentation for denne generationsopdeling). På baggrund af levekårsundersøgelserne i 1976 og 1986 undersøgte Hansen (1988) levekårenes udvikling i relation til forskellige generationer og livsforløb.

om differentieringer i forhold til køn, tilhørsforhold til etnisk gruppe og social klasse (Ryder 1965).¹⁰ En af de mest dramatiske, ikke naturbetingede begivenheder er krige, der kan afgøre en hel kohortes skæbne, men som også kan vende helt eller delvist rundt på veletablerede sociale hierarkier og skabe nedadgående social mobilitet for visse dele af den traditionelle elite og samtidig skabe nye eliter.¹¹

Da generationerne er født på forskellige tidspunkter, vil de således gennemleve deres forskellige livsfaser på forskellige historiske tidspunkter og under helt eller delvist forskellige historiske omstændigheder. I den nyere historie har forskellige perioder i Danmark givet meget forskellige betingelser for for eksempel at etablere sig på arbejdsmarkedet. Som ung og ufaglært kunne det i 1930'erne være svært at få fodfæste på arbejdsmarkedet på grund af den høje arbejdsløshed, hvorimod man som ung og ufaglært i 1960'ernes højkonjunktur havde rimeligt let ved at få et arbejde, samtidig med at levestandarden og den velfærdsstatslige sikring mod arbejdsløshed, sygdom, alderdom osv. stort set kontinuerligt blev forbedret i det meste af det 20. århundrede og især i perioden efter Anden Verdenskrig. Og frem for alt skete der afgørende ændringer i kvinders vilkår og i kønnenes indbyrdes relationer. Generationstilhørsforholdet spiller også en væsentlig rolle både for, hvilke muligheder man har haft gennem livet, og for, hvilke typer af aktiviteter og deltagelse man anser for mulige og ønskelige.

Livsfaserne spiller imidlertid også en central rolle. Uanset hvor gode levekår man har haft mulighed for at have og at ophobe gennem livet, vil der for eksempel i alderdommen af naturlige årsager være en række risici for forringede levekår. Helbredet bliver dårligere, hvilket i sig selv nedsætter aktivitetsmulighederne på for eksempel

10. I historisk meget stabile og stærkt stratificerede samfund/kulturer har slægtskabsbånd, klan- eller klassetilhørsforhold dog spillet en langt mere afgørende rolle for livsskæbnet end fødselstidspunktet i historien.

11. Richard Titmuss (1958) har for eksempel vist, hvordan den traditionelle fysiske og sociale adskillelse mellem klasserne i England delvist blev nedbrudt under de fælles betingelser og den fælles skæbne, som englænderne stod over for under Anden Verdenskrig. Efter Anden Verdenskrig gødede disse fælles oplevelser og erfaringer grunden for, at der kunne skabes en alliance mellem klasserne om at opbygge en velfærdsstat, som skabte mere lige økonomiske og sociale forhold mellem klasserne.

fritidsområdet, og venner og bekendte dør i stigende takt, jo ældre man bliver. Helbred kan i denne sammenhæng anses for en særlig form for kapital på linje med andre former for kapital (økonomisk, social, kulturel, symbolsk), og helbredstilstanden vil i mange tilfælde være sammenhængende med, hvordan den specifikke kombination af de andre kapitalformer har været gennem livsforløbet. I hvilket omfang den enkelte eller en social gruppe ("klasse") er inkluderet eller ekskluderet, afhænger således generelt af kapaciteten til og mulighederne for at mobilisere og håndtere disse forskellige former for kapital på et givet tidspunkt og over livsforløbet.

DEFINITION AF SOCIAL EKSKLUSION OG KONSTRUKTION AF INDEKS

Indledning

I dette kapitel redegøres der for, hvordan inklusion og eksklusion operationelt set er blevet defineret i denne undersøgelse, og hvilke levkårsområder der indgår i analysen af inklusion og eksklusion. Da målet for meget svært belastende levkår også inddrages i undersøgelsen, redegøres der for, hvorledes dette mål adskiller sig fra målet for inklusion og eksklusion. Et vigtigt spørgsmål er, om undersøgelsen undervurderer eller overvurderer den sociale eksklusion. Dette spørgsmål behandles ved dels at redegøre for den bortfaldsanalyse, som foretages i de senere kapitler, dels at redegøre for de individer og grupper, som slet ikke indgår i undersøgelsen. Endvidere diskuteres problemet med, om der er en (tilstrækkelig) sammenhæng mellem undersøgelsens objektive målinger af levkårene og respondenternes subjektive opfattelser af deres levkår. Endelig redegøres der for præsentationen af undersøgelsens resultater i de efterfølgende kapitler – herunder de anvendte variabler og indeks.

Fokus på risikogrupper eller på manglende deltagelse?

Empiriske studier af social eksklusion fokuserer som regel enten på specifikke og ofte ekstreme sociale problemer (for eksempel hjemløse sindslidende narkomaner) *eller* på manglende deltagelse på en række centrale områder i samfundet. Det er den sidste tilgang, som anvendes her. Der er endvidere fokus på resultatet, det vil sige forde-

lingen af levekårene. Det er ud fra denne fordeling af levekårene, at personerne inddeles i tre kategorier: dem, som er inkluderede, dem, som er i midtergruppen, og dem, som er ekskluderede.

Formålet med at operere med en midtergruppe er, at en polær opdeling i inkluderede og ekskluderede vil forbigå dem, som befinder sig i yderkanterne på inklusionssiden og eksklusionssiden. Der er tale om en middelposition, hvor nogle over tid er i en proces mod inklusion, og nogle er i en proces mod eksklusion – mens andre forbliver i middelpositionen. Midtergruppen er altså kendetegnet ved ikke at være fuldt inkluderet, men på den anden side er den heller ikke omfattende ekskluderet. Dette viser sig også i bevægelserne over tid mellem inklusion, midtergruppen og eksklusion, idet en person sjældent bevæger sig direkte fra inklusion til eksklusion eller fra eksklusion til inklusion, men netop til midtergruppen. Omvendt er midtergruppen karakteriseret ved, at en del af den over tid bevæger sig både til inklusion og til eksklusion.

Der er nogle områder, hvor manglende deltagelse har betydeligt større konsekvenser end på andre områder. Ofte ses manglende deltagelse på arbejdsmarkedet – eller deltagelse på perifere vilkår – som den afgørende mekanisme, der igangsætter en social eksklusionsproces (for eksempel Castells 1998). I nogle målinger af social eksklusion anvendes arbejdsløshed og især langtidsarbejdsløshed derfor som én blandt flere centrale indikatorer på social eksklusion (for eksempel Halleröd & Heikkilä 1999, EU-kommissionen 2002a). Det er imidlertid problematisk generelt at udpege arbejdsløshed som eksklusionsfaktor eller som en del af definitionen på social eksklusion. Der er ingen direkte eller kausal sammenhæng mellem at være uden for arbejdsmarkedet og være ekskluderet på andre områder.¹ Forskellige undersøgelser har vist, at effekterne af arbejdsløshed vari-

1. Dette indebærer ikke, at langtidsarbejdsløshed (i de fleste lande) ikke medfører økonomiske vanskeligheder, men der er forskellige andre faktorer såsom offentlige indkomstoverførsler og hjælp fra familien, som medierer mellem mangel på arbejde og fattigdom. På den anden side er det også et faktum, at specielt langtidsarbejdsløse i mange EU- og OECD-lande er blandt de grupper, som har de højeste fattigdomsniveauer (Hauser m.fl. 2000, Gallie m.fl. 2003).

erer betydeligt i forhold til den arbejdsløses vilkår i øvrigt (Gallie & Russell 1998). Nogle arbejdsløse opnår faktisk en bedre livskvalitet og øger omfanget og kvaliteten af deres sociale relationer under arbejdsløsheden (Halvorsen 1999, Goul-Andersen 2002, Gallie & Paugam 2000). Kombinationen af arbejdsløshed, fattigdom og social isolation udgør påviseligt et markant velfærdsproblem, men der er ikke nødvendigvis tale om en kausal kæde, hvor arbejdsløshed medfører fattigdom, som resulterer i social isolation. Kombinationen af arbejdsløshed, fattigdom og social isolation skal snarere forklares ud fra, at den enkelte, som bliver/forbliver arbejdsløs, befinder sig i en specifik individuel og socioøkonomisk kontekst, der enten øger eller hæmmer risikoen for kombinationen af arbejdsløshed, fattigdom og social isolation. På det individuelle plan kan der eventuelt være tale om, at personen allerede forud for arbejdsløshedens indtræden havde en dårlig økonomi og svage netværksrelationer. På det institutionelle plan er det for eksempel afgørende, hvorvidt den arbejdsløse beskyttes mod fattigdom ved hjælp af velfærdsstatslige ydelser og/eller familiær hjælp. Det er heller ikke som sådan arbejdsløsheden, der genererer onde cirkler, hvor det endvidere bliver vanskeligt eller umuligt at genopnå beskæftigelse. Når og hvis der optræder en ond cirkel, er denne genereret af fattigdom og ikke af arbejdsløshed og "adfærdsproblemer" relateret hertil (Gallie m.fl. 2003).

Vores udgangspunkt har været, at det er sandsynligt, at der kan være en stærk sammenhæng mellem (langvarig) arbejdsløshed og risiko for social eksklusion, men at dette er et åbent spørgsmål, der skal undersøges, og som derfor ikke kan tages som givet på forhånd. Det vil også omvendt være svært at antage, at alle typer af arbejde skulle indebære inklusion ("gode levekår"). At være for eksempel arbejdsløs, enlig forsørger eller førtidspensionist er derfor ikke per definition et udtryk for social eksklusion, ligesom en status som millionær, professor eller direktør ikke i sig selv er et udtryk for social inklusion.

I definitionen af og i tilgangen til social eksklusion er fokus således på resultatet – inklusion og eksklusion – og *ikke* på risikofaktorer eller på grupper, som antages at have en særlig risiko for at være socialt ekskluderede. Selvom risikogrupper ikke indgår som en del af definitionen på social eksklusion, er det indlysende, at analysernes centrale omdrejningspunkt er at belyse, hvilke individer og grupper, der i særlig grad er udsat for social eksklusion.

Definition af social eksklusion

Den definition, der operationelt anvendes om eksklusion, har individet som enhed, den er relativ, og den lægger vægt på deltagelse: Et individ defineres som ekskluderet, hvis hun eller han ikke deltager i de centrale aktiviteter i det samfund, som vedkommende er en del af.

Antallet af muligheder for at være inkluderet og ekskluderet er næsten uoverskueligt, og derfor er det nødvendigt at afgrænse sig til nogle få og centrale områder. Jeg har her valgt at fokusere på 1) økonomi og forbrug (relativ fattigdom),² 2) sociale relationer, 3) faglig og politisk deltagelse, 4) fritidsaktiviteter og 5) helbredsforhold.³ Definitionen på social eksklusion i denne undersøgelse er således:

Et individ er socialt ekskluderet, hvis det kan karakteriseres af tre, fire eller alle fem af følgende forhold: er relativt økonomisk fattig (i 2000 inddrages også målet relativt fattig), har få eller ingen sociale relationer, har en ringe eller ingen deltagelse i faglige og politiske aktiviteter, har en ringe eller ingen deltagelse i fritidsaktiviteter og/eller har et dårligt helbred.

Konstruktion af indeks for inklusion og eksklusion

Konstruktionen af indeks for inklusion og eksklusion er naturligvis ikke objektiv, i den forstand at indekset af flere grunde er selektivt. For det første er der blandt de levekårsområder, som undersøgelsen dækker, udvalgt nogle bestemte områder, som vi anser for centrale, og for det andet er der inden for disse områder udvalgt nogle bestemte variabler.⁴

-
2. I forløbsundersøgelserne anvendes imidlertid relativ økonomisk fattigdom – og kun for 1986 og 2000, da indkomstoplysningerne fra 1976 ikke er sammenlignelige med indkomstoplysningerne fra 1986 og 2000. Det er kun for år 2000, at det er muligt at opgøre relativ fattigdom som en kombination af relativ økonomisk fattigdom og påtvungne afsavn (se også kapitel 2 og bilag 1).
 3. Helbredsforhold indgår ikke i alle aggregerede indeks. For en oversigt over de enkelte indeks, der anvendes i undersøgelsen, se sidst i dette kapitel samt i bilag 1.
 4. Belysningen af disse velfærdsområder er endvidere begrænset til og af de spørgsmål, som indgår i Levekårsundersøgelsen, og derfor dækkes langt fra alle aspekter af disse levekårsområder.

Man skal altså holde sig for øje, at det ville have været muligt at lægge vægt på andre aspekter end dem, der her er udvalgt til analysen af inklusion og eksklusion.

For mange mennesker vil der være andre områder, der også opfattes som centrale at deltage i. Perspektivet for deltagelse vil være livsfaseafhængigt og skifte over tid og vil endvidere være betinget af bl.a. køn, socioøkonomisk tilhørsforhold og kulturelt tilhørsforhold. Økonomi, sociale relationer til andre mennesker og helbred spiller imidlertid en central rolle for (næsten) alle mennesker uanset deres status. Forskellige former for fritidsaktiviteter er også vigtige for flertallet af den danske befolkning. Dette afspejles bl.a. i, at fritidsaktiviteter er det eneste belyste levekårsområde, som ikke udviser markante forskelle mellem dem med dansk som modersmål og dem med et andet modersmål end dansk (se kapitel 5). Derimod kan man diskutere, hvor central faglig og politisk deltagelse generelt er for menneskers levikår og livskvalitet. Det er kun en lille del af danskerne, der er meget fagligt og politisk aktive. Politisk og faglig deltagelse kan imidlertid også betragtes ud fra et medborgerskabsperspektiv, hvor faglig og politisk deltagelse dels er vigtig for et sundt og levende demokrati og dels har betydning for, hvorledes befolkningen politisk kan påvirke fordelingen af levikårene og "rummeligheden" i samfundet i forhold til at praktisere forskelligheder. Hvis nogle gruppers faglige og politiske deltagelse er betydeligt ringere end andre gruppers, kan de i levikårsmæssig forstand siges at være dårligere stillet i forhold til at udøve deres politiske medborgerskab, og de vil derfor også i mindre grad end andre have mulighed for at øve indflydelse på de fordelingspolitikker, der påvirker levikårene (det sociale medborgerskab).⁵

Vi vil derfor hævde, at de udvalgte områder og de variabler, der indgår, generelt set er basale for de fleste mennesker i det danske samfund. Samtidig har vi også lagt vægt på at anvende flere typer af levikårsprofiler for at give et så nuanceret billede som muligt af levikårsfordelingen ud fra de spørgsmål, som undersøgelsen dækker.

5. En nærmere analyse af den faglige og politiske deltagelse findes i Andersen (2003 kapitel 11).

De forskellige leveårsprofiler

Vi anvender i analysen af inklusion og eksklusion flere typer af mål.⁶

Det første mål vedrører alene år 2000. Den danske befolknings inklusion og eksklusion belyses først i relation til fire centrale levekårsområder: økonomi og forbrug, sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter og fritidsaktiviteter. Dernæst belyses den samlede grad af inklusion og eksklusion ved hjælp af et mål for akkumulerede gode, middelgode og dårlige levekår – et såkaldt aggregeret indeks for den samlede inklusion og eksklusion. Endvidere belyses det, om der er en sammenhæng mellem målet for akkumuleret inklusion og eksklusion og helbredstilstanden.

Det andet mål er et indeks for social inklusion og eksklusion, der dækker alle tre undersøgelsesår: 1976, 1986 og 2000. Tværsnitsopgørelserne over tid bygger på inklusions- og eksklusionsindeks, der indeholder færre variabler end dem, der er anvendt i indeksene for inklusion og eksklusion i år 2000. Dette skyldes, at der er en række spørgsmål, som kun er stillet i 2000, og der er en række spørgsmål, som blev stillet i 1976, men ikke i 1986. Dertil kommer som sagt, at for eksempel oplysninger om indkomst kun er sammenlignelige for 1986 og 2000.

Derfor er der lavet to forløbsindeks, hvor det ene, der dækker alle tre runder, kun indeholder oplysninger om sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter, fritidsaktiviteter og helbredstilstand, mens det andet, der dækker runderne 1986 og 2000, også indeholder indkomstoplysninger (relativ økonomisk fattigdom).⁷

6. Konstruktionen af de enkelte delindeks og aggregerede indeks for inklusion og eksklusion og for meget svært belastende levekår er beskrevet i bilag 1.

7. Det skal bemærkes, at det ikke alene er inddragelse af den økonomiske komponent, der ændrer profilen for eksklusionen, men også det forhold, at der i indekset for inklusion og eksklusion med økonomikomponent nu indgår fem delindeks og ikke kun fire som i indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent. Inklusion og midtergruppen er fortsat defineret ved 0 og ved 1-2 eksklusioner, men eksklusion er nu defineret ved 3-5 eksklusioner. Dette vil ud over dem, som var omfattet af eksklusion i indekset uden økonomikomponent, yderligere indbefatte dem fra midtergruppen med to eksklusioner, som også har dårlige økonomiske forhold.

Det tredje mål, der dækker undersøgelsesårene 1986 og 2000, indeholder også økonomiske forhold, da der foreligger sammenlignelige oplysninger for disse to år.

Det fjerde mål er “meget svært belastende levkår”. I de tidligere rapporter fra levkårsundersøgelserne i 1976 og 1986 har dette mål været anvendt til at belyse omfang og sammensætning af den del af befolkningen, som har “dårlige levkår” på en række områder. Man kan til en vis grad sige, at indekset for meget svært belastende levkår har haft til formål at afdække, hvad vi her betegner som social eksklusion. Målet for meget svært belastende levkår består – ligesom de nye mål for inklusion og eksklusion – af en række forskellige levkårsvariabler, der giver en samlet profil af personer og grupper i den danske befolkning med dårlige levkår.

Det femte mål er et modificeret mål for “meget svært belastende levkår”, hvor boligkomponenten er fjernet. Boligkomponenten definerer nemlig en boligstandard, som kun en mindre del af den danske befolkning i dag har, idet der, siden den første danske levkårsundersøgelse blev gennemført i 1976, er sket en betydelig forbedring af befolkningens boligstandard (se også kapitel 6 og kapitel 7 samt kapitel 14 i Andersen 2003). Målet for meget svært belastende levkår, hvori boligkomponenten indgår, kan derfor i år 2000 ikke længere indfange den del af befolkningen, som bortset fra dårlige boligforhold har meget svært belastende levkår på de øvrige områder. Vi har derfor valgt også at anvende et mål for meget svært belastende levkår, hvori boligkomponenten ikke indgår.

Både målet for eksklusion og for meget svært belastende levkår beskriver en ophobning af dårlige levkår inden for flere forskellige områder. Betegnelsen levkår bruges derfor nogle gange i kapitel 5, 6 og 7 som en bred betegnelse for levkår inden for forskellige områder, mens betegnelsen “gode levkår” bruges i forbindelse med de individer og grupper, som er inkluderede, og/eller som ikke har meget svært belastende levkår. Betegnelsen “dårlige levkår” bruges derimod i forbindelse med de individer og grupper, som er ekskluderet og/eller har meget svært belastende levkår.

Tværsnit og længdesnit

Bortset fra det første mål, der alene vedrører år 2000, anvendes der i forhold til de øvrige mål både tværsnitsundersøgelser (kapitel 6) og længdesnitsundersøgelser (kapitel 7).

Tværsnitsanalyserne er en sammenligning af levestandarderne på forskellige tidspunkter for nøjagtig det samme demografiske udsnit af befolkningen – for eksempel deltagelse i fritidsaktiviteter i 1976, 1986 og 2000 for dem, som på alle tre tidspunkter var mellem 30-69 år. Det er altså de samme aldersgrupper og ikke de samme personers levestandard, der sammenlignes på disse tre tidspunkter.

Længdesnitsanalyserne er en sammenligning af de samme personers levestandard på forskellige tidspunkter. Sammenligninger mellem 1976 og 2000 for de samme personer betyder for det første, at alle er blevet ældre. I 1976 var de mellem 20-69 år, og i 2000 var de mellem 43-93 år. For det andet vil mange have skiftet status fra for eksempel at have været lønmodtager til at være efterlønsmodtager eller pensionist. Længdesnitsanalyserne muliggør således, at man kan følge levestandardenes udvikling over den enkelte persons livsforløb.⁸

Forskelle og ligheder mellem de forskellige levestandardsmål
Hvad udsiger de forskellige aggregerede indeks noget om, og hvad er forskelle og ligheder mellem disse indeks?

Den væsentligste årsag til, at der gennemføres en selvstændig analyse af inklusion og eksklusion for år 2000 alene og ikke kun en undersøgelse, der baserer sig på de mål, der er sammenlignelige for både

8. Selvom der er tale om, at man følger personernes levestandardudvikling over tid, er der stadig tale om punktvis nedslag, fordi de kun er blevet spurgt herom tre gange fra 1976 til 2000. Selvom der for eksempel er tale om en forværring af levestandarderne for en given person fra 1986 til 2000, kan vedkommende sagtens have oplevet forbedringer fra 1986 og før interviewtidspunktet i 2000. Vi kan altså alene sammenligne levestandarderne på to tidspunkter (henholdsvis på tre tidspunkter) i en persons livsforløb, men ikke udtale os om opgange og nedgange i personens levestandard i den mellemliggende periode (for en uddybning af tværsnits- og længdesnitsanalyser henvises til kapitel 2 i Andersen 2003).

1976, 1986 og 2000, er, at 2000-undersøgelsen rummer oplysninger, som eksplicit er udformet til at belyse spørgsmål om inklusion og eksklusion. Surveyen for 2000 indeholdt derfor også en lang række spørgsmål om økonomi og afsavn, sociale relationer, politiske og faglige aktiviteter og fritidsaktiviteter, som ikke var indeholdt i de tidligere surveys. Surveyen for år 2000 er derfor bedre i overensstemmelse med det teoretiske udgangspunkt for definitionen af social eksklusion som et multidimensionelt fænomen (se kapitel 3). Forskellen mellem indekset for inklusion og eksklusion alene for år 2000 og indekset for inklusion og eksklusion for år 2000 til forløbsundersøgelsen er analyseret i bilag 2. Der er nogle betydelige forskelle i forhold til midtergruppen i de to indeks, idet nogle fra midtergruppen placeres som henholdsvis inkluderede og ekskluderede fra det ene indeks til det andet. Afgørende for validiteten af 2000-indekset til forløbsundersøgelsen er imidlertid, at det er en helt ubetydelig andel (under 0,5 pct.), som bevæger sig fra inklusion til eksklusion og fra eksklusion til inklusion fra det ene indeks til det andet.

Målene for meget svært belastende levkår med og uden boligkomponent adskiller sig fra målene for inklusion og eksklusion ved for det første at være en pragmatisk og ikke en teoretisk funderet udvælgelse af forskellige "dårlige levkår" inden for forskellige områder. For det andet er målet for meget svært belastende levkår en blanding af "dårlige levkår" og bestemte kategorier af personer. At være arbejdsløs indgår således som en del af definitionen på meget svært belastende levkår, hvilket der tidligere er argumenteret imod, da der ikke nødvendigvis er en kausal sammenhæng mellem at være arbejdsløs og at have "dårlige levkår". Hvis der er en sammenhæng, må den påvises gennem analysen og ikke på forhånd gøres til en del af definitionen på "dårlige levkår". At bruge arbejdsløshed som et af kriterierne for at have meget svært belastende levkår vil sandsynligvis tendere til at overvurdere arbejdsløses andel af dem med meget svært belastende levkår, fordi man kun skal opfylde to kriterier mod ellers fire; nemlig kriteriet om mindst ét dårligt boligforhold og mindst ét dårligt helbredsforhold. Da arbejdsløse jo per definition ikke er i arbejde, bortfalder kriteriet om mindst ét dårligt arbejdsmiljøforhold. Dette bliver endnu mere udtalt i det mål, hvor boligkomponenten ikke indgår. Her skal man nemlig som arbejdsløs kun opfylde ét kriterium for at blive defineret som en person med meget svært belastende levkår; nemlig ét af målene for dårligt hel-

bred. For det tredje er arbejdsmiljøforhold – dog selvsagt kun for lønmodtagere – en del af definitionen på meget svært belastende levekår. Da en negativ score på arbejdsmiljø kun er betinget af én ud af flere indikatorer på dårlige arbejdsmiljøforhold, vil en stor del af lønmodtagerne blive karakteriseret ved dårlige arbejdsmiljøforhold (se kapitel 10 i Andersen 2003). Hovedparten af lønmodtagerne vil imidlertid ikke opfylde de øvrige kriterier og indgår derfor ikke i gruppen med meget svært belastende levekår. For det fjerde dækker målet for meget svært belastende levekår sammenlignet med målet for inklusion og eksklusion især for år 2000 betydeligt færre variable (spørgsmål/emner) inden for de enkelte levekårsområder – for eksempel i forhold til sociale relationer. For det femte forudsættes der kun én negativ score inden for hvert af levekårsområderne for at blive defineret som en person med meget svært belastende levekår, hvor definitionen på social eksklusion forudsætter, at man scorer negativt på flere variable inden for hvert levekårsområde. For det sjette er der områder, som slet ikke er dækket i målet for meget svært belastende levekår, men som er med i målet for inklusion og eksklusion – nemlig politisk deltagelse og fritidsaktiviteter.

På trods af disse begrænsninger ved målet for meget svært belastende levekår sammenlignet med målet for inklusion og eksklusion har det i de tidligere undersøgelser (Hansen m.fl. 1978, Hansen 1986 og 1988) vist sig at være et mål, der har været i stand til at udpege personer og grupper i det danske samfund, som er dårligt stillet levekårmæssigt på en række forskellige områder. Vi har derfor valgt at bibeholde målet samt tillige at anvende det modificerede mål for meget svært belastende levekår uden boligkomponent med henblik på at sammenligne disse mål med målene for inklusion og eksklusion.

De uafhængige variable i undersøgelsen

De uafhængige variable, der indgår i undersøgelsen, svarer i det store hele til dem, der normalt anvendes i danske forskningsorienterede surveyundersøgelser: køn, alder, familietype, hovedbeskæftigelse og socialgruppe. For år 2000 har vi endvidere kunnet medtage én yderligere variabel: tilhørsforhold til etnisk gruppe defineret ved hjælp af en skelnen mellem dem, der taler dansk som modersmål, og dem, der taler et andet sprog end dansk som modersmål.

I forhold til placeringen i socialgruppe har vi valgt personens egen socialgruppeplacering og ikke familiens socialgruppeplacering. Hvis vi havde anvendt familiens socialgruppeplacering (det vil sige indplacering efter den "højeste" socialgruppe blandt familiens medlemmer⁹⁾), ville vi sandsynligvis have påvist en endnu større polarisering i inklusionen og eksklusionen, idet der er en mere og mere udtalt tendens til, at individer med samme uddannelsesniveau danner par. Der er også en tendens til, at arbejdsløshed koncentrerer inden for de samme familier og især for familiemedlemmer, som tilhører socialgruppe V.

Fremstillingen af de enkelte mål i undersøgelsen

I kapitel 5 fremstilles inklusion og eksklusion alene for år 2000. Da hvert enkelt delindeks for inklusion og eksklusion (økonomi og forbrug, sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter, fritidsaktiviteter og helbredsforhold) dækker mange aspekter inden for hvert enkelt område, foretages der en selvstændig analyse af inklusion og eksklusion inden for hvert enkelt område. Hermed kan det også belyses, om der er nogle områder, som adskiller sig fra andre områder med hensyn til omfanget af eksklusion og sammensætningen af de ekskluderede. Hovedformålet i dette kapitel er dog – ligesom i kapitel 6 og 7 – at analysere den multidimensionelle eksklusion, det vil sige ophobning af eksklusioner på flere eller alle de belyste levekårsområder.

Selvom vi i tværsnitsanalyserne i kapitel 6 og i længdesnitsanalyserne i kapitel 7 anvender flere mål, så har vi valgt *kun at have ét mål som omdrejningspunkt for fremstillingen: inklusion og eksklusion uden økonomikomponent*. Dette mål er valgt, dels fordi det dækker alle tre år – 1976, 1986 og 2000 – i modsætning til målet for inklusion og eksklusion med økonomikomponent, der kun dækker årene 1986 og 2000. Dels er målet for inklusion og eksklusion teoretisk og empirisk det centrale udgangspunkt for hele analysestrategien i denne anden del af afrapporteringen fra levekårsundersøgelsen, og målet for inklusion og eksklusion er som nævnt et mere stringent og præcist mål for

9. Hvis kvinden i en parfamilie er placeret i socialgruppe III og manden i socialgruppe IV, vil familiesocialgruppen være III.

ophobning af “dårlige levekår” end målet for meget svært belastende levekår. Endelig ville en omfattende og systematisk præsentation af alle mål gøre fremstillingen noget uoverskuelig.¹⁰

De øvrige mål anvendes i kapitel 6 og kapitel 7 på den måde, at de bliver sammenlignet med målet for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent. Spørgsmålet, der stilles, er: I hvilket omfang er der overlap mellem de individer og grupper, som defineres ved “dårlige levekår” på de forskellige mål, og hvilke individer og grupper er defineret som inkluderede og ekskluderede, men ikke som havende meget svært belastende levekår?

Overlap mellem de forskellige indeks viser, i hvilket omfang for eksempel personer med meget svært belastende levekår også er at finde blandt dem, som er ekskluderede på indekset uden økonomikomponent. For så vidt der er tale om relativt omfattende overlap mellem de enkelte indeks, vil vi kunne tale om en gruppe (grupper), som udviser gode eller dårlige levekår inden for flere forskellige typer af levekårsprofiler. Og omvendt, hvis overlappene er begrænsede, vil det sige, at de enkelte levekårsprofiler identificerer forskellige grupper med forskellige typer af gode eller dårlige levekår.

Fattigdom blev tidligere afgrænset til materielle afsavn, mens eksklusion belyser dårlige levekår på en række forskellige områder i form af manglende eller meget ringe sociale relationer og deltagelse i faglige og politiske aktiviteter og fritidsaktiviteter. Godt eller dårligt helbred kan også spille en selvstændig rolle i forhold til de muligheder, der er for at deltage i forskellige typer af aktiviteter. Der er imidlertid ikke nogen entydig og enkel måde at skelne mellem fattigdom og social eksklusion på, da fattigdom i sig selv kan medføre eksklusion i forhold til for eksempel deltagelse i forskellige typer af aktiviteter – fx at afholde børnefødselsdag, at gå til koncert eller at gå i teatret. Derfor forsøger vi også at belyse, hvilken sammenhæng der er mellem fattigdom og eksklusion i forhold til sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter og fritidsaktiviteter.

10. I Larsen (2004c) findes en sådan omfattende fremstilling af alle de anvendte mål.

For dem, som ønsker en detaljeret belysning af de enkelte mål, henvises der derfor til dette SFI-arbejdsrapport.

Grænsedragninger

Ved målinger af fattigdom er det vigtigt at undersøge, om hovedparten af de fattige befinder sig lige under eller langt under den fastsatte fattigdomsgrænse. Og omvendt om en stor del af de ikke-fattige ligger lige over fattigdomsgrænsen eller langt over. Det samme gælder med hensyn til målinger af social eksklusion. Vi belyser derfor dybden af den sociale eksklusion ved at undersøge, hvor omfattende den sociale eksklusion er inden for hvert af de enkelte områder, der indgår i det samlede indeks for inklusion og eksklusion, samt omfanget af den samlede eksklusion.¹¹ Da definitionen af eksklusion på for eksempel helbredsområdet spænder fra tre til otte negative helbredsscorer, er det ikke ligegyldigt, om hovedparten af de ekskluderede befinder sig lige under eksklusionsgrænsen på tre negative scorere, eller om de har otte negative scorere. Der er altså tale om grader af eksklusion. På samme måde er det heller ikke ligegyldigt, om hovedparten i midtergruppen befinder sig lige over eksklusionsgrænsen og har to negative helbredsscorer, eller om de kun har én negativ helbredsscore.

Indeks for inklusion og eksklusion og skæringspunkter mellem inklusion, midtergruppen og eksklusion

Når der konstrueres indeks og delindeks for inklusion og eksklusion, og når der opdeles i tre typer af placeringer – inklusion, midtergruppen og eksklusion – skal der træffes nogle valg med hensyn til, dels hvilke variabler der skal inddrages i de forskellige delindeks, dels hvor skæringspunkterne skal trækkes mellem inklusion, midtergruppen og eksklusion.

Når det gælder delindeksene for 2000 alene, indgår der mange og et varierende antal variable inden for hvert indeks.¹² Det er derfor oplagt, at skæringspunkterne mellem inklusion, midtergruppen og eksklusion må være forskellige fra indeks til indeks. Endvidere må skæringspunkterne variere fra delområde til delområde. Da ingen har positive scorere på alle og få på over 75 pct. af de variabler, der

11. Denne analyse er dog beskrevet langt mere omfattende i Larsen (2004c).

12. I indekset for faglige og politiske aktiviteter indgår flest variabler/spørgsmål om aktiviteter: 28.

dækker faglige og politiske aktiviteter, er det meningsløst at definere inklusion ved en positiv score på 100 pct. Det omvendte er tilfældet med hensyn til helbredsindexet, hvor inklusion er defineret ved, at man ikke har nogen af de otte helbredsgener, som indexet omfatter. Dette gælder faktisk for en meget stor del af befolkningen.

For de samlede eller aggregerede indeks er der imidlertid tale om, at skæringspunktet mellem inklusion, midtergruppen og eksklusion er ens for alle indeks. Inklusion defineres ved, at man ikke er ekskluderet på nogen af enkeltindeksene. Midtergruppen er defineret ved, at man er ekskluderet på et eller to delindeks. Eksklusion er defineret ved, at man er ekskluderet på mindst tre delindeks.¹³

Skæringspunkterne, der er trukket mellem inklusion, midtergruppen og eksklusion både i de enkelte og i de aggregerede indeks, beror i sidste instans på et skøn. Dette skøn er dog underbygget af en analyse af "homologien" i placeringerne på de enkelte variable inden for de enkelte delindeks – det vil sige, at der ikke forekommer afvigelser mellem indplaceringen som inkluderet, i midtergruppen og ekskluderet på det samlede indeks og indplaceringen som inkluderet, i midtergruppen og ekskluderet på de forskellige variabler, der indgår i delindeksene. Teoretisk har vi argumenteret for vigtigheden af at belyse hvert enkelt levekårsområde ud fra multidimensionelle afsavn og/eller mangel på deltagelse. Spørgsmålet er derfor, om enkeltindeksene er sammensat af variabler, der er så uhomogene og har så varierende betydning for inklusionen og eksklusionen, at der ikke er konsistens mellem indplaceringen i det samlede indeks og i variablerne inden for de enkelte delindeks.

En analyse af de enkelte variabler og grupper af variabler, der indgår i delindeksene for 1976, 1986 og 2000 (sociale relationer, politiske og faglige aktiviteter, fritidsaktiviteter og helbredsforhold), viser, at der er en *meget* klar og entydig sammenhæng mellem den overordnede placering på det aggregerede indeks for inklusion og eksklusion og

13. I nogle af de samlede indeks indgår fire delindeks, og i nogle indgår fem delindeks, afhængig af om helbredsindexet og/eller økonomiindexet er udeladt.

indplaceringen som inkluderet, i midtergruppen og ekskluderet på hver enkelt af de 19 variabler, der tilsammen indgår i de fire delindeks – og det gælder både for 1976, 1986 og 2000. Der er kun én eneste afvigelse herfra, og det er i 2000, hvor de ekskluderede på indekset for faglige og politiske aktiviteter har 3 pct., som er medlem af en kommunalbestyrelse, mens midtergruppens andel kun er på 1 pct.

Selvom nogle af variablerne inden for de enkelte delindeks relaterer sig til (delvist) forskellige aspekter af det givne levekårsområde – helbredsforhold dækker for eksempel både fysiske og psykiske helbreds-faktorer – så er der ingen af de 19 variabler, der udviser en afvigende fordeling i forhold til indplaceringen som inkluderet, i midtergruppen eller ekskluderet på det aggregerede indeks for inklusion og eksklusion. Der er selvsagt en vis varians mellem de 19 variabler i, hvor stor afstanden er mellem de tre positioner.¹⁴

Overvurderer eller undervurderer undersøgelsen den sociale eksklusion?

Ligesom ved den første afrapportering af levekårsundersøgelsen for 2000 (Andersen 2003) er der også i denne anden rapport foretaget en bortfaldsanalyse. Bortfaldsanalyserne har til formål at undersøge, om den repræsentativt udtrukne population til undersøgelsen fortsat er repræsentativ i forhold, til hvem der faktisk har deltaget i undersøgelsen: Det vil sige, er der nogle individer og grupper blandt de udtrukne til undersøgelsen, som er overrepræsenteret eller underrepræsenteret med hensyn til deltagelse i undersøgelsen? Bortfaldsanalysen her adskiller sig fra bortfaldsanalysen i Andersen (2003) ved alene at fokusere på bortfaldet blandt de konstruerede analysekategorier, det vil sige blandt inkluderede, i midtergruppen og blandt ekskluderede.

14. Inklusion er dog i alle indeks defineret ved, at man har en positiv score på mindst 50 pct. (eller når der tælles negative scorere, maksimum 20 pct.) af alle de variabler, der indgår i delindeksene. Omvendt er eksklusion defineret ved, at man har en positiv score på højst 25 pct. (henholdsvis en negativ score på minimum 50 pct. – dog undtaget helbred, hvor eksklusion defineres ved 25 pct. og derover af helbredsge-nerne). Midtergruppen har positive scorere på mellem 20-70 pct. og negative scorere på 15-40 pct.

Bortfaldsanalysen omfatter både dem, der døde fra den ene undersøgelse til den anden, og dem, der deltog i en forudgående undersøgelse, men som ikke deltog i en senere undersøgelse, selvom de var i live. Formålet hermed er at undersøge, om der ved dette bortfald optræder en "skævvridning" i undersøgelsen i tilfælde af, at der deltager flere ekskluderede eller inkluderede i en senere undersøgelse, hvorved enten eksklusionens eller inklusionens omfang tenderer til at blive overvurderet. Hvis ekskluderede i 1976 og/eller 1986 har en væsentligt lavere svardeltagelse end dem, der var inkluderede i 1976 og/eller 1986, må det målte omfang af eksklusion i 2000 siges at blive undervurderet.

Bortfaldet blandt levende respondenter

For det første forekommer der i undersøgelsen et "internt bortfald", idet ikke alle respondenter, som deltager i undersøgelsen, svarer på alle de stillede spørgsmål. Af særlig betydning for bortfaldet er, at den andel, som har undladt at besvare spørgsmålene om økonomi og forbrug, er langt højere blandt dem, som er ekskluderet, end blandt dem, der er inkluderet, hvad angår sociale relationer, politiske og faglige aktiviteter og fritidsinteresser (se kapitel 5). For det andet er der i bortfaldet af dem, som var udtrukket i stikprøven til undersøgelsen, men som slet ikke deltog, en tendens til, at de grupper, som traditionelt set har haft dårlige levekår, er underrepræsenteret (se også kapitel 3 i Andersen 2003). Begge forhold bidrager til, at den sociale eksklusions omfang undervurderes i selve undersøgelsen.

Bortfald på grund af dødsfald blandt respondenter i tidligere undersøgelser

De respondenter, som har medvirket i alle tre levekårsundersøgelser, består af personer, der levekårmæssigt er relativt godt stillet i forhold til de oprindelige 5.166 interviewede personer i 1976.

Forløbsanalyserne er analyser af en aldrende befolkning. Når vi i 2000 belyser levekårene for især de ældste aldersgrupper, er det klart, at det er levekårene for de overlevende i disse generationer, der belyses. Det giver ikke repræsentativitetsproblemer i forhold til en aktuel stikprøve af personer i samme aldersgruppe, da en sådan jo også ville blive trukket blandt de personer i aldersgruppen, som er i live. Man må derfor gå ud fra, at man med forbehold

for statistisk usikkerhed ville få et billede af levекårene for denne aldersgruppe, som ligner det, der gælder for levекårsundersøgelsens analyseudvalg.

Derimod kan forløbsanalysen ikke anvendes til at belyse forholdene, sådan som de var for disse personer 24 år tidligere. Det skyldes, at det ikke er tilfældigt, hvem der dør hvornår. Som det tidligere er påvist (Ingerslev m.fl. 1994), og som det vil blive påvist i kapitel 8, er der stor forskel på forskellige gruppers middellevetid. Kort sagt lever mennesker med gunstige levекår længere end mennesker med ugunstige levекår. Derfor vil en længdesnitsanalyse af de overlevendes historiske levекår – for eksempel levекårene i 1976 set ud fra de overlevendes perspektiv i 2000 – fremstille levекårene som mere gunstige, end tværsnitsanalysen af 1976 viser.

Et tilbageblik på nulevende menneskers levetilstand vil derfor give et gunstigere billede af forholdene dengang end det billede, der var gældende for alle, som levede på dette tidspunkt.

“Bortfaldsanalysen” i forhold til dødelighed har imidlertid sin egen specifikke begrundelse, idet analysen af sammenhængen mellem levекår og dødelighed i sig selv er en central levекårsindikator. Belysningen af sammenhængen mellem dødelighed og forskellige levекårsprofiler er endvidere ny i dansk sammenhæng.

Det er kendt, at der er sammenhæng mellem erhverv og middellevetid (Andersen 1985; Andersen 1994, Andersen m.fl. 2001), men den egentlige årsag til denne sammenhæng kendes ikke. Det at være for eksempel ufaglært arbejder kan jo ikke i sig selv forklare, hvorfor man har en bestemt forventet levetid. Hvis der derimod kan knyttes en forbindelse mellem, at bestemte sociale og erhvervsmæssige kategorier har større andele af socialt ekskluderede og en højere dødelighed end andre grupper, får betydningen og konsekvensen af eksklusion en ny dimension: Ringe levекår i form af eksklusion er ikke alene noget, som mennesker lider under, mens de er i live, men det er også en faktor, der alt andet lige forkorter deres levetid.

I kapitel 8 er der foretaget en analyse af sammenhængen mellem dødelighed og inklusion og eksklusion. Analysen af dødeligheden er baseret på, at persondata fra levекårsundersøgelsen er sammenkørt

med persondata (registerdata) fra Danmarks Statistik, der registrerer dødsfald i den danske befolkning.

De "socialt udsatte" grupper

Det er imidlertid vigtigt at være opmærksom på, at andelen af socialt ekskluderede i den danske befolkning ikke alene undervurderes på grund af karakteren af bortfaldet i selve undersøgelsen, men også fordi levekårsundersøgelsen ikke indbefatter nogle af de socialt mest udsatte og ekskluderede grupper i det danske samfund (for eksempel hjemløse, sindslidende og indsatte i fængsler og arresthuse).¹⁵ I undersøgelsen indgår alene et udsnit af den danske "normalbefolkning".¹⁶

Blandt de såkaldt "udstødte" grupper, som slet ikke er udtrukket til at deltage i undersøgelsen, opfattes hjemløse ofte som kernegruppen (for eksempel Fridberg 1992). Järvinen (2004) anslår antallet af udstødte til, når de afgrænses til hjemløse, som et minimum at udgøre 5-6.000 personer for Københavns vedkommende. På landsplan var antallet af personer, som i kortere eller længere tid benyttede en hjemløshedsinstitution, 8.341 i 2001. Sammenlignet med tidligere beregninger af antallet af hjemløse fra 1980'erne og 1990'erne (Friis 1981, Hansen m.fl. 1987, Fridberg 1992) synes antallet af hjemløse ikke at have været stigende de seneste årtier (Järvinen 2004). Afgrænset på denne måde udgør udstødte således en meget begrænset del af befolkningen. Oven i disse ca. 8.500 hjemløse anslås det, at der er omkring 14.000 stofmisbrugere, 22.000 sindslidende og 5-7.000 prostituerede. Disse grupper hævdes i den danske "National Action Plan for Social Inclusion (2003-2005)" at udgøre de mest sårbare grupper i det danske samfund, som der vil være særlig fokus på i

15. Det er metodisk og forskningsetisk en (måske uoverstigelig) udfordring at udforme og gennemføre surveys, der kan kortlægge de mest ekskluderede menneskers levekår. Oplysninger om disse menneskers levekår bygger i dag primært på kvalitative undersøgelser og til dels på journaloplysninger og forskellige typer af registerdata (hvoraf nogle er tilgængelige for forskningen og andre ikke). Der har tidligere været en række indlæg om forskningsetiske problemer i forhold til undersøgelser af socialt udsatte grupper (se for eksempel Andersen & Larsen 1995).

16. Endvidere indgår alene danske statsborgere. De, der indgår i undersøgelsen, og som har et andet modersmål end dansk ("etniske minoriteter"), er altså alle danske statsborgere. Det vil sige, at de flygtninge og indvandrere, som er kommet til landet inden for de senere år, ikke er omfattet af undersøgelsen.

den danske handlingsplan for social inklusion (Commission of the European Communities 2003). Disse grupper udgør tilsammen ca. 50.000 personer eller knap 1 pct. af den danske befolkning.¹⁷

Det er ikke muligt eksakt at angive, i hvor høj grad undersøgelsen undervurderer den sociale eksklusion, men tager man de forskellige nævnte faktorer i betragtning, må det konstateres, at undersøgelsen i et ikke ubetydeligt omfang undervurderer den sociale eksklusion. Og lige så vigtigt: Undersøgelsen kan derfor ikke belyse levekårene for de allermest socialt udsatte grupper i det danske samfund, da det især er personer fra disse grupper, der ikke er udtrukket til eller ikke har deltaget i undersøgelsen.

Objektive og subjektive dimensioner ved eksklusionen

Ligesom i fattigdomsforskningen er der blevet stillet spørgsmålstejn ved sammenhængen mellem forskernes "objektive" mål for social eksklusion og de såkaldt ekskluderedes selvopfattelse: Opfatter de sig selv som ekskluderede? Det er blevet påvist, at der for eksempel er en ringe sammenhæng mellem materiel fattigdom og følelsen af at være socialt ekskluderet (Halvorsen 2000, Larsen 2004b). På den anden side viser en ny dansk undersøgelse, at arbejdsløses velbefindende ikke har så meget at gøre med, om de er på arbejdsmarkedet eller ej, men mere er relateret til deres økonomiske situation. Et ringere velbefindende hos nogle arbejdsløse var således i højere grad betinget af deres økonomiske vanskeligheder end af deres marginalisering på arbejdsmarkedet (Goul Andersen 2002: 187). De objektive og subjektive mål står imidlertid ikke nødvendigvis i modsætning til hinanden, men udpeger derimod et centralt tema i forskningen: Hvorfor håndterer og oplever forskellige individer og grupper tilsvarende samme objektive vilkår på forskellige måder eller forskellige objektive vilkår på nogenlunde samme måde?

17. Der er dog et ikke ubetydeligt overlap mellem de personer, der indgår i de enkelte grupper, da nogle for eksempel både er sindslidende og stofmisbrugere. På den anden side skal der nok oven i de ca. 50.000 sårbare personer tillægges en del alkoholikere, idet Socialministeriet (2002) anslår, at mellem 25-50.000 personer har et så omfattende alkoholmisbrug, at de har behov for behandlingstilbud.

Erik Allardts (1975) komparative nordiske velfærdsundersøgelse viste, at der var en ringe sammenhæng mellem objektive levekår og subjektiv tilfredshed med levekårene. Den manglende sammenhæng mellem tilfredshed med levekårene og de faktiske levekår synes imidlertid at understøtte Sten Johanssons (1970) oprindelige argumentation for at fokusere på ressourcer frem for på behovstilfredsstillelse. Argumentationen er, at jo bedre vilkår man har, desto større forventninger har man til levekårene, mens mennesker, som er vant til beskedne forhold, synes at tilpasse deres fremtidsforventninger til dette niveau (se også Fritzell & Lundberg 2000, Sen 1992). Behovstilfredsstillelse belyser ifølge Johansson "... hvor effektive de sociale mekanismer i individets omgivelser er, når det gælder om at regulere hans/hendes ambitionsniveau" (Johansson 1970: 26).

Inden for den socialantropologiske og kultursociologiske velfærdsforskning leveres imidlertid andre typer af forklaringer på, hvorfor der ofte ikke er god overensstemmelse mellem objektive og subjektive levekår. For socialantropologien er gode og dårlige levekår et spørgsmål om, hvorvidt det lykkes for individet eller en kulturel gruppe at realisere sine værdier i sit livsforløb, hvilket både afhænger af handlingssituationens muligheder og begrænsninger og af erkendelsen heraf. Højrup (1983) strukturelle livsformsbegreb peger på, at man ud fra en individorienteret tilgang til levekårene ikke kan udpege de betingelser i samfundet, der er forudsætning for indvidernes liv. Højrup skelner mellem det at "leve" og de "vilkår", der leves under. Hver konkret livsform forudsætter bestemte samfundsstrukturelle betingelser for at kunne blive realiseret. Og de vilkår, der skal til for at leve et meningsfyldt liv, varierer fra livsform til livsform. Derfor giver det ifølge Højrup ikke mening at have et universelt sæt af indikatorer for gode og dårlige levekår, når forskellige levekår har forskellig betydning inden for de enkelte livsformer. Dette forklarer dermed også den manglende sammenhæng mellem sociale indikatorer, der måler universelle objektive levekår, og sociale indikatorer, der måler specifikke subjektive oplevelser af livstilfredshed.

Denne kritik af kvantitative undersøgelser baseret på "gennemsnitslevkår" er vigtig at holde sig for øje i tolkningen af resultaterne af kvantitative levekårsundersøgelser. En renlivet socialantropologisk tilgang til analysen af levevilkårene ville imidlertid medføre, at surveys ville blive bandlyst, hvilket ville være en absurd konsekvens,

fordi kvantitative metoder har den “kvalitet”, at de kan belyse udbredelsen af et givent fænomen og angive nogle statistiske relationer (sandsynligheder) mellem forskellige faktorer.

Hovedparten af de udvalgte variabler til analysen af inklusion og eksklusion mener vi imidlertid har en rimelig universel karakter, og vi mener, at både omfang og bredde af de anvendte variabler i især 2000-analysen til en vis grad sikrer mod bestemte typer af bias (se bilag 1 vedrørende de udvalgte variabler inden for hvert af levkårsområderne).

Men vi kan selvsagt ud fra levkårsundersøgelserne ikke vide, om de, der defineres som ekskluderede ud fra vores mål, også føler sig som ekskluderede, eller om der er tale om selvvalgt eksklusion på de enkelte områder. Dog antager vi, at de færreste frivilligt vælger at være ekskluderet på tre eller fire (og i nogle indeks fem) helt centrale levkårsområder, som er det antal, der i denne undersøgelse definerer en akkumuleret eksklusion. Uanset livsform er besiddelsen af et vist kvantum af materielle goder vigtig, og især udgør sociale relationer og et godt helbred basale menneskelige behov (Doyal & Gough 1991).

Endvidere anvender vi nogle få subjektive mål til at belyse, om der er, og i hvilken udstrækning der i givet fald er tale om en sammenhæng mellem de “objektive” mål for inklusion og eksklusion og den “subjektive” oplevelse af levkårene – bl.a. vurdering af ens egen økonomiske situation og vurdering af, om ens egen levestandard samlet set er blevet bedre eller ringere inden for de sidste 5 år.

Eksklusion som proces

Parallelt til ovenstående betragtninger omkring objektive versus subjektive målinger rejser der sig også et problem i forhold til kvantitative undersøgelsers muligheder for at belyse processer. Som anført i kapitel 3 lægges der i litteraturen om social eksklusion stor vægt på, at social eksklusion bør ansues som en proces (se for eksempel Room 1999, Paugam 1996). I en kvantitativ undersøgelse som denne er det imidlertid kun i begrænset omfang muligt at belyse, hvorledes forskellige mekanismer, aktører og institutioner og individuelle omstændigheder i et samspil og i en proces over tid fremmer eller hæmmer social eksklusion. Sådanne analyser kræver dybdegående kvalitative

undersøgelser (se for eksempel Bourdieu 1999). Længdesnitsanalyserne i denne undersøgelse kan dog bidrage til at afdække nogle af de centrale forhold, som over tid spiller ind på risikoen for at blive eller forblive socialt ekskluderet, og udgør derfor efter vores opfattelse et solidt udgangspunkt for kvalitative analyser, der vil forsøge at afdække sådanne mekanismer og processer, og hvordan de påvirker og opleves i menneskers hverdagsliv og over deres livsforløb.¹⁸

Multivariate analyser

I de empiriske analyser i kapitel 5, 6 og 7 fremstilles inklusionen og eksklusionen og i kapitel 8 dødeligheden først som procenttabeller, der viser fordelingen eller udbredelsen af forskellige typer af levekår relateret til, forskellige karakteristika ved befolkningen, for eksempel i forhold til hvilken familietype man tilhører. Procentfordelingerne angiver imidlertid ikke, hvilke faktorer der statistisk set spiller en rolle for sandsynligheden for den givne fordeling af levekårene. Når der for eksempel er flere fattige kvinder end mænd, skyldes dette så, at kvinders sandsynlighed for fattigdom alt andet lige er højere end mænds, eller skyldes det for eksempel, at kvinder i langt højere grad end mænd er enlige forsørgere, og at enlige forsørgere har en langt større sandsynlighed for fattigdom end andre grupper?

For at belyse, hvilke faktorer der statistisk set er betydningsfulde i forhold til sandsynligheden for at opleve for eksempel fattigdom, er der gennemført såkaldte multivariate analyser.

Den multivariate analyse, som er anvendt i undersøgelsen, er en logistisk regression, og der anvendes to typer af logistisk regression i analyserne. For det første en binær logistisk regression, hvor der kun er to udfaldsrum. Denne anvendes i kapitel 2, hvor udfaldsrummet er relativt økonomisk fattig eller ikke fattig, og i kapitel 5, 6 og 7 i forhold til meget svært belastende levekår, hvor udfaldsrummet er meget svært belastende levekår og ikke meget svært belastende levekår. For det andet anvendes en multinominal logistisk regression, hvor der er

18. Blandt andre har Allardt (1990) anbefalet, at der i højere grad, end tilfældet er, sker en sammenkobling af kvantitative og kvalitative metoder og data inden for den samme undersøgelse af levekår (se også kapitel 9).

tre eller flere udfaldsrum. Denne bruges i analysen af inklusion og eksklusion i kapitel 5, 6 og 7 og af dødeligheden i kapitel 8, hvor der er tre udfaldsrum: inklusion, midtergruppen og eksklusion.

Resultatet af de logistiske regressionsanalyser udtrykkes ved hjælp af “odds ratios”, som er forholdet mellem to odds.¹⁹ Odds er forholdet mellem sandsynligheden for, at en begivenhed, for eksempel at blive/forblive relativt økonomisk fattig, vil indtræde, og sandsynligheden for, at begivenheden ikke vil indtræde. Odds ratios er således to sæt af sandsynligheder sat i forhold til hinanden, for eksempel sandsynligheden for, at de, der var relativt økonomisk fattige i 1986, er fattige i 2000, sat over for sandsynligheden for, at de, der ikke var relativt økonomisk fattige i 1986, er fattige i 2000. Odds ratios udtrykker, hvor meget større/mindre sandsynligheden er for det ene eller andet udfald af disse to sandsynligheder sat over for hinanden.

Oddsratio-tallene oversættes i tekstfremstillingen til *sandsynlighed*, fordi odds ratio er et noget akavet ord og en svær regnestørrelse for de fleste ikke matematisk/statistisk kyndige fagfolk – måske bortset fra inkarnerede “gamblere”, som af deres “bookmakere” får angivet deres chancer for at vinde i odds eller odds ratios. Jævnfør for eksempel også betegnelsen for en af de spillemuligheder, der udbydes til danskerne: “Oddset” under Dansk Tipstjeneste.

Odds ratio-tallene kan dog ikke umiddelbart læses som den faktiske/relative sandsynlighed, men jo sjældnere forekomsten af en begivenhed (her social eksklusion) er i befolkningen, jo tættere er oddsratio-tallet på den faktiske sandsynlighed eller relative risiko.²⁰

19. Odds ratio-opgørelser er især udbredt i den medicinske forskning (Bland & Altman 2000), men i stigende grad også i samfundsforskningen.

20. Deeks (1996: 25) angiver følgende i forhold til at tolke odds ratio som relativ sandsynlighed/risiko: “For example, in the ISIS-4 study 2,231 of 29,022 patients in the control group died within 35 days: a risk of 0.077 [2,231/29,022] or an odds of 0.083 [2,231/(29,022-2,231)]. This is an absolute difference of 6 in 1000, or a relative error of about 7%. This close approximation holds when we talk about odds ratios and relative risks, providing the events are rare ... It is clear that when the prevalence of the event is low, say 1%, the RR [relative risk] is a good approximation of the OR [odds ratio]. For example, when the OR is 10, the RR is 9, an error of 10% ... if the baseline prevalence is 10% an OR of 4 is equivalent to a RR of 3, a discrepancy of 25%” (Deeks 1996: 25).

Signifikans

I nogle tilfælde vil visse variabler, for eksempel køn, vise sig ikke at være signifikante. Det vil sige, at de af den ene eller anden grund ikke har nogen forklaringskraft og/eller er statistisk usikre. I nogle tilfælde kan disse variabler godt isoleret set have en signifikans, men i den her anvendte model kontrolleres betydningen af hver enkelt variabel, der indgår, i forhold til hinanden. Køn kan således isoleret set være signifikant, men når der kontrolleres for alder²¹ eller familiestatus, kan køn vise sig at være insignifikant.

I andre tilfælde vil nogle variabler helt udgå af den logistiske regression, for eksempel hvis én variabel er for tæt korreleret ("strukturelt" afhængig) af en anden variabel. Det gælder i særdeleshed for variablerne socialgruppe og hovedbeskæftigelse, hvor for eksempel alder og status som pensionist under hovedbeskæftigelse er "strukturelt afhængige", hvorfor hovedbeskæftigelse i en del af analyserne må udgå. Også i tilfælde, hvor der er for få cases i den enkelte kategori, kan den logistiske regressionsanalyse ikke gennemføres. Det gælder for eksempel for nogle af analyserne af dødeligheden i relation til socialgruppe I og II.

Hvis man således skulle undre sig over, at for eksempel socialgruppe eller hovedbeskæftigelse i visse af de logistiske regressionsanalyser er udgået – hvor man umiddelbart ville forvente, at disse var centrale variabler til at forklare en given levekårsfordeling – er det altså ikke nødvendigvis ensbetydende med, at disse variabler ingen forklaringskraft har, men at de er stærkt sammenhængende med andre variable i analysemodellen og derfor må udgå af den multivariate analyse. De udeladte variabler giver således ingen yderligere information om opdeling på de forskellige levekår set i forhold til de allerede inddragede variabler. Når man for eksempel kender respondentens

21. Alder er i analysemodellen omkodet til variablen "FAAR", der viser odds ratio for, om et givent fænomen (social eksklusion eller meget svært belastende levekår) stiger eller falder med alderen. En positiv odds ratio-værdi udtrykker, at sandsynligheden for pågældende fænomen stiger med alderen. Hvis odds ratio for eksempel er 1,016, betyder det, at 50-årige – alt andet lige – har $30 \times 1,016$ større sandsynlighed for det pågældende fænomen end 20-årige.

socialgruppe, som optræder i modellen, giver yderligere information om respondentens erhvervstilknytning (som er udeladt) ikke større kendskab til respondents forventede levevilkår.

Oversigt over de forskellige indeks

I de følgende kapitler, 5, 6, 7 og 8, anvendes som nævnt en række forskellige indeks og delindeks, der er baseret på forskellige levekårsområder, og som aftegner delvist forskellige profiler af danskernes inklusion og eksklusion og af dødeligheden. Afslutningsvis i dette kapitel gives et overblik over de indeks, der anvendes i de efterfølgende tre kapitler.²²

Kapitel 5

Delindeks:

Der er i alt anvendt fem forskellige delindeks for inklusion og eksklusion:

- 1) *Indeks for økonomi og forbrug (relativ fattigdom)* (indeholdende en kombination af relativ økonomisk fattigdom og 9 typer af afsavn)
- 2) *Indeks for sociale relationer* (indeholdende 11 variabler)
- 3) *Indeks for faglig og politisk deltagelse* (indeholdende 28 variabler)
- 4) *Indeks for fritidsaktiviteter* (indeholdende 11 variabler)
- 5) *Indeks for helbredsforhold* (indeholdende 8 variabler).

Aggregerede indeks for inklusion og eksklusion:

Der er anvendt to aggregerede indeks, hvor det første er uden helbredsindeks, og det andet er med helbredsindeks. Endelig foretages der en analyse af, hvor mange eksklusioner inkluderede, midtergruppen og ekskluderede på indekset for økonomi og forbrug har på indeksene for sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter og fritidsaktiviteter (heri indgår helbredsindekset ikke).

22. En uddybende redegørelse for de enkelte indeks findes i bilag 1.

Første aggregerede indeks består af fire delindeks:

- 1) *Indeks for økonomi og forbrug (relativ fattigdom)*
- 2) *Indeks for sociale relationer*
- 3) *Indeks for faglig og politisk deltagelse*
- 4) *Indeks for fritidsaktiviteter.*

Andet aggregerede indeks består af fem delindeks:

- 1) *Indeks for økonomi og forbrug (relativ fattigdom)*
- 2) *Indeks for sociale relationer*
- 3) *Indeks for faglig og politisk deltagelse*
- 4) *Indeks for fritidsaktiviteter*
- 5) *Indeks for helbredsforhold.*

Eksklusion på delindeksene for

- 1) *sociale relationer*
- 2) *faglig og politisk deltagelse og*
- 3) *fritidsaktiviteter*

fordeles i forhold til placeringen som inkluderet, i midtergruppen eller ekskluderet på indekset for økonomi og forbrug (relativ fattigdom). Denne opgørelse har vi dog for en nemheds skyld i fremstillingen kaldt for “det økonomistyrede indeks”, selvom der ikke er tale om et egentligt indeks.

Kapitel 6

Delindeks for inklusion og eksklusion:

Der er i alt anvendt fem forskellige delindeks:

- 1) *Indeks for relativ økonomisk fattigdom* (indeholdende en kombination af årlig bruttoindkomst og månedligt rådighedsbeløb)
- 2) *Indeks for sociale relationer* (indeholdende 3 variabler)
- 3) *Indeks for faglig og politisk deltagelse* (indeholdende 3 variabler)
- 4) *Indeks for fritidsaktiviteter* (indeholdende 5 variabler)
- 5) *Indeks for helbredsforhold* (identisk med 2000-indekset og indeholdende 8 variabler).

Aggregerede indeks for inklusion og eksklusion:

Der anvendes to aggregerede indeks, hvor det ene, der dækker 1976, 1986 og 2000, er uden økonomikomponenten (relativ økonomisk fattigdom), og hvor det andet, der dækker 1986 og 2000, indeholder alle fem komponenter:

Indeks uden økonomikomponent 1976, 1986 og 2000:

- 1) *Indeks for sociale relationer*
- 2) *Indeks for faglig og politisk deltagelse*
- 3) *Indeks for fritidsaktiviteter*
- 4) *Indeks for helbredsforhold.*

Indeks med økonomikomponent 1986 og 2000:

- 1) *Indeks for relativ økonomisk fattigdom*
- 2) *Indeks for sociale relationer*
- 3) *Indeks for faglig og politisk deltagelse*
- 4) *Indeks for fritidsaktiviteter*
- 5) *Indeks for helbredsforhold.*

Meget svært belastende levekår

I kapitlet anvendes endvidere to indeks for meget svært belastende levekår, hvor der i det ene indgår en boligkomponent, og hvor der i det andet ikke indgår en boligkomponent.

Meget svært belastende levekår har de respondenter, som på én gang:

- 1) har helbredsproblemer, 2) mangler nære kontakter eller indflydelse, 3) har utilfredsstillende boligforhold og 4) har belastende arbejdsmiljø.²³

23. Det fjerde kriterium gælder naturligvis ikke for ikke-erhvervsmæssigt beskæftigede, herunder arbejdsløse. Her fører mindst én ugunstig placering på hver af de tre førstnævnte kriterier således til, at levekårene betegnes som meget svært belastende.

Meget svært belastende levkår med boligkomponent 1976, 1986 og 2000:

- 1) *Helbredsproblemer* (indebærer, at man har mindst ét ud af ti helbredsproblemer)
- 2) *Mangel på nære kontakter eller indflydelse* (indebærer, at man har mindst ét ud af fem problemer med nære kontakter og indflydelse)
- 3) *Belastende arbejdsmiljø* (indebærer, at man har mindst ét ud af fire arbejdsmiljøproblemer)
- 4) *Utilfredsstillende boligforhold* (indebærer, at man har mindst ét ud af syv dårlige karakteristika ved boligforholdene).

Meget svært belastende levkår uden boligkomponent 1976, 1986 og 2000:

- 1) *Helbredsproblemer* (indebærer, at man har mindst ét ud af ti helbredsproblemer)
- 2) *Mangel på nære kontakter eller indflydelse* (indebærer, at man har mindst ét ud af fem problemer med nære kontakter og indflydelse)
- 3) *Belastende arbejdsmiljø* (indebærer, at man har mindst ét ud af fire arbejdsmiljøproblemer).

Kapitel 7

I kapitel 7 anvendes de samme indeks, som anvendes i kapitel 6, bortset fra ét indeks, hvori der ikke indgår helbredsforhold. Indeksene med og uden helbredskomponent anvendes i dødelighedsanalyserne i kapitel 8 til at belyse, hvorledes dødelighedsprofilen for inkluderede og ekskluderede udvikler sig fra 1976 til 2000 alt afhængig af, om der indgår eller ikke indgår helbredsforhold i definitionen af inklusion og eksklusion.

Kapitel 8

I kapitel 8 analyseres udviklingen i dødeligheden fra 1976 til 2000. Dødeligheden analyseres i forhold til de personer, som i 1976 og 1986 indgik i de indeks for inklusion og eksklusion og for meget svært belastende levkår, som er anvendt i kapitel 6 og 7.

INKLUSION OG EKSKLUSION I ÅR 2000

Indledning

Formålet med dette kapitel er at belyse omfanget og fordelingen af inklusion og eksklusion i den danske befolkning i år 2000, og hvordan inklusionen og eksklusionen er fordelt i forhold til køn, alder, familietype, beskæftigelsesforhold og tilhørsforhold til etnisk gruppe og til socialgruppe.¹

Fremgangsmåden i kapitlet er følgende:

For det første belyses inklusionen og eksklusionen i forhold til hvert enkelt af indeksene for økonomi og forbrug, sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter, fritidsaktiviteter og helbredsforhold.² Inklusionen og eksklusionen på disse enkelte levekårsområder er vigtige i deres egen ret, men udsiger ikke nødvendigvis noget om, hvorvidt der er tale om frivillig eller tvungen eksklusion – bortset fra når der er tale om dårlige helbredsforhold. Herefter ser vi på den samlede inklusion og eksklusion, hvor de forskellige indeks samles i ét indeks for inklusion og eksklusion. I modsætning til eksklusionen

-
1. For en oversigt over de forskellige indeks, der anvendes i dette kapitel, henvises til sidste del af kapitel 4, og for konstruktionen af de enkelte indeks henvises til bilag 1.
 2. I Larsen (2004c) findes en mere detaljeret analyse end den, der fremlægges både i dette kapitel og i kapitel 6 og 7, og det gælder i særdeleshed i forhold til kønsforskelle i inklusion og eksklusion.

på de enkelte levekårsområder må den multidimensionelle eksklusion antages at være udtryk for en ufrivillig og tvungen eksklusion, der indikerer en betydelig grad af dårlige levekår (se også kapitel 3 og 4).

I det samlede indeks holdes helbredsforhold i første omgang ude af analysen af den samlede profil af inklusion og eksklusion, og i stedet belyses den statistiske sammenhæng mellem at være inkluderet og ekskluderet og at have gode og dårlige helbredsforhold. I anden omgang inddrages helbredsforholdene i det samlede indeks for at analysere, om profilen af inklusion og eksklusion herved ændres.

For det andet belyses den statistiske sammenhæng mellem relativ fattigdom (ekskluderede på indekset for økonomi og forbrug) og eksklusion på levekårsområderne sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter og fritidsaktiviteter.

For det tredje belyses sandsynligheden for inklusion og eksklusion ved hjælp af en multivariat analyse.

For det fjerde belyses sammenhængen mellem inklusion og eksklusion på den ene side og boligform og opvækstvilkår på den anden side.

For det femte foretages en sammenligning af eksklusionen i Danmark med eksklusionen i de øvrige nordiske lande.

Endelig sammenfattes de vigtigste resultater fra analysen sidst i kapitlet.

Inden fremstillingen påbegyndes, skal der imidlertid foretages en analyse af, om undersøgelsen overvurderer eller undervurderer den sociale eksklusion.

Bortfald på delindeks og samlede indeks

Når de forskellige indeks sammensættes af en række forskellige variable, vil der være et naturligt frafald af respondenter, idet ikke lige mange svarer på de forskellige spørgsmål (variable). Dette bliver endnu mere udtalt, når de enkelte indeks samles i ét indeks for

inklusion og eksklusion. Det er derfor vigtigt at vide, om bortfaldet kommer til at overdrive eller underdrive eksklusionens omfang.

Vi har belyst bortfaldet ved at se på, hvor stor en andel af inkluderede, midtergruppen og ekskluderede på indeksene for sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter og fritidsaktiviteter, der ikke har svaret på økonomispørgsmålene om bruttoindkomst og/eller rådighedsbeløb. Når vi tager udgangspunkt i økonomispørgsmålene, skyldes det to forhold. For det første er der mange, som ikke har svaret på spørgsmålene om bruttoindtægt og/eller rådighedsbeløb, og der indgår således kun 3.065 respondenter i indeks for økonomi og forbrug, mens der for eksempel i indeks for sociale relationer indgår 4.941 respondenter. For det andet har vi allerede i kapitel 2 påvist, at der er en overvægt fra socialgruppe V, der ikke har besvaret spørgsmål om bruttoindkomst og rådighedsbeløb, og som dermed ikke indgår i beregningen af fattigdom, selvom socialgruppe V i langt højere grad end de øvrige socialgrupper er relativt økonomisk fattig og ekskluderet (se kapitel 2 og senere i dette kapitel). Såfremt det især er de socialt ekskluderede på indeksene for sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter og fritidsaktiviteter, der ikke har svaret på spørgsmålene om økonomi og forbrug, må konklusionen entydigt være, at denne undersøgelse undervurderer omfanget af eksklusion på de samlede indeks.

Bortfaldsanalysen viser, at der er en systematisk sammenhæng mellem placeringen på indeksene for fritidsaktiviteter, faglige og politiske aktiviteter og sociale relationer, og hvem der ikke har svaret på økonomispørgsmål. Blandt de økonomisk velstillede er der et bortfald hos dem, som har svaret på spørgsmål om sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter og fritidsaktiviteter, på mellem 22 pct. og 27 pct., blandt de middelgodt økonomisk stillede på mellem 30 pct. og 38 pct. og blandt de relativt fattige på mellem 41 pct. og 49 pct.

Det "interne" bortfald i undersøgelsen medfører derfor, at andelen af ekskluderede i betydelig grad undervurderes både i det samlede indeks og i det økonomistyrede indeks for inklusion og eksklusion.

Inklusion og eksklusion i forhold til økonomi og forbrug

At være ekskluderet i forhold til økonomi og forbrug definerer den gruppe i den danske befolkning, som er relativt fattige.

Den opgørelse, vi her anvender til at definere relativt fattige, er både mere nuanceret og mere restriktiv, end den, vi tidligere anvendte i undersøgelsen af økonomisk fattigdom fra 1986 til 2000 i kapitel 2, og end de fleste andre undersøgelser af fattigdom, der typisk alene bygger på indkomstmål. Dette skyldes, at det i år 2000-undersøgelsen er muligt at kombinere indkomst, opsparing i form af friværdis i eget hus og forbrug/påtvungne afsavn (for eksempel om man af økonomiske grunde har måttet undlade at gå til tandlæge).

Inkluderede, midtergruppen og ekskluderede i indekset for økonomi og forbrug er således defineret ved en kombination af økonomisk fattigdom (hvor dem med en friværdi i egen bolig på over 500.000 kr. er fraregnet) og udsathed for afsavn (se bilag 1).

Tabel 5.1 viser, at 80 pct. af den danske befolkning er godt stillet økonomisk og materielt, 12 pct. er middelgodt stillet, mens 8 pct. er relativt fattige.

Der er over dobbelt så mange kvinder som mænd, der er relativt fattige. De unge har den højeste fattigdomshyppighed, og de 60-69-årige har den laveste fattigdomshyppighed. Det er især værd at bemærke, at folkepensionister i dag ikke i nær samme omfang som tidligere er fattige sammenlignet med de yngre aldersgrupper. Dette stemmer overens med analysen af relativ økonomisk fattigdom i kapitel 2 – især ved den lave økonomiske fattigdomsgrænse på 50 pct. af medianindkomsten. Det skyldes imidlertid også, at selvom mange pensionister har en lav indkomst, lider de ikke nødvendigvis (mange) afsavn i samme omfang som for eksempel enlige mødre og deres børn.

De økonomisk og materielt velstillede er især par med hjemmeboende børn og par uden hjemmeboende børn, mens under halvdelen af de enlige forsørgere er økonomisk og materielt velstillede. Fattige husholdninger findes omvendt især blandt enlige forsørgere.

Tabel 5.1

Andelen af 20-93-årige, som i 2000 var inkluderet eller ekskluderet i forhold til økonomi og forbrug. Procent.

	Inklusion	Midtergruppen	Eksklusion	Pct.-grundlag
Køn				
Mand	83	12	5	1.657
Kvinde	76	13	11	1.408
Alder				
20-29 år	63	21	16	578
30-39 år	84	9	7	711
40-49 år	86	8	6	630
50-59 år	89	6	5	533
60-69 år	81	14	4	321
70-79 år	74	21	6	219
80-93 år	66	26	8	73
Familietype				
Enlige u. børn	63	23	14	826
Enlige m. børn	42	24	34	124
Par/saml. u. børn	87	9	5	1.045
Par/saml. m. børn	91	6	3	1.070
Modersmål				
Dansk	81	12	7	3.003
Ikke-dansk	57	23	20	61
Hovedbeskæftigelse				
Lønmodtager	91	7	3	1.891
Selvstændig	93	6	1	127
Arbejdsløs	47	21	32	149
Pensionist	71	21	9	526
Efterløns m.	81	15	5	108
Hjemmearb.	(-)	(-)	(-)	21
Under uddannelse	32	34	34	241
Socialgruppe				
I	97	2	1	209
II	90	6	4	386
III	87	10	3	367
IV	83	11	6	1.100
V	70	19	12	648
Total	80	12	8	3.065

Blandt dem, hvis modersmål er et andet end dansk, er der en betydeligt større andel af fattige end blandt dem, der har dansk som modersmål.

Det er kun en meget lille andel af lønmodtagerne, der er fattig. Arbejdsløse og uddannelsessøgende er de to grupper, som har færrest økonomisk og materielt velstillede og flest fattige.

Den største andel af økonomisk og materielt velstillede findes i socialgruppe I og den mindste andel i socialgruppe V – og omvendt med hensyn til andelen af relativt fattige.

Relativt økonomisk fattige og relativt fattige

Sammenligner vi de inkluderede og ekskluderede i indekset for økonomi og forbrug med dem, som i kapitel 2 blev defineret som relativt økonomisk fattige og ikke økonomisk fattige, er der næsten totalt sammenfald. Det er ikke så underligt, da indkomst jo indgår i begge mål, hvorfor der vil være en direkte afsmittende effekt mellem den ene og den anden type måling.

Tabel 5.2 viser, at 99 pct. af de inkluderede ikke er relativt økonomisk fattige, og 100 pct. af de ekskluderede er relativt økonomisk fattige. Det er i midtergruppen, at problemet opstår, idet 71 pct. af midtergruppen tilhører gruppen relativt økonomisk fattige og 29 pct. ikke er relativt økonomisk fattige. Det vil sige, at fattigdomsmålingen i indekset for økonomi og forbrug er retvisende i den forstand, at den ikke medtager den del med lave indkomster, som ikke lider afsavn. Definitionen på relativ økonomisk fattigdom medtager derimod den gruppe, som har lave indkomster, men som samtidig har en stor opsparing i eget hus og/eller kun lider få materielle afsavn. Det

Tabel 5.2

Overlap mellem relativt fattige og relativt økonomisk fattige i 2000. Procent.

	Inklusion	Midtergruppen	Eksklusion (relativt fattige)
Relativt økonomisk fattige	1	71	100
Ikke relativt økonomisk fattige	99	29	0

synes derfor at give god mening at operere med tre grupper, fordi midtergruppen adskiller sig fra de relativt fattige. Denne tendens er endnu mere udtalt, hvis man alene ser på de 30-69-årige, hvor kun 60 pct. af midtergruppen er relativt økonomisk fattige. Dette viser også problemet med udelukkende at anvende indkomst til at måle fattigdom (jævnfør den tidligere diskussion i kapitel 2).

Inklusion og eksklusion i forhold til sociale relationer

Tabel 5.3 viser fordelingen af inklusion og eksklusion i forhold til sociale relationer. 44 pct. af danskerne har gode sociale relationer, 40 pct. har middelhøje sociale relationer, og 17 pct. har dårlige sociale relationer.

Blandt kvinder er der en lidt større andel med gode sociale relationer og en lidt mindre andel med dårlige sociale relationer end blandt mænd.

Andelen med dårlige sociale relationer er kraftigt stigende med alderen, og tilsvarende er andelen med gode sociale relationer kraftigt faldende med alderen.

Par med hjemmeboende børn har en markant højere andel med gode sociale relationer end andre familietyper, og enlige uden hjemmeboende børn har den højeste andel med dårlige sociale relationer.

Blandt personer, som har andet modersmål end dansk, er de sociale relationer betydeligt ringere end blandt dem, der har dansk som modersmål.

Uddannelsessøgende og lønmodtagere har de højeste andele med gode sociale relationer, og pensionister har den højeste andel med dårlige sociale relationer.

Hvad angår fordelingen af sociale relationer på socialgrupper, findes den vigtigste forskel mellem socialgrupperne I-IV og socialgruppe V, hvor andelen med dårlige sociale relationer er markant højere end i de øvrige socialgrupper.

Tabel 5.3

Andelen af 20-93-årige, som i 2000 var inkluderet eller ekskluderet i forhold til sociale relationer. Procent.

	Inklusion	Midtergruppen	Eksklusion	Pct.-grundlag
Køn				
Mand	43	39	18	2.470
Kvinde	45	40	16	2.471
Alder				
20-29 år	75	21	4	771
30-39 år	70	26	4	963
40-49 år	49	36	15	990
50-59 år	34	44	22	953
60-69 år	13	63	24	956
70-79 år	1	64	35	447
80-93 år	0	47	53	221
Familietype				
Enlige u. børn	28	41	31	1.280
Enlige m. børn	41	37	22	151
Par/saml. u. børn	36	48	16	1.820
Par/saml. m. børn	64	30	7	1.690
Modersmål				
Dansk	44	39	17	4.824
Ikke-dansk	16	52	32	116
Hovedbeskæftigelse				
Lønmodtager	57	33	10	2.557
Selvstændig	43	40	17	338
Arbejdsløs	45	37	18	217
Pensionist	7	56	37	1.049
Efterløns m.	15	62	23	206
Hjemmearb.	27	42	31	48
Under uddannelse	68	26	6	322
Socialgruppe				
I	52	36	12	309
II	54	35	11	570
III	44	42	15	669
IV	50	36	14	1.672
V	39	41	21	1.078
Total	44	40	17	4.941

Inklusion og eksklusion i forhold til faglige og politiske aktiviteter

Tabel 5.4 viser fordelingen af inklusion og eksklusion i forhold til faglige og politiske aktiviteter. Det er kun 2 pct. af danskerne, der er meget fagligt og politisk aktive. Langt hovedparten (83 pct.) er moderat fagligt og politisk aktive (i midtergruppen) og deltager typisk i valg til Folketing, Kommunalvalg og EU-valg og er medlem af en fagforening, arbejdsgiverforening eller anden faglig forening. En mindre andel af danskerne (15 pct.) er enten politisk og fagligt inaktive eller deltager i et meget begrænset antal politiske eller faglige aktiviteter – det vil sige er ekskluderede.³

Det er unge mellem 20-29 år og ældre mellem 70-93 år, der er mindst fagligt og politisk aktive. De mest politisk aktive er i alderen 40-59 år. Der er ikke markante kønsforskelle, men kvinder er lidt mindre aktive end mænd.

De mindst fagligt og politisk aktive findes blandt enlige uden hjemmeboende børn og blandt enlige forsørgere. Par med hjemmeboende børn er mest fagligt og politisk aktive.

Blandt personer med andet modersmål end dansk er der langt flere, der har en lav faglig og politisk aktivitet, end blandt personer med dansk som modersmål.

Efterlønsmodtagere er de mest politisk og fagligt aktive efterfulgt af lønmodtagere og selvstændigt erhvervsdrivende. Pensionister og arbejdsløse har den laveste andel af fagligt og politisk aktive.

Personer i socialgruppe I og II er betydeligt mere fagligt og politisk aktive end personer i socialgruppe III, IV og V. Socialgruppe V skiller sig markant ud fra de øvrige socialgrupper ved at have en stor andel på 24 pct., som har et lavt fagligt og politisk aktivitetsniveau.

3. Deltagelsen i de enkelte typer af faglige og politiske aktiviteter er analyseret i kapitel 11 i Andersen (2003).

Tabel 5.4

Andelen af 20-93-årige, som i 2000 var inkluderet eller ekskluderet i forhold til faglige og politiske aktiviteter. Procent.

	Inklusion	Midtergruppen	Eksklusion	Pct.-grundlag
Køn				
Mand	2	84	14	2.463
Kvinde	2	82	17	2.466
Alder				
20-29 år	1	75	24	771
30-39 år	1	88	10	965
40-49 år	2	89	9	983
50-59 år	3	88	9	946
60-69 år	3	84	13	592
70-79 år	1	74	25	449
80-93 år	0	55	45	223
Familietype				
Enlige u. børn	1	75	24	1.278
Enlige m. børn	1	83	17	149
Par/saml. u. børn	2	84	15	1.820
Par/saml. m. børn	2	89	9	1.682
Modersmål				
Dansk	2	83	15	4.843
Ikke-dansk	1	64	35	85
Hovedbeskæftigelse				
Lønmodtager	2	89	9	2.758
Selvstændig	1	87	12	336
Arbejdsløs	1	77	22	210
Pensionist	1	68	31	1.050
Efterløns m.	2	95	3	206
Hjemmearb.	0	76	24	42
Under uddannelse	2	80	19	323
Socialgruppe				
I	5	91	4	307
II	4	92	4	569
III	2	88	10	672
IV	1	86	14	1.676
V	2	74	24	1.068
Total	2	83	15	4.929

Inklusion og eksklusion i forhold til fritidsaktiviteter

Tabel 5.5 viser fordelingen af inklusion og eksklusion i forhold til fritidsaktiviteter. 13 pct. af danskerne er meget aktive i fritiden, 76 pct. har et moderat aktivitetsniveau, og 11 pct. er meget lidt aktive i fritiden.

Der er ingen markante kønsforskelle i fritidsaktivitetsniveauet, men fritidsaktiviteterne falder markant med alderen.

Enlige uden hjemmeboende børn har både den største andel af de meget aktive og af de meget lidt aktive i fritiden. Det afspejler alderssammensætningen i denne familietype, hvor der er en stor andel af unge og en stor andel af ældre og gamle.

Som det eneste af de udvalgte levekårsområder er der ikke markante forskelle i fritidsaktiviteter mellem dem, der har dansk som modersmål, og dem, der har et andet modersmål end dansk.

Studerende er markant mest aktive i fritiden, mens der blandt efterlønsmodtagere og pensionister er få, som er meget aktive i fritiden.

Niveauet for fritidsaktiviteter er stærkt sammenhængende med socialgruppeplacering, hvor socialgruppe V skiller sig markant ud. Næsten fem gange flere er meget aktive i socialgruppe I end i socialgruppe V, og mens ingen er meget lidt aktive i socialgruppe I, er over en femtedel meget lidt aktive i socialgruppe V.

Tabel 5.5

Andelen af 20-93-årige, som i 2000 var inkluderet eller ekskluderet i forhold til fritidsaktiviteter. Procent.

	Inklusion	Midtergruppen	Eksklusion	Pct.-grundlag
Køn				
Mand	14	74	12	2.458
Kvinde	12	78	11	2.440
Alder				
20-29 år	23	74	3	775
30-39 år	15	81	4	957
40-49 år	13	83	4	980
50-59 år	13	76	11	947
60-69 år	8	76	17	586
70-79 år	3	67	30	436
80-93 år	0	43	57	217
Familietype				
Enlige u. børn	15	68	17	1.257
Enlige m. børn	11	81	7	151
Par/saml. u. børn	12	75	14	1.809
Par/saml. m. børn	13	82	5	1.681
Modersmål				
Dansk	13	76	12	4.782
Ikke-dansk	10	79	10	115
Hovedbeskæftigelse				
Lønmodtager	14	81	5	2.747
Selvstændig	17	77	7	332
Arbejdsløs	11	78	11	219
Pensionist	3	64	34	1.025
Efterlønsn.	6	77	17	203
Hjemmearb.	9	79	13	47
Under uddannelse	34	66	0	321
Socialgruppe				
I	32	68	0	310
II	24	74	2	568
III	12	78	10	663
IV	11	81	9	1.659
V	7	71	22	1.061
Total	13	76	11	4.898

Inklusion og eksklusion i forhold til helbredstilstand

Tabel 5.6 viser inklusion og eksklusion i forhold til helbredstilstanden. De fleste forskelle er naturligvis aldersbetingede (se kapitel 9 i Andersen 2003). Der er imidlertid grund til at hæfte sig ved, at det er de samme grupper, der er overrepræsenterede ved eksklusioner på de øvrige indeks, som også har den relativt set dårligste helbredstilstand. Enlige forsørgere har sammenlignet med par med hjemmeboende børn en højere andel med dårlig helbredstilstand. Arbejdsløse har sammenlignet med for eksempel efterlønsmodtagere en dårligere helbredstilstand. Dem med andet modersmål end dansk har dobbelt så mange med dårlig helbredstilstand som dem med dansk som modersmål. Endelig er helbredstilstanden i socialgruppe V ringere end i de øvrige socialgrupper, men andelen af ældre er også større i denne socialgruppe end i de øvrige.

Dem med dårligt helbred har en andel af ekskluderede, som er over dobbelt så høj som gennemsnittet på hvert af de enkelte levekårsområder.

Dårligt helbred – og i denne sammenhæng naturligvis alder – er den faktor, som ser ud til at have størst betydning for risikoen for at opleve dårlige levekår. Selvom alderen er afgørende i forhold til helbredstilstanden, er der imidlertid som vist specifikke grupper, fx arbejdsløse og enlige forsørgere, der er særligt udsatte for en dårlig helbredstilstand.⁴

Det er imidlertid relativt få blandt de ekskluderede, der har en ekstremt dårlig helbredstilstand i den forstand, at de har mellem 6-8 af de helbredsgener, vi har spurgt til. Det drejer sig om under 10 pct. af de ekskluderede.

4. Generelt gælder, at især de offentligt forsørgede, som modtager kontanthjælp, har et betydeligt ringere helbred end dem, der er i erhverv (Andersen m.fl. 2001).

Tabel 5.6

Andelen af 20-93-årige, som i 2000 var inkluderet eller ekskluderet i forhold til helbredstilstanden. Procent.

	Inklusion	Midtergruppen	Eksklusion	Pct.-grundlag
Køn				
Mand	62	32	6	2.466
Kvinde	60	31	9	2.468
Alder				
20-29 år	73	25	2	776
30-39 år	74	24	2	960
40-49 år	68	27	5	989
50-59 år	57	36	7	950
60-69 år	53	37	10	597
70-79 år	39	43	18	440
80-89 år	20	49	32	196
90-93 år	(-)	(-)	(-)	26
Familietype				
Enlige u. børn	54	34	13	1.272
Enlige med børn	57	33	10	150
Par/saml. uden børn	58	35	7	1.821
Par/saml. med børn	71	26	3	1.691
Modersmål				
Dansk	62	31	7	4.818
Ikke-dansk	47	37	16	115
Hovedbeskæftigelse				
Lønmodtager	71	27	2	2.757
Selvstændig	65	32	3	337
Arbejdsløs	57	35	8	217
Pensionist	31	44	25	1.043
Efterlønsmodtager	60	35	5	204
Hjemmearbejdende	64	23	13	47
Under uddannelse	73	26	2	325
Socialgruppe				
I	75	23	2	513
II	69	28	3	791
III	62	32	6	909
IV	60	33	7	1.595
V	53	36	12	751
Total	61	32	7	4.934

Akkumuleret inklusion og eksklusion

I det følgende foretages først en sammenvejning af inklusion og eksklusion på de fire indeks: økonomi og forbrug, sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter og fritidsaktiviteter. Inklusion er defineret ved, at man ikke er ekskluderet på nogen af delindeksene, midtergruppen er defineret ved, at man er ekskluderet på ét eller to af delindeksene, og eksklusion er defineret ved, at man er ekskluderet på tre eller alle fire delindeks (se i øvrigt bilag 1). Dernæst belyses sammenhængen mellem inklusion og eksklusion og helbredsforhold. Endelig ser vi på sammenhængen mellem relativ fattigdom og risici for eksklusion i forhold til sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter og fritidsaktiviteter. Dette gøres ved at se på fordelingen af eksklusioner på disse tre indeks i forhold til placeringen som inkluderet, i midtergruppen og ekskluderet på indekset for økonomi og forbrug.

Inklusion og eksklusion på det samlede indeks

Tabel 5.7 viser den akkumulerede fordeling af inkluderede og ekskluderede i den danske befolkning. To tredjedele af den danske befolkning er inkluderet, da de ikke udviser eksklusion hverken i forhold til økonomi og forbrug, fritidsaktiviteter, sociale relationer eller politiske og faglige aktiviteter. En tredjedel er i midtergruppen, idet de er ekskluderet på et eller to af disse områder, mens *kun en lille minoritet på 2,3 procent er ekskluderet på tre eller alle fire områder.*

Der er en høj grad af kønsmæssig "ligestilling" i inklusionen og eksklusionen. Kønsforskelle i relation til de enkelte delindeks udlignes altså, når der sker en samlet sammenvejning af levekårsområderne.

Den højeste andel af inkluderet findes i aldersgruppen 30-49 år, og de 80-93-årige er markant overrepræsenterede blandt de ekskluderede, idet næsten en fjerdedel i denne aldersgruppe er ekskluderet. Andelen af ekskluderede er generelt set stigende med alderen, hvilket udtrykker aldersspecifikke risici for eksklusion og livsfasebestemte aktivitets- og adfærdsmønstre.

Tabel 5.7

Andelen af 20-93-årige, som i 2000 var inkluderet eller ekskluderet i forhold til både økonomi og forbrug, sociale relationer, fritidsaktiviteter og faglige aktiviteter. Procent.

	Inklusion	Midtergruppen	Eksklusion	Pct.-grundlag
Køn				
Mand	68	30	2	1.613
Kvinde	66	32	2	1.366
Alder				
20-29 år	65	35	1	567
30-39 år	80	19	1	694
40-49 år	74	25	2	614
50-59 år	66	32	2	518
60-69 år	59	37	5	308
70-79 år	38	57	5	212
80-93 år	24	52	24	66
Familietype				
Enlige u. børn	49	46	5	796
Enlige m. børn	48	45	7	122
Par/saml. u. børn	68	31	2	1.017
Par/saml. m. børn	82	17	1	1.044
Modersmål				
Dansk	67	30	2	2.931
Ikke-dansk	40	55	4	47
Hovedbeskæftigelse				
Lønmodtager	78	21	0	1.854
Selvstændig	70	29	1	124
Arbejdsløs	46	50	4	145
Pensionist	38	53	10	499
Efterløns m.	60	39	1	107
Hjemmearb.	(-)	(-)	(-)	17
Under uddannelse	55	45	0	231
Socialgruppe				
I	86	15	0	200
II	82	17	0	381
III	76	24	1	359
IV	70	29	1	1.073
V	54	41	5	629
Total	67	31	2	2.979

Par med hjemmeboende børn og par uden hjemmeboende børn har en langt større andel af inkluderede end enlige forsørgere og enlige uden hjemmeboende børn.

Der er en betydelig mindre andel af dem med et andet modersmål end dansk, der er inkluderede, end af dem med dansk som modersmål.

Det er entydigt, at de beskæftigede (lønmodtagere og selvstændige) har en langt større andel af inkluderede end andre, og at pensionister og arbejdsløse har en langt mindre andel af inkluderede end de øvrige grupper. Pensionister adskiller sig markant fra andre grupper ved, at en tiendedel af disse er ekskluderet.

De socialt ekskluderede består næsten udelukkende af pensionister og arbejdsløse, og der er en entydig sammenhæng med tilhørsforholdet til socialgruppe, idet omkring 90 pct. af de ekskluderede er fra socialgruppe IV og V.

Sammenhæng mellem inklusion og eksklusion og helbredstilstanden

Blandt dem, som er inkluderede, har 73 pct. et godt helbred, 26 pct. et middelhøjt helbred og kun 1 pct. et dårligt helbred (sådan som vi her har målt det). 60 pct. af dem, som er i midtergruppen, har et godt helbred, 37 pct. et middelhøjt helbred og 3 pct. et dårligt helbred. Blandt de ekskluderede har 34 pct. et godt helbred, 50 pct. et middelhøjt helbred og 17 pct. et dårligt helbred.

Der er altså en klar tendens til, at de ekskluderede har et dårligere helbred end de inkluderede. Sammenhængen mellem social eksklusion og dårligt helbred skal i væsentlig grad forklares ud fra alderen. Jo ældre man bliver, jo større er risikoen for både at være ekskluderet og at have et dårligt helbred. Men et dårligt helbred kan også i sig selv medføre eksklusion for eksempel i forhold til fritidsaktiviteter.

Da helbredsforholdene i høj grad afspejler placeringen som inkluderet, i midtergruppen eller som ekskluderet på det samlede indeks, ændres andelen af inkluderede, i midtergruppen og ekskluderede heller ikke meget, når helbredsindexet inddrages i det samlede indeks for inklusion og eksklusion (se bilagstabel 5.1). Der er en

lille vækst i andelen af ekskluderede fra 2 pct. til 3 pct., og denne er ikke overraskende især koncentreret blandt de 70-93-årige.

Sammenhængen mellem økonomi og forbrug og inklusion og eksklusion på de øvrige levekårsområder

I det følgende vil vi belyse sammenhængen mellem befolkningens placering på indekset for økonomi og forbrug og deres risici for eksklusion på ét eller flere af de øvrige levekårsområder. Tabel 5.8 viser fordelingen af eksklusioner på områderne sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter og fritidsaktiviteter hos dem, der er økonomisk og materielt velstillede, dem, der er økonomisk og materielt middelgodt stillede, og dem, der er relativt fattige. Procentandelene i tabellen angiver alene, at der er tale om mindst én eksklusion. Hvorvidt der er tale om én eller flere eksklusioner, behandles senere.

De inkluderede på indekset for økonomi og forbrug udgør 71 pct. af dem, som har mindst én eksklusion på områderne sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter eller fritidsaktiviteter. Midtergruppen udgør 19 pct. og ekskluderede 11 pct. af dem, som på indekset for økonomi og forbrug har mindst én eksklusion på områderne sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter eller fritidsaktiviteter.

Af de ekskluderede i det samlede indeks er 38 pct. økonomisk og materielt velstillede, 23 pct. er middelgodt økonomisk og materielt stillede, og 39 pct. er også ekskluderede økonomisk og materielt (relativt fattige).

Sammenligner vi det samlede indeks for inklusion og eksklusion med det økonomistyrede indeks for inklusion og eksklusion, viser det sig da også, at det langt fra er de samme personer og grupper, der er socialt ekskluderede i de to indeks.

Kønsprofilen er den omvendte sammenlignet med det samlede indeks, idet andelen af ekskluderede kvinder er dobbelt så stor som andelen af ekskluderede mænd i det økonomistyrede indeks.

Aldersprofilen ændres også markant, idet ældre over 60 år udgør $\frac{2}{3}$ af de ekskluderede i det samlede indeks, mens de kun udgør 20 pct.

Tabel 5.8

Eksklusioner på et eller flere af områderne sociale relationer, fritidsaktiviteter og faglige og politiske aktiviteter fordelt i forhold til dem, som er inkluderet, i midtergruppen eller ekskluderet på indekset for økonomi og forbrug. Procent.

	Inklusion	Midtergruppen	Eksklusion	Pct.-grundlag
Køn				
Mand	74	19	7	481
Kvinde	66	19	15	393
Alder				
20-29 år	51	31	18	143
30-39 år	75	14	12	103
40-49 år	75	12	14	147
50-59 år	81	10	9	175
60-69 år	75	20	5	124
70-79 år	72	22	6	130
80-93 år	60	31	10	52
Familietype				
Enlige u. børn	63	25	12	347
Enlige m. børn	33	23	44	39
Par/saml. u. børn	79	14	7	315
Par/saml. m. børn	80	13	6	173
Modersmål				
Dansk	71	19	10	848
Ikke-dansk	(-)	(-)	(-)	26
Hovedbeskæftigelse				
Lønmodtager	84	11	5	379
Selvstændig	89	11	0	36
Arbejdsløs	40	19	42	53
Pensionist	66	24	9	309
Efterlønsn.	80	15	5	40
Hjemmearb.	(-)	(-)	(-)	5
Under uddannelse	14	45	41	51
Socialgruppe				
I	(-)	(-)	(-)	28
II	83	7	10	60
III	79	18	4	80
IV	75	17	9	293
V	63	24	13	258
Total	71	19	11	874

i det økonomistyrede indeks. Personer under 60 år udgør således 80 pct. af de ekskluderede i det økonomistyrede indeks.

Analysen af sammenhængen mellem økonomi og forbrug og eksklusioner på de øvrige levekårsområder viser, *at der ikke er en deterministisk sammenhæng mellem relativ fattigdom og eksklusion på ét eller flere af de øvrige områder*. Det er dog hovedsageligt dem i midtergruppen og de ekskluderede, der “bytter plads”, når vi sammenligner det samlede indeks for inklusion og eksklusion med fordelingen af eksklusioner i forhold til placeringen i indekset for økonomi og forbrug. Det er især ældre og gamle, der har en rimelig økonomi, som på grund af alderen – og i sammenhæng hermed et svækket helbred – er ekskluderet på ét eller flere af de andre levekårsområder.

Enlige forsørgere, arbejdsløse og uddannelsessøgende adskiller sig imidlertid fra andre grupper, idet de, der i disse grupper er ekskluderede på indekset for økonomi og forbrug, tegner sig for den største andel med én eller flere eksklusioner på de øvrige områder. Der er her et næsten 50 pct. overlap mellem at være relativt fattig og have én eller flere eksklusioner på de øvrige områder. Det vil sige, at der i disse tre grupper er en tendens til polarisering, idet de, der er relativt fattige, i meget høj grad er udsatte for eksklusioner på de øvrige områder, mens de, der er økonomisk velstillede i disse tre grupper, i høj grad holder sig fri af andre typer af eksklusioner. Det karakteristiske ved disse tre grupper er, at de rummer den yngre del af befolkningen, hvor alderseffekten blandt de økonomisk velstillede ikke sætter ind i forhold til ikke-deltagelse i faglige og politiske aktiviteter og fritidsaktiviteter. Dette er sandsynligvis den væsentligste forklaring på polariseringen mellem inkluderede og ekskluderede inden for disse tre grupper.

Den relative fordeling af eksklusioner på det økonomistyrede indeks

I det forudgående er der alene set på den absolutte fordeling af eksklusioner mellem inkluderede, midtergruppen og ekskluderede i det økonomistyrede indeks. Det er imidlertid mindst lige så afgørende at kende *den relative fordeling* af eksklusionerne. De relativt fattige udgør jo kun en lille del af den samlede population (8 pct.), hvorfor det ikke er så underligt, at de økonomisk og materielt velstillede tegner sig for hovedparten af eksklusionerne på de øvrige områder.

Det er ligeledes vigtigt at kende dybden eller alvorligheden af eksklusionen, det vil sige, hvor mange eksklusioner man samlet set er udsat for, når eksklusioner på de øvrige områder tælles sammen. Begge spørgsmål belyses i det følgende.

Det er kun 25 pct. af dem, der er inkluderede på indekset for økonomi og forbrug, som udviser eksklusioner på områderne sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter eller fritidsinteresser. Af denne fjerdedel af de inkluderede er det 81 pct., som alene har én type eksklusion, 15 pct. har to typer eksklusion, og 4 pct. har tre typer eksklusion. Set i forhold til det samlede indeks for inklusion og eksklusion er det 1,3 pct. af dem, der er inkluderede på indekset for økonomi og forbrug, som er ekskluderet på det samlede indeks for inklusion og eksklusion.

Det er 43 pct. af dem, der er i midtergruppen på indekset for økonomi og forbrug, som udviser eksklusioner på nogle af de andre områder. Af disse har 67 pct. én type eksklusion, 23 pct. har to typer eksklusion, og 10 pct. har tre typer eksklusion. Set i forhold til det samlede indeks for inklusion og eksklusion er det 4,2 pct. af dem, der er i midtergruppen på indekset for økonomi og forbrug, som er ekskluderet på det samlede indeks for inklusion og eksklusion.

Det er 40 pct. af de ekskluderet på indekset for økonomi og forbrug, der udviser eksklusioner på nogle af de andre områder. Af disse har 71 pct. én type eksklusion, 20 pct. har to typer eksklusion, og 9 pct. har tre typer eksklusion. Set i forhold til det samlede indeks for inklusion og eksklusion er 11,5 pct. af de ekskluderet på indekset for økonomi og forbrug også ekskluderet på det samlede indeks for inklusion og eksklusion.

De relativt fattige har altså over ni gange højere risiko for at være ekskluderet på det samlede indeks for inklusion og eksklusion end de materielt velstillede og 2½ gange højere risiko end de materielt middelgodt stillede.

Sandsynligheden for inklusion og eksklusion

Den multivariate analyse i tabel 5.9 viser, at sandsynligheden for at være inkluderet er afhængig af alderen: Jo højere alder man har, jo lavere sandsynlighed har man for at være inkluderet. Endvidere har mænd lavere sandsynlighed for at være inkluderede end kvinder. Det er dog især enlige (kvindelige) forsørgere, arbejdsløse, hjemmearbejdende – og sammenhængende med alderen – pensionister, der har betydeligt lavere sandsynlighed for inklusion.⁵

På det samlede indeks for inklusion og eksklusion, *hvor helbredsforhold indgår*, udviser tilhørsforholdet til socialgruppe signifikans i den multivariate analyse (i modsætning til på indekset uden helbredsforhold), idet socialgruppe I, II og III har betydeligt større sandsynlighed for at være inkluderede end socialgruppe V (se bilagstabel 5.2).

Også på det økonomistyrede indeks har enlige forsørgere og dem, som har et andet modersmål end dansk, en mindre sandsynlighed for at være inkluderede – se tabel 5.10. Derimod er køns- og aldersprofilen den omvendte i forhold til det samlede indeks, idet mænd har større sandsynlighed for at være inkluderet end kvinder, og yngre har mindre sandsynlighed for at være inkluderet end ældre.

De vigtigste faktorer i forhold til sandsynligheden for inklusion og eksklusion på enkeltindeksene for økonomi og forbrug, sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter, fritidsaktiviteter og helbredsforhold fremgår af bilagstabellerne 5.3-5.7. På samtlige delindeks er der én faktor, som har betydning for sandsynligheden for inklusion og eksklusion, og det er tilhørsforholdet til socialgruppe. Socialgruppe V har systematisk mindre sandsynlighed for inklusion end de øvrige socialgrupper og markant mindre end socialgruppe I og II.

5. Når tilhørsforholdet til socialgruppe ikke indgår i analysen som forklarende faktor, skyldes det, at det som vist ovenfor er stærkt "strukturelt" koblet til hovedbeskæftigelsen (se endvidere under multivariate analyser i kapitel 4).

Tabel 5.9

Estimering af sandsynligheden for at være inkluderet eller i midtergruppen frem for at være ekskluderet i år 2000 på samlet indeks, forklaret ud fra forskellige karakteristika (odds ratios).

	Inklusion	Midtergruppen
Køn		
Mand	0,473*	0,535*
Kvinde (ref.gruppe)		
Alder (FAAR)		
	1,032*	1,026*
Familietype		
Enlige u. børn	***	***
Enlige m. børn	0,059*	0,240*
Par/saml. u. børn	***	2,537**
Par/saml. m. børn (ref.gruppe)		
Modersmål		
	***	***
Dansk		
Ikke-dansk (ref.gruppe)		
Hovedbeskæftigelse		
Lønmodtager	***	***
Selvstændig	***	***
Arbejdsløs	0,141*	***
Pensionist	0,084*	0,121**
Efterlønsmodtager	***	***
Hjemmearbejdende	0,040*	0,020*
Under uddannelse (ref.gruppe)		

* Signifikant på 5 pct. niveau

** Signifikant på 10 pct. niveau

*** Ikke signifikant.

Også alder spiller en afgørende rolle for sandsynligheden for inklusion og eksklusion på alle delindeks. Mens de ældre har mindre sandsynlighed for inklusion end yngre i forhold til sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter, fritidsaktiviteter og helbredsforhold, gør det omvendte sig gældende med hensyn til økonomi og materielle forhold, hvor yngre har mindre sandsynlighed for at være inkluderede end ældre.

Også tilhørsforholdet til en etnisk minoritetsgruppe (dem med et andet modersmål end dansk) mindsker sandsynligheden betydeligt for inklusion undtagen på ét område, nemlig fritidsaktiviteter.

Tabel 5.10

Estimering af sandsynligheden for at være inkluderet eller i midtergruppen frem for at være ekskluderet i år 2000 på økonmistyret indeks, forklaret ud fra forskellige karakteristika (odds ratios).

	Inklusion	Midtergruppen
Køn		
Mand	2,082*	2,072*
Kvinde (ref.gruppe)		
Alder (FAAR)	0,974*	0,981*
Familietype		
Enlige u. børn	0,288*	***
Enlige m. børn	0,057*	0,256*
Par/saml. u. børn	***	***
Par/saml. m. børn (ref.gruppe)		
Modersmål		
Dansk	2,523**	***
Ikke-dansk (ref.gruppe)		

* Signifikant på 5 pct. niveau

** Signifikant på 10 pct. niveau

*** Ikke signifikant.

Enlige forsørgere har en betydeligt mindre sandsynlighed end andre familietyper for inklusion i forhold til økonomi og forbrug, og de har også en mindre sandsynlighed for inklusion i forhold til sociale relationer, men ikke i forhold til fritidsaktiviteter og helbredsforhold.

Boligform, opsparing og vurdering af egen økonomiske situation

Vi har i relation til det økonmistyrede indeks undersøgt boligforhold og opsparing i kontanter og aktier m.m. samt vurderingen af ens egen økonomiske situation.

59 pct. af de inkluderede ejer deres bolig mod 15 pct. af de ekskluderede, og 35 pct. af de inkluderede bor i lejebolig mod 76 pct. af de ekskluderede. For midtergruppen er det henholdsvis 25 pct., der ejer deres bolig, og 62 pct., der bor i lejebolig.

56 pct. af de inkluderede har en kontantopsparing på over 15.000 kr. mod 38 pct. i midtergruppen og 15 pct. af de ekskluderede. 36 pct. af de inkluderede har en opsparing i aktier m.m. på over 15.000 kr. mod 21 pct. i midtergruppen og 4 pct. af de ekskluderede.

22 pct. af de inkluderede vurderer deres egen økonomiske situation som særdeles god, 51 pct. som god, 24 pct. som nogenlunde og 4 pct. som dårlig. 7 pct. i midtergruppen vurderer deres egen økonomiske situation som særdeles god, 33 pct. som god, 41 pct. som nogenlunde og 19 pct. som dårlig. Ingen af de ekskluderede vurderer deres egen økonomiske situation som særdeles god, 10 pct. vurderer den som god, 33 pct. som nogenlunde og 57 pct. som dårlig.

Tendensen i fordelingen af boligform, opsparing og oplevelse af egen økonomiske situation er den samme i det økonomistyrede indeks og i indekset for økonomi og forbrug (Larsen 2004c) – dog med den væsentlige forskel, at de ekskluderede i det økonomistyrede indeks i endnu mindre grad end i indekset for økonomi og forbrug har opsparede midler og i endnu højere grad vurderer deres økonomiske situation som dårlig. Det vil sige, at de, der kun er ekskluderede på indekset for økonomi og forbrug, og ikke på nogen af de øvrige områder, har en større andel med opsparing og i højere grad vurderer deres økonomiske situation som ikke-dårlig end dem, som både er ekskluderede på indekset for økonomi og forbrug og mindst et af de øvrige levekårsområder.

Betydningen af opvækstvilkår for eksklusionen

Der er en klar sammenhæng mellem problematiske opvækstvilkår og risikoen for at være ekskluderet. De opvækstvilkår, der især øger risikoen for eksklusion, er, om familien havde det økonomisk svært (og sammenhængende hermed, om man er vokset op hos kun den ene forælder), og om der var tilstrækkeligt med mad i familien.⁶

Især synes spørgsmålet om, hvorvidt familien havde “svært ved at skaffe tilstrækkeligt mad” at have betydning, idet 10 pct. af de eks-

6. Vedrørende opvækstvilkår, se i øvrigt kapitel 5 i Andersen (2003).

kluderede svarer, at familien ofte havde svært ved at skaffe tilstrækkeligt mad. *Kun 2 pct. af de ekskluderede svarer, at familien aldrig havde svært ved at skaffe tilstrækkeligt mad.*⁷

Forældres uddannelse spiller ligeledes en stor rolle for inklusion og eksklusion. Mens 25 pct. af de inkluderede svarer, at ingen af forældrene havde en uddannelse, gælder dette for 52 pct. af de ekskluderede. Forældrenes manglende uddannelse har især betydning for mænd, idet kvinders risiko for eksklusion er mindre afhængig af, at ingen af forældrene havde uddannelse. Omvendt gælder, at hvis begge forældre har en uddannelse, mindskes risikoen for eksklusion markant, og sandsynligheden for at være inkluderet øges markant. At begge forældre har en uddannelse, har større betydning for mænds end for kvinders inklusion.

Vi har også undersøgt, om der er en sammenhæng mellem forældrenes uddannelse og inklusion og eksklusion på enkelte levekårsområder. Der er en klar overvægt af ekskluderede på både økonomi og forbrug, sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter og fritidsaktiviteter blandt dem, hvor hverken moderen eller faderen havde nogen uddannelse. Omvendt er der en klar overvægt af inkluderede blandt dem, hvor begge forældre havde en uddannelse.⁸

Selvom opvækstvilkårene kun i lille grad bestemmer livsbanerne for de fleste, gælder det dog for den minoritet af danskerne, som er ekskluderet, at en langt større andel end gennemsnittet har haft forskellige typer af "problematiske opvækstvilkår". I den forstand kan man godt tale om, at "social arv" (se Socialforskningsinstituttet 1999) spiller en rolle for fordelingen af levekårene, men der er altså langt fra tale om deterministiske relationer (Larsen 1999), og der er oftest tale om kombinationer af problematiske hændelser og forhold, som over en længere periode og i negative processer skaber en ophobning af dårlige levekår (for en uddybning heraf, se kapitel 9).

7. Det er værd at bemærke, at det i kapitel 5 i Andersen (2003) blev påvist, at dette ikke er noget, som kun de ældste generationer har oplevet. 3 pct. af de 20-29-årige danskere angav, at de havde haft en opvækt, hvor forældrene "ofte" eller "af og til" havde problemer med at skaffe tilstrækkelig med mad på bordet.

8. Vedrørende social mobilitet, se også Andersen (2003).

Social eksklusion i de øvrige nordiske lande

Vi har bevidst valgt et meget restriktivt mål for social eksklusion, idet vi vil undgå, at der i noget videre omfang kan være tale om selvvalgt eksklusion. Det er ikke særlig sandsynligt, at mange vil vælge at være frivilligt ekskluderet på tre eller fire helt centrale levekårsområder målt ved hjælp af en omfattende række indikatorer inden for hvert område. Man kan dog diskutere, om ikke målet for social eksklusion er *for* restriktivt. Halleröd og Heikkilä (1999) anvendte et mål for social eksklusion, hvor socialt ekskluderede blev defineret som personer med to eller flere "velfærdsproblemer". De anvendte som datagrundlag de norske, svenske og finske levekårsundersøgelser fra 1980'erne og 1990'erne.⁹ De indikatorer, som blev anvendt til at identificere velfærdsproblemer, var ikke helt de samme, som vi her har anvendt, og der indgik betydeligt færre indikatorer på velfærdsproblemer.

Halleröd og Heikkilä fandt, at 8,5 pct. af nordmændene, 11,9 pct. af finnerne og 13,4 pct. af svenskerne i 1995 kunne karakteriseres som socialt ekskluderede. Anvender vi det samme kriterium – altså to eksklusioner – på levekårsundersøgelsens data fra 2000, var det 8,5 pct. af danskerne, som var udsat for to eller flere eksklusioner i 2000, svarende til andelen i den norske befolkning. Årsagen til, at en så stor del af finnerne og svenskerne i 1995 var udsat for social eksklusion, er sandsynligvis at finde i det forhold, at arbejdsløsheden var usædvanligt høj i disse to lande i store dele af 1990'erne.

Sammenfatning

Social eksklusion er stærkt statistisk sammenhængende med dårlige helbredsforhold, hvilket også afspejler sig i, at især de ældste er betydeligt mere udsatte for social eksklusion end andre aldersgrupper. Betragter man imidlertid den relative fattigdom isoleret, forholder det sig nærmest omvendt, idet de yngste i langt højere grad end de ældre er udsat for relativ fattigdom. Social eksklusion og relativ fattigdom

9. Forløbet fra 1980'erne til 1990'erne omtales senere under forløbsanalyserne i kapitel 7.

rammer også mænd og kvinder forskelligt. Mænd er i højere grad end kvinder udsat for multidimensionel social eksklusion, mens kvinder i højere grad end mænd er udsat for relativ fattigdom. Dette betyder imidlertid ikke, at fattigdom og social eksklusion er to helt forskellige fænomener, der rammer helt forskellige befolkningsgrupper. Der er generelt set en stærk positiv statistisk sammenhæng mellem relativ fattigdom og social eksklusion, idet de relativt fattige har ni gange højere andel af socialt ekskluderede end de materielt velstillede. Dette skyldes, at det er specifikke grupper inden for de forskellige aldersgrupper og af mænd og kvinder, der især er udsat for både social eksklusion og fattigdom.

Dette gælder først og fremmest enlige forsørgere, som primært er kvinder. Disse har en ekstremt høj andel af relativt fattige, men de er også i høj grad udsat for multidimensionel social eksklusion.

Andre grupper, der også i højere grad end befolkningen som helhed er udsat for social eksklusion, er etniske minoritetsgrupper, arbejdsløse og pensionister. Den høje grad af social eksklusion blandt pensionister skal forklares med kombinationen af aldersbetinget eksklusion og tilhørsforhold til socialgruppe.

Tilhørsforholdet til socialgruppe spiller en overordentlig stor rolle for social eksklusion, idet socialgruppe V i langt højere grad end især socialgruppe I og II er socialt ekskluderet. Det er imidlertid oftest den specifikke kombination af at tilhøre socialgruppe V og at være enlig mor, arbejdsløs, pensionist eller tilhøre en etnisk minoritetsgruppe, der gør udslaget.

Opvækstvilkårene, som imidlertid også er sammenhængende med ens eget og forældrenes tilhørsforhold til socialgruppe, spiller også en rolle for risikoen for social eksklusion. For eksempel svarer kun to procent af de ekskluderede, at forældrene *aldrig* "havde svært ved at skaffe tilstrækkeligt med mad". Socialt ekskluderede har også i langt højere grad forældre uden erhvervsfaglig uddannelse end resten af befolkningen.

INKLUSION OG EKSKLUSION I 1976, 1986 OG 2000 – TVÆRSNIT

Indledning

Formålet med dette kapitel er at se på, hvilke ændringer der er sket i inklusionens og eksklusionens omfang og sammensætning for de 30-69-årige danskere fra 1976 over 1986 og til 2000.

Fremgangsmåden i det følgende er denne:

Den første del af analysen belyser inklusion og eksklusion på indekset uden økonomikomponent. Herefter belyser vi, om enkeltindeksene følger den samme udvikling som i de samlede indeks for inklusion og eksklusion. Vi belyser også, hvor omfattende eller alvorlig eksklusionen er.

Den anden del af analysen sammenholder indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent med indeksene for inklusion og eksklusion med økonomikomponent og for meget svært belastende levekår med og uden boligkomponent med henblik på at påvise ligheder og forskelle i de levekårsprofiler, som de forskellige indeks aftegner.¹ I denne sammenhæng består en vigtig del af analysen i at belyse, om det er de samme eller forskellige personer og

1. For en oversigt over de forskellige indeks, der anvendes i dette kapitel, henvises til sidste del af kapitel 4 og til bilag 1 for konstruktionen af de enkelte indeks.

grupper, der er berørt af dårlige levekår i forhold til de forskellige levekårsprofiler, der aftegnes ved hjælp af de forskellige indeks.

Den tredje del af analysen belyser sandsynligheden for inklusion og eksklusion på indekset uden økonomikomponent. Denne sandsynlighed sammenholdes med sandsynligheden for at have meget svært belastende levekår med og uden boligkomponent og sandsynligheden for inklusion og eksklusion på indekset med økonomikomponent.

Den fjerde del af analysen belyser respondenternes subjektive vurdering af levestandardens udvikling. Det belyses, hvordan inkluderede, midtergruppen og ekskluderede vurderer, at udviklingen i deres levestandard har været inden for de sidste fem år. Spørgsmålet, der skal besvares, er, om der er en overensstemmelse mellem de objektive målte levekår og den subjektive opfattelse blandt respondenterne af udviklingen i deres levestandard.

Den femte og sidste del af analysen fokuserer udelukkende på lønmodtagernes levekårsprofil. Generelt set er lønmodtagere bedre stillede end andre grupper på alle de anvendte levekårsmaal, men spørgsmålet er, om der er specifikke grupper af lønmodtagere, som afviger fra dette overordnede mønster. I en stor del af litteraturen om social eksklusion er antagelsen, at beskæftigelse (lønnet arbejde) mere eller mindre automatisk vil medføre inklusion, hvorfor fokus i analysen af inklusion og eksklusion bliver på "insiderne" kontra "outsiderne" på arbejdsmarkedet. Vores udgangspunkt i kapitel 4 er, at der ikke nødvendigvis er en automatisk sammenhæng mellem beskæftigelse og inklusion, samt at det er vigtigt at undersøge stratificeringen af levekårene blandt "insiderne" på arbejdsmarkedet.

Endelig er der til sidst i kapitlet en sammenfatning af de vigtigste resultater.

Inklusion og eksklusion 1976, 1986 og 2000

Tabel 6.1 viser udviklingen i inklusionen og eksklusionen fra 1976 over 1986 og til 2000 på indekset uden økonomikomponent.

Der er en markant stigning i andelen af inkluderede fra 45 pct. i 1976 til 71 pct. i 2000. Andelen i midtergruppen falder fra 50 pct. til 27 pct., og andelen af ekskluderede falder fra 5 pct. til 2 pct. Der er således tale om en utvetydig og stor forbedring i danskernes levkår i den sidste fjerdedel af det 20. århundrede, sådan som vi her har målt dem, og eksklusionen er i 2000 reduceret til at omfatte en beskeden minoritet af den danske befolkning.

Den mest dramatiske ændring i levkårene er sket for kvinders vedkommende. Fra at være betydeligt dårligere stillet end mænd i 1976 er der i 2000 stort set tale om en levkårmæssig ligestilling.

Der er i alle aldersgrupper sket en forbedring af levkårene, men mest markant har forbedringen været for de ældre. For de 30-59-årige skete de største forbedringer i perioden fra 1976 til 1986, mens de største forbedringer for de 60-69-årige skete i perioden fra 1986 til 2000.

Alle familietyper har fået bedre levkår. De relativt set største forbedringer er sket for enlige uden hjemmeboende børn og for par uden hjemmeboende børn. Blandt både enlige og par uden hjemmeboende børn findes en stor andel af de ældre, som oplevede markante forbedringer i levkårene fra 1976 til 2000.

Det er dog fortsat pensionister, som har en betydeligt lavere andel af inkluderede end andre, men de har relativt set oplevet den største fremgang i andelen af inkluderede. Pensionisternes andel af midtergruppen er stort set den samme i 2000, som den var i 1976. Derimod er der fra 1976 til 2000 næsten sket en halvering af andelen af pensionister, som er ekskluderede. Arbejdsløses andel af inkluderede er også steget betydeligt i perioden fra 1976 til 2000, men der er fortsat en lille andel af arbejdsløse, som er ekskluderede. Hjemmearbejdende, som i 2000 stort set er en ikke eksisterende gruppe, har også oplevet en betydelig reduktion i andelen af ekskluderede, men har dog fortsat i 2000 en relativt høj andel af ekskluderede.

Tabel 6.1

30-69-årige, som var inkluderede og ekskluderede i 1976, 1986 og 2000. Tværsnit. Procent.

	Inklusion			Midtergruppen			Eksklusion			Pct.-grundlag		
	1976	1986	2000	1976	1986	2000	1976	1986	2000	1976	1986	2000
Køn												
Mand	56	65	71	40	32	27	4	3	2	1.627	1.858	1.769
Kvinde	32	53	71	61	41	26	7	6	3	1.439	1.924	1.691
Alder												
30-39 år	57	71	80	41	27	20	2	2	0	1.070	1.229	951
40-49 år	51	69	78	45	29	20	4	2	2	736	1.019	981
50-59 år	38	55	70	55	40	28	7	5	3	689	776	938
60-69 år	23	30	49	67	59	47	10	11	4	571	758	590
Familietype												
Enlig u. børn	33	42	55	55	47	39	13	11	6	412	631	582
Enlig m. børn	50	59	73	43	38	21	8	3	6	91	160	131
Par/saml. uden børn	35	48	68	58	46	31	7	7	1	990	1.207	1.231
Par/saml. med børn	54	72	80	44	27	19	2	1	1	1.573	1.784	1.516
Modersmål												
Dansk			72			26			2			3.373
Ikke-dansk			48			45			7			87
Hoved- beskæftigelse												
Lønmodtager	59	74	83	40	25	17	2	1	0	1.752	2.252	2.283
Selvstændig	48	64	70	49	35	30	3	1	0	514	486	304
Arbejdsløs	51	52	66	39	42	32	10	7	3	82	211	174
Pensionist	6	6	18	69	70	67	26	25	15	322	493	387
Efterlønsmodtager	-	56	64	-	42	36	-	1	0	-*	151	204
Hjemmearbejdende	8	4	20	84	86	75	8	9	5	371	161	40
Under uddannelse	(-)	(-)	68	(-)	(-)	31	(-)	(-)	2	24	28	68
Socialgruppe												
I	76	83	81	22	17	19	2	0	0	146	189	287
II	69	79	86	30	21	13	1	0	1	259	400	516
III	50	67	75	48	31	24	2	2	1	739	694	524
IV	46	64	73	50	33	25	4	3	2	960	1.385	1.219
V	34	40	60	57	52	36	9	8	4	790	987	669
Total	45	59	71	50	37	27	5	5	2			
Procentgrundlag	1.375	2.228	2.468	1.529	1.382	920	162	172	72			

I år 2000 er der betydelige forskelle i andelen af inkluderede mellem dem, der har dansk som modersmål, og dem, der har et andet modersmål end dansk (her findes kun oplysninger fra 2000), og andelen af ekskluderede er over tre gange så stor blandt dem med andet modersmål end dansk end blandt dem med dansk som modersmål.

Der er fra 1976 til 2000 sket en betydelig udjævning mellem socialgrupperne i andelen af inkluderede. Socialgruppe II har endvidere overhalet socialgruppe I og indtager i år 2000 førerpositionen med hensyn til andel af inkluderede.²

Udviklingen i de enkelte delindeks

På alle fire områder – helbredsforhold, fritidsaktiviteter, faglige og politiske aktiviteter og sociale relationer – er der sket en reduktion i andelen af ekskluderede fra 1976 til 2000. Andelen med dårligt helbred faldt fra 11 pct. i 1976 til 6 pct. i 2000. Andelen med en ringe grad af fritidsaktiviteter faldt fra 18 pct. til 9 pct., andelen med en ringe grad af faglig og politisk aktivitet faldt fra 43 pct. til 20 pct., og andelen med ringe sociale relationer faldt fra 8 pct. til 5 pct. Reduktionen af især andelen med dårligt helbred og ringe sociale relationer er i velfærdsmæssig henseende nok mest afgørende at bemærke. Hvorvidt forbedringen i den almene helbredstilstand, især hos ældre, påvirker aktivitetsniveauet i forhold til sociale kontakter, fritidsaktiviteter og faglige og politiske aktiviteter, har vi ingen oplysninger om, men det er ikke urimeligt at antage, at der er en sammenhæng, når man bemærker den kraftige vækst i de 60-69-åriges inklusion og denne aldersgruppes markante tilbagegang i eksklusion.

På den anden side viser udviklingen i delindeksene, at det er på samtlige områder, at de ekskluderede har betydeligt ringere levekår end både de inkluderede og dem i midtergruppen. Tager vi for eksempel sociale relationer og anvender 2000-opgørelsen (se tabel 6.2), viser det sig, at ingen af de inkluderede har dårlige sociale relationer, mens

2. Der er en række personer, som falder uden for socialgruppeinddelingen, og de har typisk dårligere levekår end dem, der kan placeres i en socialgruppe (se kapitel 4 i Andersen 2003). Dette kan også aflæses af, at andelen af inkluderede, som kan placeres i socialgruppe, i 1976 var på 99 pct., i 1986 på 100 pct. og i 2000 på 96 pct., mens andelen af ekskluderede, som kan placeres i socialgruppe, i 1976 var på 85 pct., i 1986 på 77 pct. og i 2000 på 82 pct.

Tabel 6.2

Inkluderede, midtergruppen og ekskluderede i indeks uden økonomikomponent, som er ekskluderet på områderne sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter, fritidsaktiviteter og helbred. 30-69-årige i 1976, 1986 og 2000. Tværsnit. Procent.

	1976			1986			2000		
	Inklusion	Midter-grp.	Eksklusion	Inklusion	Midter-grp.	Eksklusion	Inklusion	Midter-grp.	Eksklusion
Eksklusion uden økonomikomponent i forhold til									
Sociale relationer	0	9	61	0	13	58	0	8	71
Faglig-politisk aktivitet	0	76	94	0	65	96	0	69	93
Fritidsaktivitet	0	28	80	0	37	86	0	27	72
Helbred	0	13	85	0	12	80	0	14	87

8 pct. i midtergruppen og hele 71 pct. af de ekskluderede har dårlige sociale relationer. Hvad angår faglig og politisk aktivitet, er forskellene endnu mere dramatiske. Ingen af de inkluderede er meget lidt fagligt og politisk aktive, mens 69 pct. i midtergruppen og 93 pct. af de ekskluderede er meget lidt fagligt og politisk aktive.

Forskellene var også markante i 1986, men der er fra 1986 til 2000 sket en uddybning af forskellene mellem de inkluderede og de ekskluderede på to af de fire områder: sociale relationer og helbredstilstand. Dette gælder især med hensyn til sociale relationer. Hvor 58 pct. af de ekskluderede i 1986 havde dårlige sociale relationer, var andelen i 2000 steget til 71 pct. Det er i 1986 og 2000 stort set den samme og ekstremt høje andel, der har en ringe grad af faglige og politiske aktiviteter. Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at niveauet for fritidsaktiviteter som det eneste område er øget betydeligt blandt de ekskluderede, samtidig med at deres helbredstilstand er blevet forværret.

Omfanget af eksklusionen

Omfanget af eksklusionen viser, hvor mange af respondenterne der er ekskluderede på de enkelte levekårsområder. Der er på alle levekårsområder fra 1976 til 1986 og fra 1986 til 2000 sket et fald i andelen med flere/mange eksklusioner, og der er sket en stigning i andelen

uden eksklusioner. Der er altså tale om en utvetydig forbedring af levekårene – sådan som vi her har udvalgt dem og målt dem.

Der er imidlertid en vigtig tilføjelse til dette billede. Ser vi nemlig på antal eksklusioner inden for gruppen af ekskluderede, er andelen med fire eksklusioner vokset lidt i 2000 sammenlignet med 1976 (Larsen 2004c). Dette står i kontrast til midtergruppen, som har en reduceret andel med to eksklusioner og en stigende andel med kun én eksklusion. Det afgørende er således, at der både fra 1976 til 1986 og fra 1986 til 2000 er blevet en større afstand mellem dem, der befinder sig i midtergruppen, og dem, der er ekskluderede.

Parallelt med den generelle stigning i inklusionen og reduktion af andelen af befolkningen med flere eksklusioner er der altså i den resterende og betydeligt reducerede gruppe af ekskluderede i 2000 kommet flere eksklusioner til end tidligere.

En samlet profil af levekårene

I det følgende sammenholder vi levekårsprofilen, som i det forudgående er aftegnet ved hjælp af indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent, med de levekårsprofiler, som aftegnes ved hjælp af indeksene for inklusion og eksklusion med økonomikomponent og indeksene for meget svært belastende levekår med og uden boligkomponent, med henblik på at påvise ligheder og forskelle i de levekårsprofiler, som de forskellige indeks aftegner.

Tabel 6.3

Oversigt over levekårsprofilerne: 30-39-årige mænd og kvinder, som var ekskluderede og havde meget svært belastende levekår i 1976, 1986 og 2000. Tværsnit. Procent.

	1976		1986		2000	
	M	K	M	K	M	K
Meget svært belastende levekår uden boligkomponent	21	31	17	20	16	16
Meget svært belastende levekår med boligkomponent	12	15	6	7	4	4
Eksklusion med økonomikomponent			4	8	2	4
Eksklusion uden økonomikomponent	4	7	3	6	2	3

Vi starter med et overblik over andelen af mænd og kvinder i befolkningen, der er ekskluderede eller har meget svært belastende levekår – se tabel 6.3.

Selvom de fire indeks indeholder forskellige komponenter og derfor fortæller forskellige historier om udviklingen i danskernes levekår, er *tendensen ens i de fire indeks*. Der er sket en markant tilbagegang i andelen af danskere, som på den ene eller anden måde har dårlige levekår, og der er sket en entydig udvikling i retning af en levekårs-mæssig ligestilling mellem mænd og kvinder.

Forskelle og ligheder mellem indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent og med økonomikomponent

Når relativ økonomisk fattigdom (økonomikomponenten) inddrages i indekset for inklusion og eksklusion, er der en række uligheder, der forstærkes – se tabel 6.4 og tabel 6.1. Selvom tendensen stort set er denne samme på indekset uden økonomikomponent og indekset med økonomikomponent, så stiger andelen af ekskluderede på indekset med økonomikomponent i særlig grad for enlige forsørgere, pensionister og arbejdsløse, for dem, som tilhører socialgruppe V, og for dem, som taler et andet modersmål end dansk.³ Det er da også disse grupper, som i særlig grad er udsat for fattigdom (se kapitel 2 og kapitel 5).

Udviklingen på delindeksene for inklusion og eksklusion med og uden økonomikomponent udviser samme tendens, hvor der på alle områder bortset fra fritidsaktiviteter er sket en forværring for de grupper, som er socialt ekskluderede. Især er det værd at bemærke, at helbredsforholdene fra 1986 til 2000 er blevet endnu mere markant forringede for dem, som er ekskluderede på indekset med økonomikomponent, end for dem, som er ekskluderede på indekset uden økonomikomponent (se tabel 6.8 senere i kapitlet).

3. Når andelen af ekskluderede på indekset med økonomikomponent ligger over andelen af ekskluderede på indekset uden økonomikomponent, skyldes det naturligvis også, at dette indeks rummer dem, som ud over at have dårlige sociale relationer, dårligt helbred, lav grad af fritidsaktivitet og lav grad af politisk aktivitet også har en dårlig økonomi i kombination med to af de øvrige områder.

Tabel 6.4

30-69-årige, som var inkluderet eller ekskluderet i 1986 og 2000. Med økonomikomponent. Tvær-snit. Procent.

	Inklusion		Midtergruppen		Eksklusion		Pct.-grundlag	
	1986	2000	1986	2000	1986	2000	1986	2000
Køn								
Mand	66	72	30	26	4	2	1.247	1.214
Kvinde	57	69	35	27	8	4	1.099	1.093
Alder								
30-39 år	71	73	27	26	2	1	948	773
40-49 år	70	75	28	22	3	3	671	711
50-59 år	56	72	34	25	9	4	404	556
60-69 år	28	46	53	45	20	9	323	267
Familietype								
Enlige u. børn	51	49	34	43	15	8	274	305
Enlige m. børn	33	36	57	55	10	9	112	106
Par/saml. u. børn	52	71	37	27	10	3	660	743
Par/saml. m. børn	72	79	27	20	2	1	1.296	1.153
Modersmål								
Dansk		71		26		3		2.264
Ikke-dansk		42		44		14		43
Hovedbeskæftigelse								
Lønmodtager	74	80	25	20	1	0	1.639	1.718
Selvstændig	64	75	35	24	1	1	223	135
Arbejdsløs	48	42	40	49	12	10	123	123
Pensionist	4	17	51	54	44	28	205	169
Efterlønsmodtager	36	47	64	53	0	0	67	91
Hjemmearbejdende	0	(-)	85	(-)	16	(-)	71	18
Under uddannelse	(-)	40	(-)	57	(-)	4	18	53
Socialgruppe								
I	86	80	14	19	0	1	137	204
II	78	85	21	15	1	0	293	388
III	70	77	28	22	3	1	444	325
IV	65	71	32	28	3	2	847	857
V	43	57	44	36	14	7	574	406
Total	62	70	32	27	6	3	2.346	2.307

Forskelle og ligheder mellem indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent og indeksene for meget svært belastende levkår med og uden boligkomponent

Udviklingstendensen er overordnet set den samme i de tre indeks, men andelen med meget svært belastende levkår uden boligkomponent ligger både i 1976, 1986 og 2000 på et væsentligt højere niveau end både andelen af ekskluderede og andelen med meget svært belastende levkår med boligkomponent (se tabel 6.5 og 6.6). Der har heller ikke i samme omfang været en reduktion i andelen med meget svært belastende levkår uden boligkomponent som i andelen af ekskluderede og i andelen med meget svært belastende levkår med boligkomponent. Når andelen med meget svært belastende levkår uden boligkomponent ligger betydeligt over de andre indeks, skyldes det bl.a., at dette indeks rummer lønmodtagere, som har oplevet forringelser i deres arbejdsmiljøforhold i perioden fra 1986 til 2000.⁴

Det er imidlertid de samme grupper, der er ekskluderede og udsat for meget svært belastende levkår: enlige uden hjemmeboende børn og enlige forsørgere, arbejdsløse og pensionister og i mindre grad hjemmearbejdende og uddannelsessøgende.

Der er dog én afgørende forskel mellem på den ene side indekset for inklusion og eksklusion og indekset for meget svært belastende levkår uden boligkomponent og på den anden side indekset for meget svært belastende levkår med boligkomponent. Det er aldersprofilen, der udviser en helt modsatrettet tendens.

De ældste, som i 1976 havde langt den største andel med meget svært belastende levkår med boligkomponent, har i 2000 den laveste andel. Omvendt havde de 30-39-årige i 1976 den laveste andel med meget svært belastende levkår med boligkomponent, mens de i 2000 har den største andel. Dette skyldes især den forbedring af boligmassen, der er sket fra 1976 til 2000 – en forbedring, som

4. Det skal understreges, at oplysninger om arbejdsmiljøforholdene bygger på interviewpersonernes subjektive opfattelse – se i øvrigt kapitel 10 i Andersen (2003).

Tabel 6.5

30-69-årige med "meget svært belastende levекår" i 1976, 1986 og 2000. Med boligkomponent. Tværsnit. Procent.

	Meget svært belastende levекår			Pct.-grundlag		
	1976	1986	2000	1976	1986	2000
Køn						
Mand	12	6	4	1.895	1.873	1.769
Kvinde	15	7	4	1.880	1.941	1.690
Alder						
30-39 år	9	6	5	1.217	1.237	950
40-49 år	11	5	4	875	1.030	972
50-59 år	14	7	4	886	782	943
60-69 år	21	7	3	797	765	594
Familietype						
Enlig u. børn	21	13	7	567	637	583
Enlig m. børn	21	9	7	104	159	132
Par/saml. uden børn	15	6	3	1.290	1.213	1.234
Par/saml. med børn	9	4	4	1.814	1.805	1.510
Modersmål						
Dansk			4			3.370
Ikke-dansk			23			89
Hovedbeskæftigelse						
Lønmodtager	8	4	2	2.061	2.250	2.280
Selvstændig	6	2	1	590	501	302
Arbejdsløs	39	20	23	92	215	177
Pensionist	33	16	12	491	502	390
Efterlønsmodtager	-	3	1	-	150	205
Hjemmearbejdende	17	13	3	516	167	38
Under uddannelse	29	10	6	24	29	67
Socialgruppe						
I	2	0	1	150	199	284
II	5	2	1	261	403	513
III	8	3	3	823	698	530
IV	11	6	4	1.112	1.387	1.219
V	19	11	6	1.143	999	668
Total	13	6	4	3.775	3.814	3.459

Tabel 6.6

30-69-årige med "meget svært belastende levекår" i 1976, 1986 og 2000. Uden boligkomponent.
Tværsnit. I procent.

	Meget svært belastende levекår			Pct.-grundlag		
	1976	1986	2000	1976	1986	2000
Køn						
Mand	21	17	16	1.906	1.892	1.778
Kvinde	31	20	16	1.887	1.959	1.700
Alder						
30-39 år	17	15	11	1.225	1.245	954
40-49 år	21	15	14	878	1.039	977
50-59 år	31	22	18	888	789	949
60-69 år	40	24	22	802	778	598
Familietype						
Enlig u. børn	37	29	26	571	646	586
Enlig m. børn	35	27	20	105	160	132
Par/saml. uden børn	32	22	16	1.297	1.226	1.243
Par/saml. med børn	18	12	11	1.820	1.819	1.517
Modersmål						
Dansk			15			3.389
Ikke-dansk			39			89
Hovedbeskæftigelse						
Lønmodtager	17	11	7	2.070	2.262	2.291
Selvstændig	13	6	8	592	508	303
Arbejdsløs	60	49	58	93	221	179
Pensionist	61	49	47	497	511	393
Efterlønsmødtager	-	11	15	-	151	206
Hjemmearbejdende	37	36	33	516	169	39
Under uddannelse	46	17	33	24	29	67
Socialgruppe						
I	6	4	4	150	202	286
II	10	5	7	262	404	514
III	18	10	12	831	710	530
IV	22	16	15	1.115	1.395	1.225
V	36	31	25	1.146	1.008	675
Total	26	18	16	3.793	3.851	3.478

i høj grad er kommet de ældre til gode. Indekset for meget svært belastende levekår, hvori der indgår en boligkomponent, viser derfor især, hvem der fortsat har dårlige boligforhold.⁵ De to grupper, som især er udsat for meget svært belastende levekår på indekset med boligkomponent, er arbejdsløse og etniske minoritetsgrupper (dem, som taler et andet modersmål end dansk). Disse to grupper er altså i langt højere grad end andre bosiddende i den mindre del af boligmassen, som er utidssvarende. En del af forklaringen herpå er, at denne er billigere end den mere tidssvarende del af boligmassen, hvorfor arbejdsløse og etniske minoritetsgrupper, som har en strammere økonomi end de fleste, vil søge mod eller blive henvist til denne del af boligmassen (se kapitel 2 og 5 vedrørende fattigdom).

Er det de samme, som er inkluderede og ekskluderede i de forskellige indeks?

Selvom den generelle tendens i de fire indeks er nogenlunde ens, er det imidlertid ikke givet, at de forskellige indeks fortæller en historie om de samme menneskers levekårsudvikling.

Vi skal i det følgende belyse, i hvor høj grad der er et sammenfald mellem de inkluderede og de ekskluderede på de forskellige indeks. Er det de samme personer, som for eksempel både har meget svært belastende levekår med boligkomponent, og som er ekskluderede på indekset uden økonomikomponent?

Tabel 6.7 viser sammenfaldet mellem på den ene side populationen på indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent og på den anden side dem, der har meget svært belastende levekår med og uden boligkomponent, som er relativt økonomisk fattige, og som er ekskluderede på indekset for inklusion og eksklusion med økonomikomponent.

5. Andelen med helbredsproblemer er stort set den samme i 1976 og 2000 (henholdsvis 46 pct. og 44 pct.). Andelen med belastende arbejdsmiljø steg fra 1976 til 2000 fra 52 pct. til 63 pct. Andelen med problemer i forhold til nære kontakter eller indflydelse blev næsten halveret fra 1976 til 2000 fra 54 pct. til 28 pct. Andelen med utilfredsstillende boligforhold blev mere end halveret fra 1976 til 2000 fra 38 pct. til 16 pct. (se i øvrigt nærmere herom i Kapitel 14 i Andersen 2003).

Tabel 6.7

Andelen af inkluderede, i midtergruppen og ekskluderede på indeks uden økonomikomponent, som også har 1) meget svært belastende levestandard med boligkomponent, 2) meget svært belastende levestandard uden boligkomponent, 3) relativ økonomisk fattigdom, 4) eksklusion på områderne sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter, fritidsaktiviteter og helbred og 5) inklusion, midterposition eller eksklusion på indeks med økonomikomponent. 30-69-årige i 1976, 1986 og 2000. Tværsnit. Procent.

	1976			1986			2000		
	Inklusion	Midter-grp.	Eksklusion	Inklusion	Midter-grp.	Eksklusion	Inklusion	Midter-grp.	Eksklusion
Meget svært belastende levestandard med boligkomponent	4	15	46	2	10	35	2	7	31
Meget svært belastende levestandard uden boligkomponent	10	30	84	7	28	80	8	29	83
Relativt økonomisk fattige	-	-	-	6	21	34	8	20	47
Eksklusion uden økonomikomponent i forhold til									
Sociale relationer	0	9	61	0	13	58	0	8	71
Faglig-politisk aktivitet	0	76	94	0	65	96	0	69	93
Fritidsaktivitet	0	28	80	0	37	86	0	27	72
Helbred	0	13	85	0	12	80	0	14	87
Indeks med økonomikomponent									
Inklusion	-	-	-	94	6	0	92	8	0
Middel	-	-	-	0	90	10	0	93	7
Eksklusion	-	-	-	0	0	100	0	0	100

Selvom de forskellige indeks inddrager forskellige aspekter af levekårene, er der entydige sammenhænge mellem gode og dårlige levekår på de forskellige indeks og de delindeks, der indgår i indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent. For eksempel har 31 pct. af de ekskluderede på indekset uden økonomikomponent også meget svært belastende levekår på indekset med boligkomponent i 2000, og 83 pct. har meget svært belastende levekår på indekset uden boligkomponent sammenholdt med henholdsvis 2 pct. og 8 pct. af de inkluderede på indekset uden økonomikomponent. Heller ikke i forhold til de enkelte indeks, der tilsammen angiver placeringen på indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent, er der områder, der afviger markant fra det samlede indeks.

Andelen af inkluderede og ekskluderede, som i 2000 er relativt økonomisk fattige, viser også overordnet set ret entydige sammenhænge. 47 pct. af de ekskluderede på indekset uden økonomikomponent er relativt økonomisk fattige mod 8 pct. af de inkluderede. Der er endvidere fra 1986 til 2000 tale om en uddybning af forskellen i fattighedsraten mellem de inkluderede og de ekskluderede.

Ser vi på indekset for inklusion og eksklusion med økonomikomponent, er der ikke overraskende en langt højere andel af ekskluderede på indekset med økonomikomponent, som også er relativt økonomisk fattige, end på indekset uden økonomikomponent (se tabel 6.7 og tabel 6.8). I 2000 drejer det sig om 83 pct. af de ekskluderede. Dette er endnu mere udtalt, hvis man alene ser på den gruppe, som *både* deltog i 1986- og i 2000-undersøgelsen, idet sammenfaldet i denne gruppe mellem de relativt økonomisk fattige og de ekskluderede på indekset med økonomikomponent er på 87 pct.

Sammenholdes indekset uden økonomikomponent og indekset med økonomikomponent – se tabel 6.7 – er der både i 1986 og i 2000 100 pct. sammenfald mellem de ekskluderede i de to indeks.⁶ For de inkluderede er der i 1986 94 pct. sammenfald og i 2000 92 pct. sammenfald. For midtergruppen er der i 1986 90 pct. sammenfald og i 2000 93 pct. sammenfald.

6. Dette er dog logisk, idet de ekskluderede på indekset uden økonomikomponent per definition er en del af de ekskluderede på indekset med økonomikomponent.

Tabel 6.8

Andelen af inkluderede, midtergruppen og ekskluderede på indeks med økonomikomponent, som også har 1) meget svært belastende levestandard med boligkomponent, 2) meget svært belastende levestandard uden boligkomponent, 3) relativt økonomisk fattigdom og 4) eksklusion på områderne sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter, fritidsaktiviteter og helbred. 30-69-årige i 1986 og 2000. Tværsnit. Procent.

	1986			2000		
	Inklusion	Midter-grp.	Eksklusion	Inklusion	Midter-grp.	Eksklusion
Meget svært belastende levestandard med boligkomponent	2	8	27	2	7	32
Meget svært belastende levestandard uden boligkomponent	7	23	64	7	24	75
Relativt økonomisk fattige	0	28	79	0	37	83
Eksklusion med økonomikomponent i forhold til						
Sociale relationer	0	10	40	0	7	44
Faglig-politisk aktivitet	0	51	90	0	50	94
Fritidsaktivitet	0	29	75	0	18	64
Helbred	0	11	46	0	9	62

Andelen af de ekskluderede i indekset med økonomikomponent, som er ekskluderede i forhold til sociale relationer, fritidsaktiviteter og helbred, er dog betydeligt lavere end i indekset uden økonomikomponent (se tabel 6.7 og 6.8). Dette skyldes, at de 40-49-årige og 50-59-årige andel af ekskluderede på indekset med økonomikomponent er større end andelen på indekset uden økonomikomponent. Disse aldersgrupper er generelt lidt mere aktive på forskellige områder, og de har generelt en bedre helbredstilstand end de 60-69-årige. Udviklingen fra 1986 til 2000 er imidlertid den samme som på indekset uden økonomikomponent, idet der også i indekset med økonomikomponent er en stigende andel af de ekskluderede, som også er ekskluderet på delindeks for sociale relationer og helbred. Derimod er andelen, som er ekskluderet i forhold til fritidsaktiviteter, faldet noget fra 1986 til 2000.

Den overordnede konklusion er, at selvom de forskellige indeks tegner delvist forskellige profiler af gode og dårlige levestandard, så er der en

tæt sammenhæng mellem gode og dårlige levekår på de forskellige områder, og ydermere synes denne sammenhæng skærpet i perioden 1986 til 2000. I takt med at andelen, som er ekskluderet, er formindsket, er de ekskluderede i stigende grad karakteriseret ved både at have dårlige økonomiske forhold og dårlige levekår på de øvrige områder.

Helbredstilstanden spiller, som vi tidligere har været inde på, en meget central rolle for levekårene, idet ingen af dem, som i 2000 har et dårligt helbred, befinder sig blandt de inkluderede (i indekset uden økonomikomponent), 67 pct. befinder sig i midtergruppen, og hele 33 pct. er ekskluderede. Det er en andel, som er over 15 gange større end gennemsnittet.

Sandsynligheden for inklusion og eksklusion og for meget svært belastende levekår

I det følgende belyses først sandsynligheden for at være inkluderet og ekskluderet på indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent. Dernæst belyses ligheder og forskelle mellem sandsynligheden for inklusion og eksklusion på indekset uden økonomikomponent på den ene side og sandsynligheden for inklusion og eksklusion på indekset med økonomikomponent og for at have meget svært belastende levekår med og uden boligkomponent på den anden side.

Den multivariate analyse for indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent, som fremgår af tabel 6.9, viser, at den faktor, som i alle tre interviewrunder er signifikant, er familiestatus. I 1986 var det især enlige uden hjemmeboende børn, som havde meget lavere sandsynlighed for at være inkluderet end resten af befolkningen. I 2000 er det imidlertid enlige forsørgere, der har den laveste sandsynlighed for inklusion.

Mens mænds sandsynlighed for at være inkluderet i forhold til kvinders steg fra 1976 til 1986, så har køn ikke nogen betydning i 2000.

Sandsynligheden for at være inkluderet er faldende med alderen.

Tabel 6.9

Estimering af sandsynligheden for at være inkluderet i midtergruppen frem for ekskluderet i 1976, 1986 og 2000 på indeks for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent, forklaret ud fra forskellige karakteristika (odds ratios). 30-69 år. Tværsnit.

	Inklusion			Midtergruppen		
	1976	1986	2000	1976	1986	2000
Køn						
Mand	1,685*	2,350*	***	***	1,412*	***
Kvinde (ref.gruppe)						
Alder (FAAR)						
	***	1,065*	1,093*	0,979**	1,014*	1,051*
Familietype						
Enlig u. børn	0,270*	0,075*	0,170*	0,380*	0,153*	0,324*
Enlig m. børn	***	0,312*	0,129*	0,392*	***	0,150*
Par/saml. uden børn	0,603**	0,209*	***	0,611**	0,263*	***
Par/saml. med børn (ref.gruppe)						
Modersmål						
Dansk	-	-	5,283*	-	-	***
Ikke-dansk (ref.gruppe)						
Hovedbeskæftigelse						
		***	-	***	***	-
Lønmodtager	29,830*					
Selvstændig	***					
Arbejdsløs	6,970**					
Pensionist	***					
Efterlønsmodtager	-					
Hjemmearbejdende	***					
Under uddannelse (ref.gruppe)						
Socialgruppe						
		***			***	***
I	8,577**		9,761*	***		
II	18,676*		6,547*	5,575*		
III	9,072*		2,305**	4,592*		
IV	2,961*		1,900*	1,926*		
V (ref.gruppe)						

* Signifikant på 5 pct. niveau
** Signifikant på 10 pct. niveau
*** Ikke signifikant.

Tilhørsforholdet til socialgruppe spiller en betydelig rolle, idet socialgruppe V både i 1976 og i 2000 havde betydeligt mindre sandsynlighed for at være inkluderet end socialgruppe I.

I 2000 udviser modersmål også en betydelig forklaringskraft, idet dem med dansk som modersmål havde større sandsynlighed for at være inkluderet end dem med et andet modersmål end dansk.

De grupper, som *både på indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent og på indekset for inklusion og eksklusion med økonomikomponent* (se tabel 6.9 og 6.10) udviser mindst sandsynlighed for at være inkluderede, er ældre, enlige uden hjemmeboende børn, enlige forsørgere, dem, som tilhører socialgruppe V, og dem, som tilhører en etnisk minoritetsgruppe.

Mens køn ikke er signifikant i 2000 på indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent, så har kvinder på indekset med økonomikomponent en mindre sandsynlighed for inklusion end mænd.

På begge indeks for meget svært belastende levkår (se tabel 6.11 og 6.12) har mænd, arbejdsløse, pensionister, de, der tilhører socialgruppe V, og de, der tilhører en etnisk minoritetsgruppe, større sandsynlighed for at have meget svært belastende levkår end resten af befolkningen.

En væsentlig forskel mellem de to indeks for meget svært belastende levkår er, at mens alderen ikke har betydning på indekset uden boligkomponent, så har de yngre en større sandsynlighed end de ældre for meget svært belastende levkår på indekset med boligkomponent, hvilket som tidligere nævnt især afspejler, at yngre (herunder studerende og arbejdsløse) i større grad end de ældre bor i den billigere og utidssvarende del af boligmassen.

De væsentligste *forskelle mellem indeksene for inklusion og eksklusion og indeksene for meget svært belastende levkår* er for det første, at kvinder på indekset for inklusion og eksklusion med økonomikomponent har større sandsynlighed for eksklusion end mænd, mens mænd har en større sandsynlighed for meget svært belastende levkår både på indekset med og uden boligkomponent. For det andet har ældre

Tabel 6.10

Estimering af sandsynligheden for at være inkluderet eller i midtergruppen frem for ekskluderet i 1986 og 2000 på indeks for inklusion og eksklusion med økonomikomponent, forklaret ud fra forskellige karakteristika (odds ratios). 30-69 år. Tværsnit.

	Inklusion		Midtergruppen	
	1986	2000	1986	2000
Køn				
Mand	2,388*	1,760*	1,777*	1,900*
Kvinde (ref.gruppe)				
Alder (FAAR)	1,098*	1,098*	1,049*	1,074*
Familietype				
Enlig u. børn	0,162*	0,240*	0,228*	***
Enlig m. børn	0,107*	0,092*	0,437*	***
Par/saml. uden børn	0,425*	***	0,441*	***
Par/saml. med børn (ref.gruppe)				
Modersmål				
Dansk	-	7,552*	-	***
Ikke-dansk (ref.gruppe)				
Socialgruppe	***		***	
I		15,632*		6,032**
II		39,608*		10,768*
III		6,102*		2,941*
IV		3,299*		2,233*
V (ref.gruppe)				

* Signifikant på 5 pct. niveau

** Signifikant på 10 pct. niveau

*** Ikke signifikant.

i begge indeks for inklusion og eksklusion en større sandsynlighed for eksklusion end yngre, mens yngre har en større sandsynlighed end ældre for meget svært belastende levekår på indekset med boligkomponent.

De grupper, som på *alle fire indeks* udviser størst sandsynlighed for at have dårlige levekår (at være ekskluderede eller at have meget svært belastende levekår), er dem, som tilhører socialgruppe V, og som tilhører en etnisk minoritetsgruppe (taler et andet modersmål end dansk).

Tabel 6.11

Estimering af sandsynligheden for at have haft meget svært belastende levestandard frem for ikke at have haft meget svært belastende levestandard i 1976, 1986 og 2000, forklaret ud fra forskellige karakteristika (odds ratios). Tværsnit.

	1976	1986	2000
Køn			
Mand	1,361*	1,415*	1,616*
Kvinde (ref.gruppe)			
Alder (FAAR)			
	***	1,023*	1,046*
Familietype			
Enlig u. børn	1,408**	2,117*	***
Enlig m. børn	3,621*	1,916*	***
Par/saml. uden børn	***	***	***
Par/saml. med børn (ref.gruppe)			
Modersmål			
Dansk	-	-	0,219*
Ikke-dansk (ref.gruppe)			
Hovedbeskæftigelse			
Lønmodtager	0,322**	0,321**	0,325**
Selvstændig	***	0,287**	***
Arbejdsløs	***	***	4,384*
Pensionist	***	***	4,953*
Efterlønsmodtager	-	***	***
Hjemmearbejdende	***	***	***
Under uddannelse (ref.gruppe)			
Socialgruppe			
I	0,114*	-	0,292*
II	0,247*	0,250*	0,322*
III	0,407*	0,464*	***
IV	0,594*	0,722*	***
V (ref.gruppe)			

* Signifikant på 5 pct. niveau
** Signifikant på 10 pct. niveau
*** Ikke signifikant.

Tabel 6.12

Estimering af sandsynligheden for at have haft meget svært belastende levekår uden boligkomponent frem for ikke at have haft meget svært belastende levekår uden boligkomponent i 1976, 1986 og 2000, forklaret ud fra forskellige karakteristika (odds ratios). Tværsnit.

	1976	1986	2000
Køn			
Mand	***	1,464*	1,539*
Kvinde (ref.gruppe)			
Alder (FAAR)			
	0,990*	1,021*	***
Familietype			
Enlig u. børn	***	1,563*	***
Enlig m. børn	2,821*	2,208*	***
Par/saml. uden børn	***	1,441*	***
Par/saml. med børn (ref.gruppe)			
Modersmål			
Dansk	-	-	0,363*
Ikke-dansk (ref.gruppe)			
Hovedbeskæftigelse			
Lønmodtager	0,215*	***	0,230*
Selvstændig	0,232*	***	0,340*
Arbejdsløs	***	5,712*	3,436*
Pensionist	***	7,948*	2,757*
Efterlønsmodtager	-	***	***
Hjemmearbejdende	***	4,670*	***
Under uddannelse (ref.gruppe)			
Socialgruppe			
I	0,158*	0,143*	0,199*
II	0,245*	0,194*	0,363*
III	0,462*	0,354*	0,605*
IV	0,554*	0,596*	0,707*
V (ref.gruppe)			

* Signifikant på 5 pct. niveau

** Signifikant på 10 pct. niveau

*** Ikke signifikant.

En subjektiv vurdering af levekårenes udvikling

Respondenterne er blevet spurgt om, hvordan de vurderer, at deres levestandard på interviewtidspunktet var sammenlignet med for fem år siden.

Tabel 6.13 viser, at det i 1976 og i 2000 stort set er den samme andel af inkluderede, som vurderer, at deres levestandard er blevet bedre (48 pct. og 50 pct.). Heller ikke blandt de ekskluderede er der nogen nævneværdig forskel på andelen, der vurderer, at levekårene er blevet bedre: 20 pct. i 1976 og 19 pct. i 2000.

I midtergruppen er der en lidt mindre andel i 2000 end i 1976, som vurderer, at levekårene er blevet bedre, og en lidt større andel vurderer, at levekårene stort set er uforandrede.

Den største forandring fra 1976 til 2000 er i andelen af ekskluderede, som mener, at levekårene er blevet ringere. Denne andel faldt fra 45 pct. i 1976 til 28 pct. i 2000. Omvendt steg andelen af de ekskluderede, som vurderer, at deres levekår stort set er uforandrede fra 35 pct. i 1976 til 51 pct. i 2000.

Tabel 6.13

Andelen af de 30-69-årige inkluderede, i midtergruppen og ekskluderede, som i 1976 og 2000 vurderede, at deres levestandard på interviewtidspunktet var bedre, ringere eller stort set uforandret i forhold til 5 år tidligere. Tværsnit. Procent.

	Inklusion			Midtergruppen			Eksklusion			Total		
	1976	2000	2000*	1976	2000	2000*	1976	2000	2000*	1976	2000	2000*
Bedre	48	50	56	37	34	38	20	19	15	41	45	50
Ringere	12	10	8	21	20	22	45	28	46	18	13	13
Stort set uforandret	40	40	36	42	47	39	35	51	38	41	42	37
Ved ikke	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0
Antal	1.373	2.467	1.621	1.520	919	615	161	72	69	3.054	3.458	2.305

* Indeks for inklusion og eksklusion med økonomikomponent.

Man skal her holde sig for øje, at andelen af ekskluderede er reduceret, og at en stor del af dem, som er ekskluderede i 2000, også var ekskluderede i 1986 (se i øvrigt kapitel 7). Dette forklarer sandsynligvis den store andel af ekskluderede, som angiver, at deres levekår stort set er uforandrede.

Et noget anderledes billede tegner sig imidlertid for de ekskluderede, når økonomien inddrages i levekårene. I 2000 var der 46 pct., som mente, at levekårene var blevet ringere, 15 pct., som mente, at de var blevet bedre, og 38 pct., som mente, at de stort set var uforandrede.

Modsat var der en større andel af de inkluderede, som mente, at levekårene var blevet bedre, når økonomien også blev inddraget: 56 pct. Og kun 8 pct. af de inkluderede mente, at levekårene var blevet ringere.

Inklusion og eksklusion blandt lønmodtagerne

I de tidligere analyser har vi vist, at lønmodtagerne er dem, som har de laveste andele af ekskluderede, af personer med meget svært belastende levekår og af relativt økonomisk fattige. Men hvilke forskelle er der internt i gruppen af lønmodtagere?

Ser vi først på spørgsmålet om eksklusion, viser det sig, at fra 1976 til 2000 er eksklusionen stort set blevet udryddet blandt lønmodtagerne. De ekskluderede blandt lønmodtagerne kan i 2000 tælles på én hånd både i indekset uden økonomikomponent og i indekset med økonomikomponent.

I 1976 var det dog også en meget lille andel af lønmodtagerne, der var ekskluderede (indeks uden økonomikomponent): 2 procent. Af disse ekskluderede var hele 97 pct. fra socialgruppe IV og V – heraf 60 pct. fra socialgruppe V. To ud af tre var kvinder. 83 pct. af de ekskluderede havde dårlige arbejdsmiljøforhold sammenlignet med et gennemsnit på 66 pct. for lønmodtagerne som helhed.

I 1986 var andelen af ekskluderede blandt lønmodtagerne reduceret til 1 procent. 92 pct. havde dårlige arbejdsmiljøforhold sammenlignet med et gennemsnit på 71 pct. for lønmodtagerne som helhed.

Der var ingen kønsforskelle, men socialgruppefordelingen var blevet endnu skævere. Alle ekskluderede var fra socialgruppe IV og V – og 77 pct. var fra socialgruppe V. Eksklusionen blandt lønmodtagerne har været meget skævt fordelt, og den blev sidst udryddet i socialgruppe V. Blandt de få lønmodtagere, som var ekskluderede i 2000, havde alle et dårligt arbejdsmiljø.⁷

Analysen er imidlertid ikke tilendebragt, før vi også har set på sammensætningen af *midtergruppen*. Midtergruppen har nemlig også dårlige kår på nogle områder i modsætning til de inkluderede, men de er ikke ekskluderede på hovedparten af de målte levekårsområder. Det er især sammensætningen af midtergruppen i forhold til socialgruppetilhørsforhold, der er skæv. Socialgruppe II har i 2000 den laveste andel med en midtergruppeposition (10 pct.), mens socialgruppe V har den største andel med en midtergruppeposition (24 pct.). Der er dog fra 1976 til 2000 tale om en markant reduktion i andelen med en midtergruppeposition. I 1976 var andelen i socialgruppe V på 51 pct., mens den i socialgruppe I, som på daværende tidspunkt havde den laveste andel i en midtergruppeposition, var på 18 pct. I 1986 var andelen af midtergruppen faldet til 13 pct. i socialgruppe I og 43 pct. i socialgruppe V.

Samlet set må det således konkluderes, at alle socialgrupper blandt lønmodtagerne har oplevet en "udryddelse" af eksklusionen og en tilbagegang i andelen med en midtergruppeposition, men at lønmodtagerne i socialgruppe V og især kvinderne har oplevet en stor fremgang i andelen af inkluderede.

Ser vi på målet for *meget svært belastende levekår med boligkomponent*, er der også sket en markant udvikling fra 1976 til 2000. Meget svært belastende levekår er ikke blevet udryddet blandt lønmodtagerne, men i 2000 er det kun 2 pct. af lønmodtagerne (sammenlignet med

7. Det er i øvrigt værd at bemærke, at for både inkluderede, midtergruppen og ekskluderede på indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent udviser det samlede arbejdsmiljømål en forværring fra både 1976 til 1986 og fra 1986 til 2000 (for en nærmere analyse af arbejdsmiljøet og udviklingen heri, se kapitel 10 i Andersen 2003). Indekset for inkludering og eksklusion med økonomikomponent (1986 og 2000) viser det samme billede som indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent (1986 og 2000) (se Larsen 2004c).

4 pct. af hele befolkningen), som har meget svært belastende levkår, mod 8 pct. i 1976. Fordelingen af meget svært belastende levkår har ligesom fordelingen af eksklusion også været meget skæv. På de fleste levkårsmaal har været tale om en udvikling i retning mod ligestilling mellem kønnene, men det gælder ikke for meget svært belastende levkår. Kønnene var i 1976 ligestillet, idet 8 pct. af både mænd og kvinder havde meget svært belastende levkår. Blandt den lille minoritet af lønmodtagerne, som fortsat har meget svært belastende levkår i 2000, er tre ud af fire nu mænd. Reduktionen i kvinders andel med meget svært belastende levkår er især sket, fordi enlige forsørgere har fået reduceret deres andel med meget svært belastende levkår fra 18 pct. i 1976 til 2 pct. i 2000.⁸ Det vil sige, at enlige forsørgere fra at have haft en andel med svært belastende levkår, der var næsten tre gange så stor som blandt par med hjemmeboende børn, i 2000 har samme andel med meget svært belastende levkår som par med hjemmeboende børn (2 pct.). Mens 14 pct. af socialgruppe V i 1976 havde meget svært belastende levkår, så var denne andel i 2000 reduceret til 3 pct. Selvom der fortsat er skævhed i fordelingen af meget svært belastende levkår blandt socialgrupperne, har der altså været en klar tendens til en indsnævring af disse forskelle fra 1976 til 2000.

Dette gælder imidlertid ikke, når vi ser på *meget svært belastende levkår, hvor boligkomponenten ikke indgår*. Selvom alle socialgrupper fra 1976 til 2000 har fået deres andel med meget svært belastende levkår uden boligkomponent reduceret til halvdelen – socialgruppe V fra 26 pct. til 14 pct. – er de relative forskelle opretholdt. Ligesom for målet med meget svært belastende levkår, hvori boligkomponenten indgår, har der været tale om en udvikling, hvor mænd er blevet mere ugunstigt stillet end kvinder, og hvor enlige forsørgere fra et meget ulige udgangspunkt i forhold til andre familietyper i 1976 har den samme andel som par med hjemmeboende børn i 2000: 7 pct.

8. Dette forekommer umiddelbart som en positiv udvikling, men der er også en bagside af medaljen. Det er blevet betydeligt sværere for enlige forsørgere at finde billige boliger, fordi denne del af boligmassen er formindsket betydeligt. Det betyder i de fleste tilfælde, at en uforholdsmæssig stor andel af en enlig mors budget beslaglægges af udgiften til bolig, hvorved rådighedsbeløbet ofte er meget lille (se for eksempel Andersen & Larsen 1989, Kronborg Bak 2003).

Ser vi imidlertid på, hvem der er *relativt økonomisk fattige* blandt lønmodtagerne, så viser det sig, at kvinder både i 1986 og i 2000 havde en dobbelt så høj andel af relativt økonomisk fattige som mænd, og dette skyldes primært, at især enlige forsørgere fortsat er meget ugunstigt økonomisk stillet i forhold til andre familietyper. Denne forskel er ikke blevet mindre fra 1986 til 2000. I 1986 var 41 pct. af enlige forsørgere relativt økonomisk fattige sammenlignet med 3 pct. af par med hjemmeboende børn. I 2000 var de tilsvarende procentsatser 45 pct. og 2 pct. Hvad angår relativt økonomisk fattige lønmodtageres arbejdsmiljøforhold, adskiller de sig ikke væsentligt fra ikke-økonomisk fattige lønmodtageres arbejdsmiljøforhold.

Sammenfatning

Fra 1976 til 2000 er andelen af den danske befolkning, som er inkluderet, steget markant, og andelen, som er ekskluderet, er blevet halveret.

Det er især kvinder, som har oplevet en markant levikårmæssig fremgang, idet de fra at have været betydeligt ringere stillet end mænd i 1976 har opnået en levikårmæssig ligestilling i 2000. Dette gælder imidlertid ikke, når økonomien inddrages i målet for inklusion og eksklusion, idet mænd i dette tilfælde har større sandsynlighed end kvinder for at være inkluderet i 2000. Generelt gælder, at ældre er dårligere stillet levikårmæssigt end yngre aldersgrupper.

Der er specifikke grupper i den danske befolkning, som i både positiv og negativ forstand skiller sig levikårmæssigt ud fra befolkningen som helhed.

Levikårmæssigt godt stillede grupper er parfamilier med børn, lønmodtagere og dem, som tilhører socialgruppe I og II. De virkelig godt stillede er naturligvis dem, som udviser en kombination af disse tre karakteristika.

Levikårmæssigt dårligt stillede grupper er – ud over pensionister – især enlige forsørgere og arbejdsløse og dem, som tilhører socialgruppe V. Særligt dårligt stillede er enlige mødre, som er arbejdsløse og tilhører socialgruppe V. Også etniske minoriteter er levikårmæssigt ringe stillet.

Det er endvidere slående, at selvom der generelt set er sket en stigning i andelen af inkluderede og et fald i andelen af ekskluderede, så er ulighederne i levestandarden over tid blevet uddybet mellem de ekskluderede på den ene side og de inkluderede og midtergruppen på den anden side, idet de ekskluderede i 2000 udviser flere eksklusioner end tidligere. Dette afspejler sig også i tilfredsheden med levestandardens udvikling. I 2000 er der flere end tidligere blandt ekskluderede, som mener, at der er sket en forværring i levestandardens udvikling end blandt inkluderede og midtergruppen.

Det samme mønster som for inklusionen og eksklusionen finder vi, når vi ser på, hvem der har meget svært belastende levestandard. Det er kun en lille del af befolkningen, som i 2000 bor i utidssvarende boliger, og det er en meget klart afgrænset del af befolkningen: Det er altovervejende enlige forsørgere, arbejdsløse, pensionister og etniske minoritetsgrupper. Langt hovedparten af personerne fra disse grupper tilhører socialgruppe V.

Selvom de forskellige levestandardindeks tegner delvist forskellige profiler af gode og dårlige levestandard, så er der en tæt sammenhæng mellem gode og dårlige levestandard på de forskellige områder, og ydermere synes denne sammenhæng skærpet i perioden fra 1986 til 2000. I takt med at den samlede andel af ekskluderede er reduceret, er de ekskluderede i stigende grad karakteriseret ved både at have dårlige økonomiske forhold og dårlige levestandard på de øvrige områder.

INKLUSION OG EKSKLUSION I 1976, 1986 OG 2000 – LÆNGDESNIT

Indledning

I dette kapitel følges de samme personer over tid – en såkaldt længdesnitsanalyse. I fokus er således en analyse af, hvordan levekårene udvikler sig for de enkelte individer over en periode af deres liv på ca. 25 år. Sammenligninger mellem 1976 og 2000 for de samme personer betyder derfor for det første, at alle er blevet ældre. I 1976 var de 20-69 år, og i 2000 var de blevet 43-93 år. For det andet vil mange have skiftet status fra for eksempel at have været lønmodtager til at være efterlønsmodtager eller pensionist.

De følgende analyser inddrager alle tre forløb: forløbet fra 1976 til 1986, fra 1986 til 2000 og det lange forløb fra 1976 til 2000. Det er dog det lange forløb fra 1976 til 2000, der altovervejende analyseres i det følgende.¹

1. I Larsen (2004c) findes en mere omfattende analyse af alle tre forløb.

Fremgangsmåden i kapitlet er følgende:

Indledningsvis foretages en analyse af bortfaldet blandt respondenter, som deltog i 1976-undersøgelsen, men som ikke deltog i 2000-undersøgelsen. Formålet med bortfaldsanalysen er at undersøge, om bortfaldet blandt respondenterne kommer til at overvurdere eller undervurdere eksklusionens omfang i år 2000.

Den første del af analysen belyser udviklingen i inklusionen og eksklusionen uden økonomikomponent fra 1976 til 2000. Midtergruppens bevægelser fra 1976 til 2000 analyseres særskilt for at undersøge, hvad der karakteriserer de personer fra midtergruppen, som bevæger sig til henholdsvis inklusion og eksklusion. Herefter analyseres, hvad der karakteriserer dem, som forbliver i stabile levekårmæssige positioner som inkluderede, i midtergruppen og som ekskluderede i både 1976, 1986 og 2000. Den akkumulerede eksklusion undersøges for at belyse, hvordan eksklusionens omfang eller dybde udvikler sig over tid.

Den anden del af analysen sammenligner udviklingen i inklusion og eksklusion uden økonomikomponent med udviklingen i inklusion og eksklusion med økonomikomponent og udviklingen i andelen af befolkningen med meget svært belastende levkår med og uden boligkomponent. Levekårsprofilerne, som er aftegnet ved hjælp af de forskellige indeks for gode og dårlige levkår, sammenlignes således med henblik på at kortlægge ligheder og forskelle.

Den tredje del af analysen belyser sandsynligheden for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent, og der foretages en sammenligning med sandsynligheden for inklusion og eksklusion på indekset med økonomikomponent og på indeksene for meget svært belastende levkår med og uden boligkomponent.

Den fjerde del af analysen belyser den subjektive opfattelse af udviklingen i levestandarden blandt de inkluderede, midtergruppen og de ekskluderede.

Den femte del af analysen sammenligner udviklingen i eksklusionens omfang og dybde i de nordiske lande fra 1980'erne/1986 til 1990'erne/2000.

Endelig foretages der til sidst i kapitlet en sammenfatning af de vigtigste resultater.

Det er vigtigt at være opmærksom på, at angivelsen af alder, familietype, hovedbeskæftigelse og socialgruppe i det følgende refererer til slutåret (2000) og ikke udgangsåret (1976).

Bortfald blandt respondenter

Over tid vil der være et bortfald, som skyldes, at nogle ikke har deltaget i undersøgelsen i alle tre runder eller er døde fra den ene runde til den næste. Vi har derfor foretaget en analyse af dem, som ikke deltog i alle runder, eller som døde mellem runderne. Denne bortfaldsanalyse er vigtig, fordi den fortæller, hvorvidt repræsentativiteten i forhold til, hvem der var inkluderede, i midtergruppen og ekskluderede i 1976, opretholdes over tid.²

På indekset for *inklusion og eksklusion uden økonomikomponent* var bortfaldet blandt dem, som svarede i 1976, og som var levende i 2000, men ikke svarede, 22 pct. for dem, der var inkluderede i 1976, 27 pct. for dem, der tilhørte midtergruppen, og 13 pct. for de ekskluderede. 64 pct. af de ekskluderede i 1976 var døde ved udgangen af 1999. Blandt dem, som var i midtergruppen i 1976, var 30 pct. døde, og blandt inkluderede var 18 pct. døde.

Det samlede bortfald fra 1976-2000 er således 77 pct. for de ekskluderede, 57 pct. for midtergruppen og 40 pct. for de inkluderede.

Bortfaldsanalysen viser således tydeligt, at den historie, der fortælles om levnekårenes udvikling over tid, primært repræsenterer livshistorien for dem, der tidligere var inkluderede, og som ikke tidligere havde oplevet meget svært belastende levekår.

2. Dem, der døde undervejs mellem undersøgelsesrunderne, må nødvendigvis indgå i bortfaldsanalysen, da det samlede bortfald i 1986 og i 2000 blandt inkluderede, midtergruppen og ekskluderede er betinget af bortfaldet blandt både levende og døde i henholdsvis 1986 og 2000. Dødeligheden blandt inkluderede og ekskluderede behandles imidlertid særskilt i kapitel 8.

Inklusion og eksklusion 1976 til 2000

Tabel 7.1 viser udviklingen i andelen af inkluderede og ekskluderede fra 1976 til 2000. Samlet set er andelen af inkluderede stort set den samme i 1976 og i 2000. Dette dækker imidlertid over en vækst i andelen af inkluderede fra 1976 til 1986 og et fald i andelen af inkluderede fra 1986 til 2000.

Andelen i midtergruppen er faldet en anelse fra 1976 til 2000. Dette dækker igen over en modsatrettet udvikling, idet andelen i midtergruppen faldt fra 1976 til 1986 og voksede fra 1986 til 2000.

Andelen af ekskluderede blev mere end fordoblet fra 1976 til 2000. I modsætning til andelen af inkluderede og andelen i midtergruppen udviser de ekskluderede en vækst både fra 1976 til 1986 og fra 1986 til 2000.

Udviklingen afspejler overordnet set en befolkning, hvor de yngste i den første periode fra 1976 til 1986 bevægede sig ind på arbejdsmarkedet og stiftede familie, og hvor de ældste endnu ikke var blevet så gamle, at alderdommen i sig selv markant fremmede en bevægelse til midtergruppen eller eksklusion. I den sidste periode fra 1986 til 2000 har de ældste nået en alder, hvor der naturligt vil sætte en eksklusion ind på nogle områder. Væksten i midtergruppen og i andelen af ekskluderede afspejler således, at en stor del har bevæget sig ind i alderdommens livsfase.

I forhold til de enkelte delindeks er den mest positive udvikling for både midtergruppen og de ekskluderede forbedringerne i de sociale relationer. Selvom der kan spores tilbagegang i levekårene på andre områder, sker der ikke i nær samme omfang en reduktion i de sociale relationer over tid.³

3. For en nærmere analyse af udviklingen i de enkelte delindeks se Larsen (2004c).

Tabel 7.1

Andelen af personer, der indgik i undersøgelserne i både 1976 og 2000, som er inkluderede og ekskluderede i 1976 og 2000 på indeks for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent, fordelt efter baggrundsvariable i 2000. Længdesnit. Procent.

	Inklusion		Midtergruppen		Eksklusion		Pct.-grundlag
	1976	2000	1976	2000	1976	2000	
Køn							
Mand	67	58	32	37	1	5	1.026
Kvinde	48	54	49	41	3	6	1.028
Generation							
1906-1920	30	9	68	69	1	22	140
1921-1930	48	16	48	74	4	11	323
1931-1940	61	52	37	45	2	4	456
1941-1950	61	72	37	26	2	3	734
1951-1956	64	80	35	19	1	1	401
Familietype							
Enlige u. børn	47	33	49	54	4	13	516
Enlige m. børn	54	56	44	39	3	5	39
Par/saml. u. børn	60	57	38	40	2	3	1.066
Par/saml. m. børn	65	80	35	19	0	1	433
Hovedbeskæftigelse							
Lønmodtager	67	83	33	17	0	0	914
Selvstændig	62	65	37	34	1	1	162
Arbejdsløs	49	66	47	32	4	3	73
Pensionist	46	17	51	69	4	14	706
Efterlønsmodtager	65	63	34	37	1	0	164
Hjemmearbejdende	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	24
Under uddannelse	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	11
Socialgruppe							
I	75	84	25	16	0	1	142
II	68	85	32	14	0	1	258
III	67	61	32	35	2	5	312
IV	58	60	40	36	2	4	602
V	45	42	52	50	4	8	389
Total	58	56	40	39	2	5	2.054

Køn og generation

Kvinder har gennem deres livsforløb halet ind på mænd, således at andelen af inkluderede i 2000 næsten er den samme for mænd og kvinder. Denne udvikling dækker over, at kvinder fra 1976 til 1986 i højere grad end mænd øgede deres andel af inkluderede, og at de i perioden fra 1986 til 2000 i mindre grad end mænd var udsat for et fald i andelen af inkluderede.

Det generelle billede i perioden fra 1976 til 1986 er, at jo yngre en generation der er tale om, jo flere forbliver inkluderede, og jo flere bevæger sig fra midtergruppen til inklusion. Endvidere er andelen af ekskluderede lille. Jo ældre en generation der er tale om, jo færre forbliver inkluderede. Flere forbliver i midtergruppen, og færre bevæger sig fra midtergruppen til inklusion. Omvendt bevæger flere sig fra midtergruppen til eksklusion. Dette mønster forstærkes i perioden fra 1986 til 2000, og det er i denne periode, at især generationen født 1921-1930, men også generationen født 1931-1940 levekårmæssigt mister terræn, idet andelen af inkluderede i disse generationer falder betydeligt. Generationerne født 1941-1950 og 1951-1956 opretholder stort set deres position sammenlignet med perioden fra 1976 til 1986. Disse generationer befinder sig da også stadig på arbejdsmarkedet for langt hovedpartens vedkommende.

Ud fra kønnes og generationernes bevægelser fra 1976 til 2000 kan det således konstateres, at inklusionen er meget høj frem til ca. 60-årsalderen, mens den herefter er aftagende og i særlig grad for de over 70-årige, hvor langt hovedparten er i midtergruppen, men hvor der også er en høj andel af ekskluderede. Kvinderne er dog i disse livsfaseovergange bedre i stand til at fastholde inklusionen end mændene.

Familietype

Mens de, der levede i børnefamilier i 2000, oplevede en stigning fra 1976 til 2000 i andelen af inkluderede, så oplevede de, der var enlige og par uden hjemmeboende børn i 2000, et fald i andelen af inkluderede.

Blandt enlige forsørgere steg andelen af inkluderede dog kun svagt fra 1976 til 2000, mens andelen blandt par med hjemmeboende børn steg betydeligt.

Blandt enlige uden hjemmeboende børn faldt andelen af inkluderede betydeligt fra 1976 til 2000, mens par uden hjemmeboende børn oplevede et lille fald i andelen af inkluderede.

Parfamilier med børn klarer sig således levekårsmæssigt betydeligt bedre end enlige med børn, som ikke adskiller sig væsentligt fra enlige og par uden hjemmeboende børn. De sidstnævnte familietyper består imidlertid af en blanding af unge og gamle, og dette afspejler sig også i bevægelserne, hvor der er betydeligt større bevægelser fra midtergruppen til både inklusion (især yngre) og eksklusion (især ældre/gamle) end i børnefamilierne.

Hovedbeskæftigelse

Andelen af inkluderede var fra 1976 til 2000 vokset blandt lønmodtagere, selvstændige og arbejdsløse, mens den faldt lidt blandt efterlønsmodtagere og kraftigt blandt pensionister.

Andelen af ekskluderede faldt lidt blandt arbejdsløse, men steg derimod betydeligt blandt pensionister. Det er kun blandt pensionister, at der findes personer, som både var ekskluderede i 1976 og i år 2000.

Socialgruppe

I perioden fra 1976 til 2000 er der to systematiske mønstre i socialgruppernes bevægelser. For det første er der en langt større stabilitet i inklusionen i socialgruppe I, end der er i socialgruppe V. For det andet er bevægelserne for midtergruppen modsatrettede i socialgruppe I og V. I socialgruppe I bevæger hovedparten af midtergruppen sig til inklusion, mens hovedparten af midtergruppen i socialgruppe V enten forbliver i midtergruppen eller bevæger sig til eksklusion. Socialgruppe V har i år 2000 samme betydeligt dårligere levekårsmæssige position i forhold til de øvrige socialgrupper, som den havde i 1976. Umiddelbart ser det altså ikke ud til, at socialgruppe V er blevet meget ringere stillet end de øvrige socialgrupper, efterhånden som befolkningen er blevet ældre, men her skal man igen huske på, at det er de overlevendes historie, der fortælles. Dødeligheden er betydeligt højere i socialgruppe V end i socialgruppe I og II (se kapitel 8).

Midtergruppens bevægelser fra 1976 til 2000

Midtergruppen påkalder sig en særlig interesse, fordi den som påvist i ovenstående er i den mindst stabile position med ret omfattende bevægelser til både inklusion og eksklusion. Spørgsmålet er, hvilke karakteristika der kendetegner de personer i midtergruppen, som bevæger sig til inklusion, og hvilke karakteristika der kendetegner dem fra midtergruppen, som bevæger sig til eksklusion – se tabel 7.2. Som tidligere angivet i kapitel 3 og kapitel 4 forbigår en ensidig fokusering på inklusion og eksklusion, at der også er markante forskelle og uligheder mellem de inkluderede og den tredjedel af befolkningen, som befinder sig i positionen mellem inklusion og eksklusion – det vil sige i midtergruppen.

Det mest bemærkelsesværdige ved midtergruppen fra 1976 er, at en meget stor del af dem, som i 2000 er efterlønsmodtagere, har bevæget sig fra midtergruppen til inklusion (61 pct.), og ingen af efterlønsmodtagerne har bevæget sig fra midtergruppen til eksklusion.

Endvidere er det værd at bemærke, at socialgruppe IV klarer sig bedre levekårsmæssigt end socialgruppe III i den forstand, at der i socialgruppe IV er en større andel end i socialgruppe III, som bevæger sig fra midtergruppen til inklusion, og en mindre andel, som bevæger sig fra midtergruppen til eksklusion.

Tabel 7.2

Midtergruppen i 1976 og dens placering som inkluderet, i midtergruppen eller ekskluderet i 2000 på indeks for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent, fordelt efter baggrundsvariable i 2000. Længdesnit. Procent.

	Inklusion	Midter- gruppen	Eksklusion	Pct.- grundlag
	1976	2000	1976	2000
Køn				
Mand	45	48	7	326
Kvinde	39	53	9	504
Generation				
1906-1920	3	72	25	96
1921-1930	6	82	12	154
1931-1940	38	58	5	167
1941-1950	59	36	5	272
1951-1956	76	23	1	141
Familietype				
Enlige u. børn	21	62	18	254
Enlige m. børn	(-)	(-)	(-)	17
Par/saml. u. børn	43	54	4	409
Par/saml. m. børn	73	24	3	150
Hovedbeskæftigelse				
Lønmodtager	78	22	0	303
Selvstændig	48	50	2	60
Arbejdsløs	53	41	6	34
Pensionist	6	77	17	357
Efterlønsmodtager	61	39	0	56
Hjemmearbejdende	(-)	(-)	(-)	17
Under uddannelse	(-)	(-)	(-)	3
Socialgruppe				
I	81	19	0	36
II	81	17	2	83
III	40	52	8	99
IV	51	46	3	240
V	30	59	11	201
Total	41	51	8	830

Inkluderet, i midtergruppen og ekskluderet i både 1976, 1986 og 2000

Hvilke karakteristika er der ved de individer, som forbliver i samme levekårmæssige position over en så lang årrække som 25 år? De personer, som forbliver i den samme levekårmæssige position, udgør samlet set 48 pct. af den population, som indgår i indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent i alle tre runder. De stabilt inkluderede udgør 34,4 pct., de stabile i midtergruppen udgør 12,9 pct., og de stabilt ekskluderede udgør kun 0,3 pct.

De stabilt inkluderede

Tabel 7.3 viser, at over alle tre runder er det en tredjedel (34 pct.), som var inkluderet både i 1976, 1986 og i 2000. Der er færre kvinder end mænd, der er inkluderet over alle tre runder. Dette skal primært forklares med, at der er flere gamle kvinder, end der er gamle mænd. Således var kun 5 pct. af dem, som var født 1906-1920, inkluderet i alle tre runder sammenlignet med 46 pct. af dem, som var født 1951-1956. Forskellen mellem mænd og kvinder skal imidlertid også forklares med, at langt flere mænd end kvinder var inkluderet i 1976 end i 1986 og især 2000. Den store ulighed mellem kønnene i 1976 gør derfor, at færre kvinder end mænd vil være inkluderet over alle tre interviewrunder.

Enlige uden hjemmeboende børn har den laveste andel, som var inkluderet i alle tre runder, efterfulgt af enlige forsørgere. Par med og uden hjemmeboende børn har de største andele, som var inkluderet i alle tre runder.

De, der i 2000 var lønmodtagere, havde den højeste andel af inkluderet i alle tre runder, mens pensionister havde den laveste andel.

De, der i 2000 tilhørte socialgruppe I, har en næsten tre gange større andel af inkluderet i alle tre runder end socialgruppe V.

Tabel 7.3

Inkluderede i både 1976, 1986 og 2000. Indeks for inklusion og eksklusion uden økonomi-komponent, fordelt efter baggrundsvariable i 2000. Længdesnit. Procent.

	Inklusion i både 1976, 1986 og 2000	Pct.- grundlag
Køn		
Mand	40	924
Kvinde	29	939
Generation		
1906-1920	5	121
1921-1930	12	295
1931-1940	34	413
1941-1950	44	669
1951-1956	46	365
Familietype		
Enlige u. børn	19	459
Enlige m. børn	26	35
Par/saml. u. børn	37	974
Par/saml. m. børn	47	395
Hovedbeskæftigelse		
Lønmodtager	50	841
Selvstændig	41	138
Arbejdsløs	35	68
Pensionist	12	635
Efterlønsmodtager	39	149
Hjemmearbejdende	-	23
Under uddannelse	-	9
Socialgruppe		
I	58	123
II	52	230
III	42	284
IV	36	557
V	21	365
Total	34	1.863

De stabile i midtergruppen

De stabile i midtergruppen udgør 13 pct. Tabel 7.4 viser, at over dobbelt så mange kvinder som mænd var i midtergruppen både i 1976, 1986 og 2000. Der er markante forskelle mellem generationerne. I den ældste generation født 1906-1920 er det næsten halvdelen, som konstant har været i midtergruppen, mens det kun drejer sig om få procent i den yngste generation født 1951-1956. Det er især enlige uden hjemmeboende børn, der har en høj stabil andel i midtergruppen, men også enlige forsørgere har en forholdsvis høj stabil andel i midtergruppen.

Kun en lille del af lønmodtagerne og efterlønsmodtagerne var konstant i midtergruppen, mens det drejer sig om en fjerdedel af pensionisterne.

Der er markante forskelle mellem socialgrupperne, idet seks gange færre fra socialgruppe I og II end fra socialgruppe V konstant var i midtergruppen.

Tabel 7.4

I midtergruppen i både 1976, 1986 og 2000. Indeks for inklusion og eksklusion uden økonomi-komponent, fordelt efter baggrundsvariable i 2000. Længdesnit. Procent.

	Midtergruppen i både 1976, 1986 og 2000	Pct.- grundlag
Køn		
Mand	8	924
Kvinde	18	939
Generation		
1906-1920	45	121
1921-1930	24	295
1931-1940	11	413
1941-1950	5	669
1951-1956	4	365
Familietype		
Enlige u. børn	22	459
Enlige m. børn	14	35
Par/saml. u. børn	12	974
Par/saml. m. børn	5	395
Hovedbeskæftigelse		
Lønmodtager	4	841
Selvstændig	12	138
Arbejdsløs	10	68
Pensionist	25	635
Efterlønsmodtager	6	149
Hjemmearbejdende	-	23
Under uddannelse	-	9
Socialgruppe		
I	3	123
II	3	230
III	10	284
IV	11	557
V	19	365
Total	13	1.863

De stabilt ekskluderede

På indekset uden økonomikomponent var der kun fem personer, som var ekskluderet i både 1976, 1986 og i 2000. Der er tale om to mænd og tre kvinder, som alle var førtidspensionister eller folkepensionister.

Her skal man imidlertid som tidligere nævnt holde sig for øje, at dødeligheden blandt de ekskluderede i 1976, men også blandt de ekskluderede i 1986, er betydeligt højere end blandt dem, der var inkluderet eller i midtergruppen i 1976 og 1986 (se kapitel 8).

Akkumuleret eksklusion 1976 til 2000

Samlet set er der en ganske stor stabilitet i inklusionen og i fordelingen af eksklusioner i befolkningen, efterhånden som den bliver ældre (se Larsen 2004c). Som det tidligere er vist, kommer der især eksklusioner til, når man bliver gammel, mens mange yngre undslipper én eller flere eksklusioner, som de har været udsat for tidligere i livet. Dette er dog kun en del af billedet. Der er nemlig en entydig sammenhæng mellem udgangspunktet i 1976 og endepunktet i 2000 i den forstand, at det er en markant større andel af dem, som ingen eksklusioner havde i 1976, der fortsat ingen eksklusioner har i 2000, eller som kun har én, end tilfældet er for dem, som i 1976 havde en, to eller tre eksklusioner. Eller sagt på en anden måde: Jo færre eksklusioner man havde i 1976, jo større var sandsynligheden for at undgå at opleve eksklusioner i 2000. Og omvendt: Jo flere eksklusioner man som udgangspunkt havde i 1976, jo sværere var det senere i livet at undslippe eksklusioner. De, der var ekskluderede i 1976, tilhørte ikke et tilfældigt udsnit af befolkningen, men langt overvejende socialgruppe V.

Oversigt over ændringer i levekårene på de forskellige indeks

Tabel 7.5 viser en oversigt over andelen af ekskluderede og andelen af personer med meget svært belastede levekår på de forskellige forløbsindeks.

Andelen med meget svært belastende levekår uden boligkomponent ligger på et betydeligt højere niveau end andelen med meget svært belastende levekår med boligkomponent og andelen af ekskluderede. Det skyldes især, at dette levekårsindeks indfanger en del af de lønmodtagere, som har dårlige arbejdsmiljøforhold i kombination med andre dårlige levekår. I 2000 var andelen med meget svært belastende levekår med boligkomponent og andelen af ekskluderede næsten den samme.

Målet for meget svært belastende levekår med boligkomponent udviser en atypisk udvikling i forhold til målet uden boligkomponent og i forhold til de to anvendte mål for inklusion og eksklusion, idet alle generationer her opnår en forbedring i levestandarden fra 1976 til 2000 (se bilagstabel 7.1, 7.2 og 7.3). De forværringer i levekårene, som er påvist i de øvrige indeks i forbindelse med aldring, slår ikke igennem i dette indeks, men det skyldes altovervejende, at der i alle generationer fra 1976 til 2000 skete forbedringer i boligstandarden.

Man kan derfor diskutere, om konstruktionen af indekset for meget svært belastende levekår i dag er særligt anvendeligt til at beskrive fordelingen af gode og dårlige levekår. Det gælder i særdeleshed, når boligforholdene medtages i indekset, fordi stort set ingen i befolkningen – heller ikke blandt dem, der er berørt af dårlige levekår på andre områder end boligområdet – herved betegnes som havende meget svært belastende levekår.

De nye indeks, der er konstrueret i forbindelse med analysen af 2000-levékårsundersøgelsen, synes bedre at kunne belyse de relevante fordelinger af levekårene end indekset for meget svært belastende levekår. Da indekset for inklusion og eksklusion belyser en akkumuleret eksklusion på en række områder, er dette bedre til at belyse, hvilke grupper der er udsat for dårlige levekår end det tid-

Tabel 7.5

Oversigt over de forskellige længdesnitsindeks. Andele med meget svært belastende levekår og andele ekskluderede fra 1976 til 2000. Procent.

Forløb	1976-1986		1986-2000		1976-2000	
År	1976	1986	1986	2000	1976	2000
Meget svært belastende levekår uden boligkomponent	22	21	15	22	18	23
Meget svært belastende levekår med boligkomponent	11	7	5	4	9	4
Eksklusion med økonomikomponent	-	-	2	6	-	-
Eksklusion uden økonomikomponent	4	5	2	6	2	5

ligere indeks for meget svært belastende levekår – hvad enten det indbefatter boligkomponenten eller ej.

De forskellige indeks belyser imidlertid tilsammen, hvilke grupper der er udsat for dårlige levekår på forskellige områder – se bilagstabel 7.1, 7.2 og 7.3.

Sammenfaldet mellem dem med gode og dårlige levekår på de forskellige indeks viser, at det langt fra er de samme grupper, der defineres som havende gode og dårlige levekår i de forskellige indeks. Men analysen viser også, at der er et betydeligt og systematisk overlap mellem dem, der er dårligt stillet på de forskellige indeks. Der er en “kernegruppe”, som har mange typer af dårlige levekår.

Sandsynligheden for inklusion og eksklusion

Tabel 7.6 viser sandsynligheden for inklusion og eksklusion på indekset uden økonomikomponent.

De vigtigste faktorer, der har indflydelse på sandsynligheden for eksklusion eller inklusion, er tilhørsforholdet til socialgruppe, og om man tidligere har været ekskluderet eller ej. Sandsynligheden for at være inkluderet er betydeligt større for socialgruppe I end for socialgruppe V, men at have været ekskluderet på et tidligere tidspunkt i livet skaber endnu mindre sandsynlighed for at være inkluderet end

det at tilhøre socialgruppe V. At have været ekskluderet tidligere i livet er dog stærkt sammenhængende med tilhørsforholdet til socialgruppe V. Over tid ser det ud til, at kombinationen af at tilhøre socialgruppe V og at have været ekskluderet på et tidligere tidspunkt i livet kraftigt forøger risikoen for at forblive ekskluderet eller på et senere tidspunkt i livet igen at blive ekskluderet.

Sandsynligheden for, at de, der var i *midtergruppen* i 1976, tilhører de inkluderede i 2000, er større for yngre end for ældre og større for par med hjemmeboende børn end for andre familietyper.⁴ Sandsynligheden for inklusion er derimod mindre for socialgruppe V og markant mindre for dem, som var ekskluderede i 1976 – se tabel 7.7.

Sandsynligheden for at være inkluderet i både 1976, 1986 og 2000 er større for mænd end for kvinder og for yngre end for ældre, men mindre for enlige uden hjemmeboende børn og betydeligt lavere for socialgruppe V – se tabel 7.8.

Sandsynligheden for at være i *midtergruppen* i både 1976, 1986 og 2000 er større for kvinder end for mænd, større for ældre end for yngre og større for par uden hjemmeboende børn end for par med hjemmeboende børn. Endelig har socialgruppe V markant større sandsynlighed for at være i *midtergruppen* i både 1976, 1986 og 2000 end socialgruppe I – se tabel 7.9.

4. På indekset for inklusion og eksklusion med økonomikomponent (se bilagstabel 7.4) er det især enlige forsørgere, der har mindre sandsynlighed for at være inkluderede end par med hjemmeboende børn.

Tabel 7.6

Estimering af sandsynligheden for at være inkluderet eller i midtergruppen frem for ekskluderet på indeks for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent 1976-1986, 1986-2000 og 1976-2000, forklaret ud fra forskellige karakteristika i 1976 og 1986 (odds ratios). Længdesnit.

	Inklusion			Midtergruppen		
	1976-1986	1986-2000	1976-2000	1976-1986	1986-2000	1976-2000
Køn						
Mand	***	***	***	***	***	***
Kvinde (ref.gruppe)						
Alder (FAAR)	1,095*	1,144*	1,161*	1,035*	1,044*	1,036*
Familietype						
Enlige u. børn	0,282*	0,351*	0,259*	***	***	0,521*
Enlige m. børn	***	***	***	***	***	***
Par/saml. u. børn	0,442*	***	0,576**	***	***	0,597**
Par/saml. med børn (ref.gruppe)						
Hovedbeskæftigelse	-	-	-	-	-	-
Socialgruppe						
I	8,587*	12,711*	6,749**	***	***	***
II	7,522*	7,896*	5,412*	***	2,025**	***
III	3,262*	3,194*	2,227*	***	***	***
IV	3,493*	3,137*	2,997*	1,591*	***	1,634**
V (ref.gruppe)						
Inklusion	51,179*	-	75,696*	5,728*	-	7,871*
Middel	14,562*	-	17,337*	4,647*	-	4,480*
Eksklusion (ref.gruppe)						

* Signifikant på 5 pct. niveau

** Signifikant på 10 pct. niveau

*** Ikke signifikant.

Tabel 7.7

Estimering af sandsynligheden for, at de, der var i midtergruppen i 1976 og 1986, er i midtergruppen eller inkluderede frem for ekskluderede i 1986 og 2000 på indeks for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent, forklaret ud fra forskellige karakteristika i 1976 og 1986 (odds ratios). Længdesnit.

	Inklusion			Midtergruppen		
	1976-1986	1986-2000	1976-2000	1976-1986	1986-2000	1976-2000
Køn	***	***	***	***	***	***
Mand						
Kvinde (ref.gruppe)						
Alder (FAAR)	1,095*	1,144*	1,161*	1,035*	1,044*	1,036*
Familietype						
Enlige u. børn	0,282*	0,351*	0,259*	***	***	0,521*
Enlige m. børn	0,415*	***	0,503*	***	***	***
Par/saml. u. børn	0,442*	***	0,576**	***	***	0,576**
Par/saml. med børn (ref.gruppe)						
Hovedbeskæftigelse	***	-	-	***	-	-
Socialgruppe						
I	8,587*	12,711*	6,749**	***	***	***
II	7,522*	7,896*	5,412*	***	2,025**	***
III	3,262*	3,194*	2,227*	***	***	***
IV	3,493*	3,137*	2,997*	1,591*	1,443*	1,634**
V (ref.gruppe)						
Inklusion	51,179*	***	75,696*	5,728*	***	7,871*
Middel	14,562*	***	17,337*	4,647*	***	4,480*
Eksklusion (ref.gruppe)						

* Signifikant på 5 pct. niveau
** Signifikant på 10 pct. niveau
*** Ikke signifikant.

Tabel 7.8

Estimering af sandsynligheden for at være inkluderet i både 1976, 1986 og 2000 på indeks for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent, forklaret ud fra forskellige karakteristika i 1976 (odds ratios). Længdesnit.

Inklusion i både 1976, 1986 og 2000	
Køn	
Mand	1,297*
Kvinde (ref.gruppe)	
Alder (FAAR)	
	1,087*
Familietype	
Enlige u. børn	0,588*
Enlige m. børn	***
Par/saml. u. børn	***
Par/saml. m. børn (ref.gruppe)	
Socialgruppe	
I	5,367*
II	5,368*
III	2,837*
IV	2,337*
V (ref.gruppe)	

* Signifikant på 5 pct. niveau.

** Signifikant på 10 pct. niveau.

*** Ikke signifikant.

Tabel 7.9

Estimering af sandsynligheden for at være i midtergruppen i både 1976, 1986 og 2000 på indeks for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent, forklaret ud fra forskellige karakteristika i 1976 (odds ratios). Længdesnit.

Midtergruppen i både 1976, 1986 og 2000	
Køn	
Mand	0,532*
Kvinde (ref.gruppe)	
Alder (FAAR)	0,974*
Familietype	
Enlige u. børn	***
Enlige m. børn	***
Par/saml. u. børn	0,581*
Par/saml. m. børn (ref.gruppe)	
Socialgruppe	
I	0,073*
II	0,277*
III	0,521*
IV	0,678*
V (ref.gruppe)	

* Signifikant på 5 pct. niveau.
** Signifikant på 10 pct. niveau.
*** Ikke signifikant.

Sandsynligheden for inklusion og eksklusion på indekset med og uden økonomikomponent og for at have meget svært belastende levekår

Der er to faktorer, som markant øger sandsynligheden for at have dårlige levekår på de forskellige indeks, og det er tilhørsforholdet til socialgruppe V⁵ og det at have haft dårlige levekår tidligere i livet – se tabel 7.10, 7.11 og 7.12 samt den tidligere tabel 7.6. Også enlige uden hjemmeboende børn har større sandsynlighed end par med hjemmeboende børn for at have dårlige levekår på alle indeks. En status som enlig forsørger har ikke betydning for inklusion og eksklusion på indekset uden økonomikomponent, men enlige forsørgere har på de tre øvrige indeks en større sandsynlighed for dårlige levekår end par med hjemmeboende børn.

Sandsynligheden for *aldrig at have haft dårlige levekår* – det vil sige at have været inkluderet og ikke have haft meget svært belastende levekår hverken i 1976, 1986 eller 2000 – er markant mindre for socialgruppe V, og den er også mindre for enlige uden hjemmeboende børn – se tabel 7.13, 7.14 og 7.15 og den tidligere tabel 7.8.⁶ Kun på indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent har en status som enlig forsørger ingen betydning for aldrig at have haft dårlige levekår, mens enlige forsørgere på de tre øvrige indeks har en mindre sandsynlighed for aldrig at have haft dårlige levekår end andre.

Der er to faktorer, som øger sandsynligheden for at have været i *midtergruppen både i 1976, 1986 og 2000* på indeksene for inklusion og eksklusion med og uden økonomikomponent – se tabel 7.16. Ældre har større sandsynlighed end yngre og socialgruppe V markant større sandsynlighed end socialgruppe I for at have været i midtergruppen både i 1976, 1986 og 2000.

5. Tilhørsforholdet til socialgruppe er dog ikke signifikant (af betydning) for sandsynligheden for inklusion eller eksklusion på indekset for meget svært belastende levekår med boligkomponent.

6. Den procentvise fordeling af inklusion og eksklusion på indekset med økonomikomponent i både 1976, 1986 og 2000 og af dem, som hverken havde meget svært belastende levekår med eller uden boligkomponent i 1976, 1986 eller 2000, fremgår af bilagstabel 7.5, 7.6 og 7.7.

Tabel 7.10

Estimering af sandsynligheden for at være inkluderet eller i midtergruppen frem for ekskluderet på indeks for inklusion og eksklusion med økonomikomponent i 2000, forklaret ud fra forskellige karakteristika i 1986 (odds ratios).

	Inklusion	Midtergruppen
Køn		
Mand	-	-
Kvinde (ref.gruppe)		
Alder (FAAR)	1,170*	1,048*
Familietype		
Enlige u. børn	0,189*	0,428*
Enlige m. børn	0,179*	0,438*
Par/saml. u. børn (ref.gruppe)	***	***
Hovedbeskæftigelse	-	-
Socialgruppe		
I	54,190*	7,714*
II	103,903*	19,022*
III	7,771*	***
IV	5,708*	2,215*
V (ref.gruppe)		
Inklusion	-	-
Middel	-	-
Eksklusion (ref.gruppe)		

* Signifikant på 5 pct. niveau
** Signifikant på 10 pct. niveau.
*** Ikke signifikant.

Tabel 7.11

Estimering af sandsynligheden for at have haft meget svært belastende levekår med boligkomponent i 1986 og 2000, forklaret ud fra forskellige karakteristika i 1976 og 1986 (odds ratios). Længdesnit.

	1976-1986	1986-2000	1976-2000
Køn			
Mand	***	***	***
Kvinde (ref.gruppe)			
Alder (FAAR)	0,986*	1,030*	***
Familietype			
Enlige u. børn	2,080*	2,743*	2,076*
Enlige m. børn	1,945**	3,218*	2,386**
Par/saml. u. børn	***	2,253*	***
Par/saml. m. børn (ref.gruppe)			
Hovedbeskæftigelse			
Lønmodtager	***		***
Selvstændig	***		***
Arbejdsløs	5,613*		7,734*
Pensionist	***		***
Hjemmearbejdende	***		***
Under uddannelse (ref.gruppe)			
Socialgruppe			
I	0,107*		
II	0,055*		
III	0,396*		
IV	0,792*		
V (ref.gruppe)			
Meget svært belastende levekår 1976	3,640*	4,239*	2,391*
Ikke meget svært belastende levekår 1976 (ref.gruppe)			

* Signifikant på 5 pct. niveau

** Signifikant på 10 pct. niveau

*** Ikke signifikant.

Tabel 7.12

Estimering af sandsynligheden for at have haft meget svært belastende levekår uden bolig-komponent i 1986 og 2000, forklaret ud fra forskellige karakteristika i 1976 og 1986 (odds ratios).

	1976-1986	1986-2000	1976-2000
Køn			
Mand	***	1,327*	1,238**
Kvinde (ref.gruppe)			
Alder (FAAR)			
	0,976*	0,974*	0,972*
Familietype			
Enlige u. børn	1,449*	***	1,355**
Enlige m. børn	2,182*	1,956*	1,965*
Par/saml. u. børn	***	***	***
Par/saml. m. børn (ref.gruppe)			
Hovedbeskæftigelse			

Lønmodtager	***		***
Selvstændig	***		***
Arbejdsløs	2,385*		3,571*
Pensionist	2,631*		9,599*
Hjemmearbejdende	1,823**		3,244*
Under uddannelse (ref.gruppe)			
Socialgruppe			
I	0,162*	0,271*	0,482*
II	0,222*	0,409*	0,342*
III	0,367*	0,513*	0,550*
IV	0,700*	0,584*	0,619*
V (ref.gruppe)			
Meget svært belastende levekår 1976	2,694*	2,388*	2,167*
Ikke meget svært belastende levekår 1976 (ref.gruppe)			

* Signifikant på 5 pct. niveau
 ** Signifikant på 10 pct. niveau
 *** Ikke signifikant.

På indeksene for inklusion og eksklusion med og uden økonomikomponent og på indekset for meget svært belastende levkår med boligkomponent er der ganske få, som har haft *dårlige levkår i både 1976, 1986 og 2000*, hvorfor der ikke kan beregnes sandsynligheder for, hvilke grupper der har størst risiko for permanent at være udsat for dårlige levkår. De få, som permanent har haft dårlige levkår, tilhører dog næsten alle socialgruppe V (Larsen 2004c). På indekset for meget svært belastende levkår uden boligkomponent er det enlige forsørgere, arbejdsløse, pensionister og hjemmearbejdende, der har en øget sandsynlighed for permanent at have haft dårlige levkår – se tabel 7.17. Disse grupper tilhører langt overvejende socialgruppe V (se bilagstabel 7.8).

Sammenfattende kan det konkluderes, at de faktorer, som i næsten alle tilfælde øger sandsynligheden for at have dårlige levkår, er tilhørsforholdet til socialgruppe V, at have haft dårlige levkår på et tidligere tidspunkt i livet, at være enlig uden hjemmeboende børn eller at være enlig forsørger.

Tabel 7.13

Estimering af sandsynligheden for at være inkluderet i både 1986 og 2000 på indeks for inklusion og eksklusion med økonomikomponent, forklaret ud fra forskellige karakteristika i 1986 (odds ratios). Længdesnit.

	Inklusion i både 1986 og 2000
Køn	
Mand	***
Kvinde (ref.gruppe)	
Alder (FAAR)	1,114*
Familietype	
Enlige u. børn	0,274*
Enlige m. børn	0,258*
Par/saml. u. børn	***
Par/saml. m. børn (ref.gruppe)	
Socialgruppe	
I	4,784*
II	5,143*
III	2,920*
IV	2,439*
V (ref.gruppe)	

* Signifikant på 5 pct. niveau.
** Signifikant på 10 pct. niveau.
*** Ikke signifikant.

Tabel 7.14

Estimering af sandsynligheden for hverken at have haft meget svært belastende levkår med boligkomponent i 1976, 1986 eller 2000, forklaret ud fra forskellige karakteristika i 1976 (odds ratios). Længdesnit.

	Aldrig meget svært belastende levkår
Køn	
Mand	0,781*
Kvinde (ref.gruppe)	
Alder (FAAR)	1,038*
Familietype	
Enlige u. børn	0,662*
Enlige m. børn	0,551*
Par/saml. u. børn	0,729*
Par/saml. m. børn (ref.gruppe)	
Hovedbeskæftigelse	
Lønmodtager	***
Selvstændig	***
Arbejdsløs	0,397*
Pensionist	0,210*
Hjemmearbejdende	***
Under uddannelse (ref.gruppe)	
Socialgruppe	
I	2,037*
II	2,339*
III	1,939*
IV	1,550*
V (ref.gruppe)	

* Signifikant på 5 pct. niveau.

** Signifikant på 10 pct. niveau.

*** Ikke signifikant.

Tabel 7.15

Estimering af sandsynligheden for hverken at have haft meget svært belastende levekår uden boligkomponent i 1976, 1986 eller 2000, forklaret ud fra forskellige karakteristika i 1976 (odds ratios). Længdesnit.

Aldrig meget svært belastende leveskår uden boligkomponent	
Køn	
Mand	0,806*
Kvinde (ref.gruppe)	
Alder (FAAR)	1,045*
Familietype	
Enlige u. børn	0,669*
Enlige m. børn	0,399*
Par/saml. u. børn	0,764*
Par/saml. m. børn (ref.gruppe)	
Hovedbeskæftigelse	
Lønmodtager	***
Selvstændig	***
Arbejdsløs	0,403*
Pensionist	0,053*
Hjemmearbejdende	0,448*
Under uddannelse (ref.gruppe)	
Socialgruppe	
I	3,244*
II	3,557*
III	2,550*
IV	1,839*
V (ref.gruppe)	

* Signifikant på 5 pct. niveau.

** Signifikant på 10 pct. niveau.

*** Ikke signifikant.

Tabel 7.16

Estimering af sandsynligheden for at være i midtergruppen i både 1986 og 2000 på indeks for inklusion og eksklusion med økonomikomponent, forklaret ud fra forskellige karakteristika i 1986 (odds ratios). Længdesnit.

Midtergruppen i både 1986 og 2000	
Køn	
Mand	***
Kvinde (ref.gruppe)	
Alder (FAAR)	0,947*
Familietype	
Enlige u. børn	***
Enlige m. børn	2,604*
Par/saml. u. børn	***
Par/saml. m. børn (ref.gruppe)	
Socialgruppe	
I	0,129*
II	0,264*
III	0,199*
IV	0,329*
V (ref.gruppe)	

* Signifikant på 5 pct. niveau.

** Signifikant på 10 pct. niveau.

*** Ikke signifikant.

Tabel 7.17

Estimering af sandsynligheden for at have haft meget svært belastende levekår uden boligkomponent i både 1976, 1986 og 2000 frem for ikke at have haft meget svært belastende levekår uden boligkomponent i hverken 1976, 1986 eller 2000, forklaret ud fra forskellige karakteristika i 1976 (odds ratios). Længdesnit.

	Altid meget svært belastende leveskår uden boligkomponent
Familietype	
Enlige u. børn	***
Enlige m. børn	4,226*
Par/saml. u. børn	***
Par/saml. m. børn (ref.gruppe)	
Hovedbeskæftigelse	
Lønmodtager	***
Selvstændig	***
Arbejdsløs	3,157
Pensionist	5,186*
Hjemmearbejdende	3,162*
Under uddannelse (ref.gruppe)	

* Signifikant på 5 pct. niveau.
** Signifikant på 10 pct. niveau.
*** Ikke signifikant.

En subjektiv vurdering af levestandarden

Blandt de få direkte subjektive vurderinger af egne levekår i levekårsundersøgelsen lød spørgsmålet: “Synes De alt i alt, at Deres levestandard sammenholdt med for 5 år siden er: Bedre? Stort set uforandret? Ringere?”.

Blandt de *inkluderede på indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent* i 1986 var der 39 pct., der sagde, at levekårene var blevet bedre, mens 12 pct. sagde, at de var blevet ringere. De tilsvarende tal for de inkluderede i 2000 var 44 pct. og 10 pct. Lidt flere af de inkluderede mente altså, at perioden 1986 til 2000 set i forhold til perioden 1976 til 1986 havde budt på fremgang i levestandarden, og lidt færre pegede på en forringelse.

For *midtergruppen* er svarfordelingen næsten ens i de to forløb, idet 24 pct. mente, at levestandarden var blevet bedre i forløbet fra 1976 til 1986, og 21 pct. i forløbet fra 1986 til 2000, mens 17 pct. i begge forløb mente, at levestandarden var blevet forringet.

Blandt de *ekskluderede* er billedet omvendt i forhold til de inkluderede. Andelen af ekskluderede, som pegede på en forbedring af deres levestandard, var næsten den samme i perioden fra 1976 til 1986 og perioden fra 1986 til 2000: 12 pct. og 13 pct. Andelen, som pegede på en forringelse, var på 16 pct. i perioden fra 1976 til 1986 og på 23 pct. i perioden fra 1986 til 2000.

Tendensen for indekset for inklusion og eksklusion med økonomikomponent er den samme som for indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent, men der er tale om en markant øget andel af de inkluderede, som mener, at levestandarden er blevet bedre, og en markant øget andel af de ekskluderede, som mener, at levestandarden er blevet forringet (Larsen 2004c).

Dette billede afspejler de "objektive" målinger af udviklingen fra 1986 til 2000, der har vist, at de ekskluderede har fået det værre, og at specielt dårlig økonomi (relativ økonomisk fattigdom) er blevet mere udbredt blandt de ekskluderede (se også kapitel 6).

En sammenligning med de øvrige nordiske lande

I den tidligere omtalte nordiske undersøgelse af social eksklusion (se kapitel 5), hvor social eksklusion blev defineret som to eller flere eksklusioner, fandt Halleröd og Heikkilä (1999), at der i Norge i 1987 var 7,3 pct., der var ekskluderede, i Finland i 1986 9,2 pct. og i Sverige i 1986/1987 8,8 pct. I perioden fra 1986-1987 til 1994-1996 var det en stigende del af dem, som var ekskluderede i 1986-1987, der var udsat for mere end to eksklusioner. I Norge var 27 pct. af de ekskluderede i 1987 udsat for mere end to eksklusioner, mens denne andel i 1995 var steget til 39 pct. I Sverige steg andelen fra 1986-1987 til 1994-1995 fra 36 pct. til 49 pct., mens andelen i Finland fra 1986 til 1995 faldt fra 23 pct. til 21 pct.

De danske tal viser – med udgangspunkt i indekset for inklusion og eksklusion med økonomikomponent – at andelen af ekskluderede (i denne sammenhæng defineret ved to eller flere eksklusioner som i den nordiske undersøgelse) med mere end to eksklusioner steg fra 31,5 pct. i 1986 til 36,9 pct. i 2000. Ligesom Danmark havde den samme profil som Norge i forhold til tværsnitsdata, gælder dette således også i forhold til længdesnitsdata.

En anden måde at beregne omfanget af den akkumulerede eksklusion på er som beregningsgrundlag for 2000 at tage udgangspunkt i dem, som både var ekskluderede i 1986 og i 2000, frem for at tage udgangspunkt i alle dem, som var ekskluderede i 1986. De danske tal viser nemlig, at det er 32,5 pct. af dem, som var ekskluderede i 1986, der kun havde én eksklusion i 2000 og dermed ikke var ekskluderede. Ser vi udelukkende på dem, som var ekskluderede i 1986, og som fortsat var ekskluderede i 2000, ser regnestykket således ud: Det var fortsat 31,5 pct. af de ekskluderede i 1986, som havde over to eksklusioner, men blandt dem, som var ekskluderede både i 1986 og i 2000, var andelen med over to eksklusioner steget til 64,3 pct. i 2000.

Endelig kan man blot sammenligne dem, som havde over to eksklusioner i 1986, med dem, som havde over to eksklusioner i 2000. Igen drejer det sig om 31,5 pct. i 1986, men om 41 pct. i 2000.

Uanset hvordan man vender og drejer billedet, så er eksklusionen i Danmark altså utvetydigt blevet tungere fra 1986 til 2000. Dette er da heller ikke så underligt, da det i længdesnitsanalysen er en stærkt aldrende befolkning, der er tale om. Vi har tidligere vist, at det især er fra 1986 til 2000, at andelen med flere eksklusioner stiger. Det centrale, analysen viser, er imidlertid, at der er sket en betydelig ophobning af eksklusioner fra 1986 til 2000 blandt dem, som var ekskluderede i både 1986 og 2000.

Sammenfatning

I takt med at befolkningen bliver ældre, stiger andelen, som er ekskluderet. Andelen, som er inkluderet, forbliver dog stort set konstant. Udviklingen afspejler overordnet set en befolkning, hvor de yngste i den første periode fra 1976 til 1986 bevægede sig ind på arbejdsmarkedet og stiftede familie, og hvor de ældste endnu ikke

var blevet så gamle, at alderdommen i sig selv markant fremmede en bevægelse til midtergruppen eller eksklusion. I den sidste periode fra 1986 til 2000 har de ældste nået en alder, hvor der naturligt vil sætte en eksklusion ind på nogle områder. Væksten i midtergruppen og i ekskluderede for de ældste generationer afspejler således, at en stor del har bevæget sig ind i alderdommens livsfase.

Inklusionen er meget høj frem til ca. 60-årsalderen, mens den herefter er aftagende og i særlig grad for de over 70-årige, hvor langt hovedparten er i midtergruppen, men hvor der også er en høj andel af ekskluderede. Kvinderne er dog i disse livsfaseovergange bedre i stand til at fastholde inklusionen end mændene.

Der er især to faktorer, som har betydning for sandsynligheden for inklusion eller eksklusion i 2000, og det er tilhørsforholdet til socialgruppe, og om man har været ekskluderet på et tidligere tidspunkt i livet. Sandsynligheden for at være inkluderet er betydeligt større for socialgruppe I end for socialgruppe V, men at have været ekskluderet på et tidligere tidspunkt i livet skaber endnu mindre sandsynlighed for at være inkluderet, end det at tilhøre socialgruppe V gør. At have været ekskluderet tidligere i livet er dog stærkt sammenhængende med tilhørsforholdet til socialgruppe V. Over tid ser det ud til, at kombinationen af at tilhøre socialgruppe V og at have været ekskluderet på et tidligere tidspunkt i livet kraftigt forøger risikoen for at forblive ekskluderet eller på et senere tidspunkt i livet igen at blive ekskluderet.

Generelt gælder det således, at jo færre eksklusioner man havde i 1976, jo større var sandsynligheden for at undgå at opleve eksklusioner i 2000. Og omvendt: Jo flere eksklusioner man som udgangspunkt havde i 1976, jo sværere var det senere i livet at undslippe eksklusioner. De, der var ekskluderede i 1976, tilhørte imidlertid ikke et tilfældigt udsnit af befolkningen, men langt overvejende socialgruppe V. Dette viser sig også ved, at socialgruppe V har betydeligt lavere sandsynlighed end de andre socialgrupper for at være inkluderet i både 1976, 1986 og 2000. Det samme gør sig gældende med hensyn til sandsynligheden for at have meget svært belastende levekår.

En status som enlig forsørger har ikke betydning for inklusion på indekset uden økonomikomponent, men enlige forsørgere har på de

tre øvrige indeks en større sandsynlighed for dårlige levekår end par med hjemmeboende børn.

Sammenfattende kan det konkluderes, at de faktorer, som i næsten alle tilfælde øger sandsynligheden for at have dårlige levekår, er tilhørsforholdet til socialgruppe V, at have haft dårlige levekår på et tidligere tidspunkt i livet, at være enlig uden hjemmeboende børn (langt overvejende ældre og gamle) eller at være enlig forsørger.

De objektivt målte levekår afspejler langt hen ad vejen respondenternes subjektive oplevelse af udviklingen i levestandarden, idet de inkluderede i langt højere grad end de ekskluderede mente, at der var sket en forbedring af levestandarden – og omvendt: Langt flere af de ekskluderede end af de inkluderede mente, at levestandarden var blevet ringere.

Dybden af eksklusionen er utvetydigt blev større fra 1986 til 2000. Der er sket en betydelig ophobning af eksklusioner blandt dem, som var ekskluderede i både 1986 og 2000.

Omfanget af eksklusionen over tid for de samme personer er i Danmark af samme størrelsesorden som i Norge, mens Sverige har en højere andel og Finland en lavere andel af ekskluderede end Danmark.

DØDELIGHEDEN FOR INKLUDEREDE OG EKSKLUDEREDE FRA 1976 TIL 2000

Indledning

International forskning har påvist, at der er en klar positiv sammenhæng mellem dårlige levekår og en lavere middellevetid (fx Shaw m.fl. 1999, Mitchell m.fl. 2000).¹ Det er i Danmark kendt, at der er sammenhæng mellem erhverv og middellevetid (Andersen 1985, Andersen 1994, Andersen m.fl. 2001), men den egentlige årsag til denne sammenhæng er ikke hidtil påvist. Det at være for eksempel ufaglært arbejder kan jo ikke i sig selv forklare, hvorfor man har en bestemt forventet levetid. Hvis der derimod kan knyttes en forbindelse mellem, at bestemte sociale og erhvervsmæssige kategorier har større andele af socialt ekskluderede og en højere dødelighed end andre grupper, får betydningen og konsekvensen af eksklusion en ny dimension: Ringe levekår i form af eksklusion er ikke alene noget, som mennesker lider under, mens de er i live, men det er også en faktor, der alt andet lige forkorter deres levetid.

I dette kapitel belyses det derfor, om der er en positiv statistisk sammenhæng mellem dårlige levekår og en kortere middellevetid. Dette gøres ved at belyse sammenhængen mellem dødelighed og inklusion og eksklusion. Analysen af dødeligheden er baseret på, at persondata

1. I kapitel 9 redegøres der mere indgående for international og dansk forskning vedrørende sammenhængen mellem levekår, erhverv og dødelighed.

fra levekårsundersøgelsen er sammenkørt med persondata (register-data) fra Danmarks Statistik, der registrerer dødsfald i den danske befolkning.

Det er især det lange forløb, der er vigtigt i forhold til dødelighedsanalyserne, fordi de to forløb fra 1976 til 1986 og fra 1986 til 2000 (især det første) i de fleste af analyserne dækker en for kort periode til at kunne aftegne pålidelige statistiske sammenhænge mellem dødelighed og andre forhold (køn, alder, familietype, hovedbeskæftigelse og socialgruppe). Ligesom i kapitel 6 og kapitel 7 fokuseres der derfor primært på indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent, som dækker hele perioden fra 1976 til 2000.²

Den første del af analysen belyser udviklingen i dødeligheden fra 1976 til 2000 blandt dem, som i 1976 var inkluderede, i midtergruppen eller ekskluderede på indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent.

Den anden del af analysen sammenholder dødeligheden blandt respondenter på indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent med dødeligheden blandt respondenterne på indekset for inklusion og eksklusion med økonomikomponent og på indekset for meget svært belastende levekår med og uden boligkomponent.

Den tredje del af analysen belyser sandsynligheden for dødelighed blandt respondenterne på indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent, og denne sammenholdes med sandsynligheden for dødelighed blandt respondenterne på indekset for meget svært belastende levekår med boligkomponent.³

Endelig sammenfattes de vigtigste resultater til sidst i kapitlet.

-
2. Dødeligheden for forløbene 1976 til 1986 og 1986 til 2000 er mere indgående analyseret i Larsen (2004c).
 3. Når sandsynligheden for dødelighed på indekset for inklusion og eksklusion med økonomikomponent og på indekset for meget svært belastende levekår uden boligkomponent ikke inddrages, skyldes det, at disse indeks ikke bidrager med yderligere betydningsfulde oplysninger om dødeligheden end indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent og indekset for meget svært belastende levekår med boligkomponent.

Det er vigtigt at være opmærksom på, at angivelsen af alder, familietype, hovedbeskæftigelse, socialgruppe og en placering som inkluderet, i midtergruppen og ekskluderet i det følgende refererer til udgangsåret 1976. Der er selvsagt tale om en belysning af tidligere levkår for de respondenter, som døde fra den ene undersøgelse til den anden.

Dødelighed og kausalitet

En kausalanalyse af sammenhængen mellem helbredsforhold, social eksklusion og dødelighed forudsætter, at to spor er separeret: 1) dårlige helbredsforhold -> social eksklusion -> øget dødelighed og 2) social eksklusion -> dårlige helbredsforhold -> øget dødelighed.

I analysen i dette kapitel kan vi ikke teste disse kausalkæder, men vi har indtil videre i analyserne i kapitel 5, 6 og 7 kunnet konstatere stærke positive statistiske sammenhænge mellem social eksklusion og dårligt helbred uden dog at kunne afgøre, om det ene er en følge af det andet. Vi følger i nedenstående analyse en anden model for at foretage en vis separation mellem helbredsforhold og social eksklusion, idet vi ser på, om helbredsforhold øger eller formindsker sandsynligheden for dødelighed. Dette gøres ved først at undersøge dødeligheden for inkluderede, midtergruppen og ekskluderede i indekset, hvori der indgår helbredsforhold, og ved dernæst at undersøge dødeligheden, når helbredsforhold ikke indgår i indekset for inklusion og eksklusion. Herved kan vi indikere, om sociale forhold spiller en større eller mindre rolle for dødeligheden end sociale forhold kombineret med helbredsforhold.

Dødeligheden på indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent

I forløbet fra 1976 til 2000 er dødeligheden opgjort ved udgangen af 1999 i tabel 8.1. 64 pct. af de ekskluderede i 1976 var døde ved udgangen af 1999. Blandt dem, som var i midtergruppen i 1976, var 30 pct. døde, og blandt inkluderede var 18 pct. døde.

Der er forventeligt betydelige forskelle mellem mænds og kvinders dødelighed, men de største forskelle findes i relation til ens placering som inkluderet, i midtergruppen eller ekskluderet i 1976.

Tabel 8.1

Inkluderede og ekskluderede i 1976 på indeks for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent, som døde i perioden fra 1976 til 1999, fordelt efter baggrundsvARIABLE i 1976. Procent.

	Inklusion	Midtergruppen	Eksklusion	Procentgrundlag			Pct.-gennemsnit
				Inklusion	Midtergruppen	Eksklusion	
Køn							
Mand	23	37	77	1.246	838	62	30
Kvinde	12	24	57	761	1.107	108	21
Generation							
1906-1920	70	67	92	217	537	78	70
1921-1930	29	31	60	308	367	40	32
1931-1940	16	19	36	458	339	25	18
1941-1950	7	6	18	667	475	22	7
1951-1956	3	5	(-)	357	225	5	4
Familietype							
Enlige u. børn	18	36	83	310	344	53	32
Enlige m. børn	17	21	(-)	59	52	9	18
Par/saml. u. børn	30	47	79	545	671	66	42
Par/saml. m. børn	13	15	31	1.093	878	42	14
Hovedbeskæftigelse							
Lønmodtager	16	25	45	1.521	891	29	20
Selvstændig	27	28	(-)	264	280	14	28
Arbejdsløs	25	26	(-)	79	61	7	29
Pensionist	78	74	88	18	223	81	78
Hjemmearbejdende	30	22	40	40	372	45	24
Under uddannelse	7	8	(-)	74	112	4	7
Socialgruppe							
I	19	39	(-)	135	39	3	24
II	19	33	(-)	208	90	3	24
III	21	35	67	473	411	18	28
IV	16	23	54	725	648	48	21
V	21	30	65	412	563	72	29
Total	18	30	64	2.007	1.945	170	26
Antal døde	370	578	109				1.057
Antal levende og døde	2.007	1.945	170				4.122

Der er naturligvis også markante forskelle i dødeligheden mellem generationerne. Dette viser sig ved, at de relative forskelle i dødeligheden mellem inkluderede og ekskluderede udjævnes med alderen, men for de yngre generationer er der markante forskelle inden for generationerne alt efter ens placering som inkluderet, i midtergruppen eller ekskluderet i 1976.

Inden for de forskellige familietyper er der også betydelige forskelle i dødeligheden. De store forskelle mellem inkluderede og ekskluderede blandt enlige og par uden hjemmeboende børn skyldes imidlertid, at disse to familietyper primært er en blanding af de yngste og af de ældre.

Også blandt de forskellige grupper opgjort på hovedbeskæftigelse findes forskelle i dødeligheden mellem inkluderede og ekskluderede, og mest markant er dette blandt lønmodtagerne.

Den samlede dødelighed er ikke markant forskellig for socialgrupperne. Det er igen de interne forskelle, der fremtræder som markante. I socialgruppe I er dødeligheden for inkluderede på 19 pct. og for midtergruppen på 39 pct. Der var kun få ekskluderede i socialgruppe I, hvoraf alle imidlertid var døde ved udgangen af 1999. Det samme gælder for socialgruppe II. Her er dødeligheden for inkluderede og midtergruppen på henholdsvis 19 pct. og 33 pct. I Socialgruppe III er dødeligheden for inkluderede, midtergruppen og ekskluderede på henholdsvis 21 pct., 35 pct. og 67 pct., i socialgruppe IV på 16 pct., 23 pct. og 54 pct., og i socialgruppe V på 21 pct., 30 pct. og 65 pct. Forskelle i dødeligheden mellem socialgrupperne hidrører først og fremmest fra deres forskellige andele af ekskluderede, idet de ekskluderede udgør 8 pct. i socialgruppe V, 4 pct. i socialgruppe IV og 3 pct. i socialgruppe III, mens der kun er ganske få ekskluderede i socialgruppe I og socialgruppe II.

En sammenligning af dødeligheden på de forskellige indeks

Tabel 8.2 viser en oversigt over dødeligheden på de forskellige forløbsindeks.

Som det fremgår af tabellen, er andelen af døde stort set den samme på de to indeks for meget svært belastende levkår med og uden boligkomponent. Andelen af døde blandt ekskluderede på indekset for inklusion og eksklusion med økonomikomponent er lidt højere end for dem med meget svært belastende levkår, men betydeligt under andelen af døde blandt ekskluderede på indekset for inklusion og inklusion uden økonomikomponent. Forskellene i dødelighedsprofilerne blandt dem med dårlige levkår viser først og fremmest, at de forskellige indeks har en delvist forskellig alderssammensætning af personerne med dårlige levkår og derfor også viser en forskelligartet dødelighedsudvikling. Men som det fremgår af tabel 8.1 og af bilagstabellerne 8.1-8.3, så gælder det for alle levkårsprofilerne, at de, der tidligere har haft dårlige levkår, alt andet lige har en større andel af døde end dem, som ikke tidligere har haft dårlige levkår.

Tabel 8.2

Oversigt over dødeligheden på de forskellige indeks: andele med svært belastende levkår og andele af ekskluderede, som døde fra 1976 til 2000. Procent.

Forløb	1976-1986	1986-2000	1976-2000
År	1986	2000	2000
Meget svært belastende levkår uden boligkomponent	16	39	45
Meget svært belastende levkår med boligkomponent	17	39	46
Eksklusion med økonomikomponent	-	49	-
Eksklusion uden økonomikomponent	22	62	64

Sandsynlighed for dødelighed blandt inkluderede og ekskluderede

I det følgende belyser vi sandsynligheden for dødelighed blandt inkluderede og ekskluderede på indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent. Dette gøres ved først at undersøge sandsynligheden for dødelighed for inkluderede, midtergruppen og ekskluderede på indekset, hvori der indgår helbredsforhold, og ved dernæst at undersøge sandsynligheden for dødelighed, når helbredsforhold ikke indgår i indekset. Herved kan vi indikere, om sociale forhold spiller en større eller mindre rolle for dødeligheden end sociale forhold kombineret med helbredsforhold.

Dødelighed blandt inkluderede og ekskluderede på indekset, hvori helbredsforhold indgår

Alle analyserne viser en tæt sammenhæng mellem dødelighed, køn og alder (se tabel 8.3), som er de naturlige og biologisk set forventelige faktorer, der bevirker forskelle i dødeligheden. Der er imidlertid også andre faktorer, som spiller en afgørende rolle for forskelle i dødeligheden.

For det første har tilhørsforhold til familietype en selvstændig betydning for dødeligheden. Sandsynligheden for at være levende i år 2000 er mindre for enlige og par uden hjemmeboende børn, men størst betydning har en tidligere status som enlig forsørger. De, der var enlige forsørgere i 1976, har den mindste sandsynlighed af alle familietyper for at være levende i år 2000.

En placering som ekskluderet i 1976 og i 1986 er den faktor, der har størst betydning for dødeligheden. Sandsynligheden for at være levende i 2000 er større både for dem, som var inkluderede og for dem, som var i midtergruppen, end for dem, som var ekskluderede i 1976 og 1986.⁴

4. Også på indekset for inklusion og eksklusion med økonomikomponent spiller det at være inkluderet i 1986 i sig selv en rolle for at være levende i 2000. De, der var inkluderet i 1986, har større sandsynlighed for at være levende end dem, som var ekskluderet i 1986 (Larsen 2004c).

Tabel 8.3

Estimering af sandsynligheden for, at de, der var inkluderede eller i midtergruppen på indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent i 1976 og 1986, er levende i 1986 og 2000, forklaret ud fra forskellige karakteristika i 1976 og 1986 (odds ratios).

	1976-1986	1986-2000	1976-2000
Køn			
Mand	0,478*	0,375*	0,445*
Kvinde (ref.gruppe)			
Alder (FAAR)			
Familietype	0,645**	0,751**	0,691*
Enlige u. børn	0,406**	***	0,527*
Enlige m. børn	0,610*	***	0,793*
Par/saml. u. børn			
Par/saml. m. børn (ref.gruppe)			
Hovedbeskæftigelse			
Lønmodtager	***	***	***
Selvstændig			2,208**
Arbejdsløs			***
Pensionist			***
Hjemmearb.			***
Under uddannelse (ref.gruppe)			
Socialgruppe			
Inklusion	***	3,785*	2,901*
Middel	1,541**	2,738*	2,758*
Eksklusion (ref.gruppe)			

* Signifikant på 5 pct. niveau

** Signifikant på 10 pct. niveau

*** Ikke signifikant.

Dette illustreres også tydeligt ved at se på de interne forskelle i dødeligheden inden for hver generation, i relation til hvem der tidligere var inkluderet, i midtergruppen og ekskluderet.

Tabel 8.4 viser for fire af de fem generationer, som analyserne dækker, disse interne forskelle i dødeligheden.⁵ Sandsynligheden for at være levende i år 2000 for generationen født 1906-1920, hvis man var inkluderet eller i midtergruppen i 1976, er betydeligt større, end hvis man var ekskluderet i 1976. For de øvrige generationer er sandsynligheden for inkluderet og midtergruppen for at være levende i 2000 også større end for dem, der var ekskluderet i 1976.

Tabel 8.5 viser de interne forskelle i dødeligheden for socialgruppe IV og V.⁶ Sandsynligheden for at være levende i 2000 er større for dem, der var inkluderet og i midtergruppen i 1976, end for dem, der var ekskluderet i 1976.

Som det fremgik af tabel 8.3, har tilhørsforholdet til en bestemt socialgruppe ingen selvstændig betydning for dødeligheden, men det har placeringen som inkluderet, i midtergruppen eller ekskluderet inden for den enkelte socialgruppe. Forskellen i dødelighed inden for socialgruppe IV og V mellem dem, der var inkluderet eller i midtergruppen i 1976, og dem, der var ekskluderet, er større end forskellen i dødelighed mellem kvinder og mænd.

5. I den yngste generation er der for få døde til, at analyserne er signifikante.

6. I socialgruppe I og II er der for få ekskluderet til, at analyserne kan gennemføres, og for socialgruppe III er analyserne ikke signifikante.

Tabel 8.4

Estimering af sandsynligheden for at være levende i 2000 inden for hver enkelt generation på inddekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent, forklaret ud fra forskellige karakteristika i 1976 (odds ratios).

	1906-1920	1921-1930	1931-1940	1941-1950
Køn				
Mand	0,369*	0,309*	0,653*	0,599**
Kvinde (ref.gruppe)				
Alder (FAAR)				
Familietype	***			
Enlige u. børn		0,610**	0,586**	
Enlige m. børn		0,372*	***	
Par/saml. u. børn		***	***	
Par/saml. m. børn (ref.gruppe)				
Hovedbeskæftigelse			***	
Lønmodtager	***	2,240*		
Selvstændig	***	2,602*		
Arbejdsløs	***	***		
Pensionist	0,369*	***		
Hjemmearbejdende (ref.gruppe)				
Socialgruppe			***	
I	0,233**	0,471**		
II	***	***		
III	***	***		
IV	***	***		
V (ref.gruppe)				
Inklusion	4,476*	2,706*	2,822*	***
Middel	5,194*	2,131**	2,233**	3,087**
Eksklusion (ref.gruppe)				

* Signifikant på 5 pct. niveau.

** Signifikant på 10 pct. niveau.

*** Ikke signifikant.

Tabel 8.5

Estimering af sandsynligheden for at være levende i 2000 inden for hver enkelt socialgruppe på indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent, forklaret ud fra forskellige karakteristika i 1976 (odds ratios).

	Socialgruppe III	Socialgruppe IV	Socialgruppe V
Køn			
Mand	0,435*	0,449*	0,475*
Kvinde (ref.gruppe)			
Alder (FAAR)			
	1,109*	1,110*	1,102*
Familietype			
	***		***
Enlige u. børn		0,581*	
Enlige m. børn		***	
Par/saml. u. børn		***	
Par/saml. m. børn (ref.gruppe)			
Hovedbeskæftigelse			
	***		***
Lønmodtager		***	
Selvstændig		3,069**	
Arbejdsløs		***	
Pensionist		***	
Hjemmearbejdende		***	
Under uddannelse (ref.gruppe)			
Inklusion	***	3,607*	2,626*
Middel	***	3,490*	2,699*
Eksklusion (ref.gruppe)			

* Signifikant på 5 pct. niveau.
** Signifikant på 10 pct. niveau.
*** Ikke signifikant.

Dødelighed blandt inkluderede og ekskluderede på indekset, hvori helbredsforhold ikke indgår

Af tabel 8.6 fremgår det, at sandsynligheden for at være levende i 2000 er markant mindre for dem, der var ekskluderede i 1976, end for dem, der var inkluderede og midtergruppen på indekset for inklusion og eksklusion, hvori helbredsforhold *ikke* indgår – og betydeligt mindre end på indekset for inklusion og eksklusion, hvori helbredsforholdene indgår. Det er altså ikke dårlige helbredsforhold,

Tabel 8.6

Estimering af sandsynligheden for, at de, der var inkluderede eller i midtergruppen på indekset uden økonomikomponent i 1976 og 1986, er levende i 1986 og 2000, forklaret ud fra forskellige karakteristika i 1976 og 1986 (odds ratios). Med og uden helbredsindeks.

1976-2000		
Køn		
Mand	0,445*	#0,442*
Kvinde (ref.gruppe)		
Alder (FAAR)	1,108*	#1,108*
Familietype		
Enlige u. børn	0,691*	#0,678*
Enlige m. børn	0,527*	#0,503*
Par/saml. u. børn	0,793*	#0,781*
Par/saml. m. børn (ref.gruppe)		
Hovedbeskæftigelse		
Lønmodtager	***	***
Selvstændig	2,208**	#2,341*
Arbejdsløs	***	***
Pensionist	***	***
Hjemmearb.	***	***
Under uddannelse (ref.gruppe)		
Socialgruppe		
II		#1,395**
Inklusion	2,901*	#4,633*
Middel	2,758*	#4,635*
Eksklusion (ref.gruppe)		

Indeks for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent og uden helbredsindeks

* Signifikant på 5 pct. niveau

** Signifikant på 10 pct. niveau

*** Ikke signifikant.

der er den vigtigste forklaring på den øgede dødelighed blandt de ekskluderede. Alt andet lige har de sociale faktorer i form af sociale netværk og deltagelse i faglige og politiske aktiviteter og i fritidsaktiviteter, som karakteriserede inklusionen og eksklusionen i 1976, en større betydning for dødeligheden.

Sandsynligheden for dødelighed blandt inkluderede og ekskluderede og blandt personer med meget svært belastende levkår på indekset med boligkomponent⁷ Hvad angår dødeligheden inden for de forskellige køns- og aldersprofiler, er der som forventet ingen betydningsfulde forskelle på de to indeks – se tabel 8.7 og tabel 8.3. På begge indeks har enlige og par uden hjemmeboende børn samt enlige forsørgere en højere dødelighed end par med hjemmeboende børn. Enlige forsørgere har på begge indeks den mindste sandsynlighed for at være levende i år 2000, men det er mest udtalt på indekset for inklusion og eksklusion.

På indekset for inklusion og eksklusion har selvstændige en større sandsynlighed for at være levende i 2000 end studerende. Både selvstændige og lønmodtagere har på indekset for meget svært belastende levkår en større sandsynlighed for at være levende i 2000 end studerende.

At have været ekskluderet eller at have haft meget svært belastende levkår i 1976 har imidlertid den største betydning for dødeligheden på begge indeks. De, der var ekskluderede eller havde meget svært belastende levkår i 1976, har mindre sandsynlighed for at være levende i 2000 end dem, der var inkluderede eller ikke havde meget svært belastende levkår.

Dette illustreres også tydeligt ved at se på de interne forskelle i dødeligheden inden for hver generation og socialgruppe i relation til, hvem der havde eller ikke havde meget svært belastende levkår på indekset med boligkomponent i 1976 – se bilagstabel 8.4 og 8.5. Inden for hver generation og socialgruppe har de, der i 1976 havde

7. Den følgende sammenligning tager udgangspunkt i dem, der tidligere havde eller ikke havde meget svært belastende levkår, når boligkomponenten medregnes, men tendensen i dødeligheden er overordnet set den samme, når boligkomponenten tages ud. Dog optræder der visse variationer internt, for eksempel i socialgrupperne og generationerne (se Larsen 2004c).

Tabel 8.7

Estimering af sandsynligheden for, at de, der ikke havde meget svært belastende levekår i 1976 frem for dem, der havde meget svært belastende levekår, er levende i 1986, forklaret ud fra forskellige karakteristika i 1976 (odds ratios).

	1976-1986	1976-2000
Køn		
Mand	0,500*	0,438*
Kvinde (ref.gruppe)		
Alder (FAAR)	1,075*	1,109*
Familietype		
Enlige u. børn	***	0,645*
Enlige m. børn	0,464**	0,611**
Par/saml. u. børn	0,666*	0,746*
Par/saml. m. børn (ref.gruppe)		
Hovedbeskæftigelse	***	
Lønmodtager		2,084*
Selvstændig		2,764*
Arbejdsløs		***
Pensionist		***
Hjemmearbejdende		***
Under uddannelse (ref.gruppe)		
Socialgruppe	***	***
Meget svært belastende levekår	0,704*	0,592*
Ikke meget svært belastende levekår (ref.gruppe)		

* Signifikant på 5 pct. niveau

** Signifikant på 10 pct. niveau

*** Ikke signifikant.

meget svært belastende levekår, en mindre sandsynlighed for at være levende i år 2000 end dem, der ikke havde meget svært belastende levekår i 1976.

Det gælder således i relation til alle fire levekårsprofiler, at de, der tidligere har haft dårlige levekår, alt andet lige har større sandsynlighed for at dø tidligere end dem, som ikke har haft dårlige levekår.

Sammenfatning

Der er en klar positiv statistisk sammenhæng mellem dårlige levekår og en kortere levetid. Den faktor, som ud over alderen har størst betydning for en kortere levetid, er dårlige levekår på et tidligere tidspunkt i livet. Dette fremgår også af, at dødeligheden er højere for ekskluderede end for inkluderede og midtergruppen inden for hver generation og socialgruppe.

Enlige forsørgere har større sandsynlighed for en kortere levetid end par med hjemmeboende børn og enlige uden hjemmeboende børn.

Helbredsforhold spiller selvsagt en rolle for dødeligheden, men det viser sig, at sociale forhold spiller en større rolle for dødeligheden end de helbredsforhold, der indgår i helbredsindekset. Sandsynligheden for en kortere levetid i 2000 for dem, som var ekskluderede i 1976, er større på indekset, hvori der ikke indgår helbredsforhold, end på indekset, hvori der indgår helbredsforhold. Alt andet lige har de sociale faktorer i form af sociale netværk og deltagelse i faglige og politiske aktiviteter og i fritidsaktiviteter, som karakteriserede inklusionen og eksklusionen i 1976, altså en større betydning for dødeligheden end de helbredsforhold, som indgår i helbredsindekset.

SAMMENFATNING OG PERSPEKTIVER

Indledning

Begrebet social eksklusion bruges om to forskellige, men overlappende fænomener. I det ene tilfælde refererer social eksklusion til de såkaldt “udstødte”: Det vil bl.a. sige alkoholikere, hjemløse, sindslidende og kriminelle – og ikke sjældent hos enkeltindivider en kombination af sådanne sociale problemer. I det andet tilfælde refererer social eksklusion til ikke-deltagelse på forskellige kerneområder i samfundet, og i dette tilfælde vil de ekskluderede ikke kun være at finde blandt de “udstødte”, men også i resten af befolkningen. Det er den sidstnævnte form for social eksklusion, denne undersøgelse har omhandlet. Definitionen på social eksklusion i denne undersøgelse er følgende:

Et individ er socialt ekskluderet, hvis det kan karakteriseres af tre, fire eller alle fem af følgende forhold: er relativt økonomisk fattigt (i år 2000 inddrages også målet relativt fattigt), har få eller ingen sociale relationer, har en ringe eller ingen deltagelse i faglige og politiske aktiviteter, har en ringe eller ingen deltagelse i fritidsaktiviteter og/eller har et dårligt helbred.

De såkaldt udstødte grupper er stort set ikke – om overhovedet – repræsenteret i denne undersøgelse, hvilket naturligvis i sig selv bidrager til at undervurdere omfanget af social eksklusion i det danske samfund. I den forstand kan man sige, at analyserne omhandler social eksklusion i den brede befolkning. Undersøgelsen undervurderer også den sociale eksklusion blandt de ældste i befolkningen, fordi det især er blandt disse, at andelen, som er udtrukket til undersøgelsen, men

ikke har deltaget, er stor. Og det gælder primært de svagest stillede af de ældre. Endvidere er der generelt en tendens til, at de dårligst stillede i alle aldre i mindre grad er repræsenteret i alle tre runder. Endelig er dødeligheden blandt tidligere ekskluderede højere end blandt tidligere inkluderede. Det er så at sige de overlevendes historie, der fortælles i de forløbsanalyser, hvor vi har fulgt de samme individer over tid fra 1976 til 2000, og denne historie er alt andet lige i langt højere grad en historie om inklusion og forbedring eller fastholdelse af levestandarden fra 1976 til 2000 end den historie, der var repræsenteret ved dem, som døde undervejs. Samlet set betyder det, at undersøgelsen kommer til at undervurdere omfanget og dybden (alvoren) af den sociale eksklusion i Danmark.

De overordnede træk ved inklusionen og eksklusionen fra 1976 til 2000

Det overordnede billede, der aftegnes af inklusionen og eksklusionen i det danske samfund over et kvart århundrede, som vi her har målt den, er, at langt flere i dag er inkluderede, og langt færre er ekskluderede end i 1976. Andelen af inkluderede var i 2000 på over 70 pct. sammenlignet med 45 pct. i 1976, og andelen af ekskluderede blev mere end halveret fra 5 pct. til 2 pct.

Noget anderledes ser udviklingen imidlertid ud, *når de samme personer* følges over livsforløbet. Samlet set er andelen af inkluderede stort set den samme i 1976 og i 2000, mens andelen af ekskluderede mere end fordobles fra 1976 til 2000. Næsten samme billede ses på indekset for inklusion og eksklusion, hvor relativ økonomisk fattigdom indgår, men andelen af inkluderede falder mere, og andelen af ekskluderede tredobles fra 1986 til 2000.

Hvad angår meget svært belastende levekår, er der to meget forskellige udviklinger fra 1976 til 2000, afhængig af om boligkomponenten (fx mangel af selvstændigt køkken eller varmt vand) indgår. Følges de samme individer over tid, havde 9 pct. i 1976 og 4 pct. i 2000 meget svært belastende levekår, når boligkomponenten medregnes, mens henholdsvis 18 pct. og 23 pct. havde meget svært belastende levekår, når boligkomponenten ikke indgår.

Udviklingen for de samme personer over tid fra 1976 til 2000 afspejler overordnet set en befolkning, hvor de yngste i den første periode fra 1976 til 1986 bevægede sig ind på arbejdsmarkedet og stiftede familie, og hvor de ældste endnu ikke var blevet så gamle, at alderdommen i sig selv markant fremmede en bevægelse til midtergruppen eller eksklusion. I den sidste periode fra 1986 til 2000 har de ældste nået en alder, hvor der naturligt vil sætte en eksklusion ind på nogle områder.

Den udvikling, som undersøgelsen har aftegnet, viser på den ene side, at det er delvist forskellige udsnit af befolkningen, som karakteriseres ved dårlige levekår, afhængig af om der indgår relativ økonomisk fattigdom og boligforhold i levekårsprofilerne. På den anden side er udviklingen også betinget af, hvilke elementer der indgår i levekårsprofilerne, og hvordan disse elementer forandrer betydning over tid. Vi vil her generelt skelne mellem 1) biologiske faktorer, 2) materielle og socioøkonomiske forhold og 3) sociokulturelle forhold.

Når mennesker bliver ældre, vil der på et eller andet tidspunkt indtræde en forringelse af helbredsforholdene, og der vil som følge heraf også ske en aftrapning af forskellige former for forbrug og deltagelse. Forbrugsmønstrene og karakteren og omfanget af deltagelsen er dog også en følge af livsfasen og generationstilhørsforholdet.

Betydningen af materielle og socioøkonomiske forhold ændrer sig også over tid. Mest markant har dette vist sig i målet for meget svært belastende levekår, hvor boligforholdene for stort set alle i den danske befolkning er blevet markant forbedret fra 1976 til 2000. Visse forbrugsgoder og dagligdags "livsfornødenheder" som for eksempel pc og internet, som slet ikke eksisterede i 1976, er i år 2000 blevet en selvfølgelig besiddelse i flertallet af danske hjem. Her spiller generationstilhørsforholdet en betydelig rolle, idet langt færre ældre end yngre besidder disse forbrugsgoder. Også besiddelsen af to biler frem for én eller slet ingen bil er langt mere udbredt i 2000 end i 1976, hvilket både hænger sammen med den generelle stigning i levestandarden og med kvinders markant stigende erhvervsdeltagelse i denne periode.

Endelig skal nævnes, at de sociokulturelle forhold forandrer sig over tid. For eksempel har karakteren af den politiske deltagelse ændret sig markant, idet langt færre i 2000 er medlemmer af og aktive i politiske partier. Generelt set er den politiske deltagelse dog ikke blevet

mindre, men den spredt sig ud på en lang række af især lokalorienterede former for politisk deltagelse (se Andersen 2003, kapitel 11). Deltagelsen i forskellige former for fritidsaktiviteter er også blevet markant forøget, og de ældre deltager også i højere grad end tidligere i fritidsaktiviteter. Dette kan både være betinget af den bedre økonomi blandt ældre i dag end tidligere, men det hænger givetvis også sammen med, at nutidens (yngre) pensionister tilhører generationer, som har andre præferencer, livshistoriske erfaringer og aktivitetsmønstre end tidligere tiders pensionister.

Som det fremgår af ovenstående, er det kun muligt at adskille biologiske, materielle, socioøkonomiske og sociokulturelle faktorer analytisk, fordi de i praksis spiller sammen på mange og ofte komplicerede måder. Ikke desto mindre er det i tolkningen af inklusions- og eksklusionsmønstrene vigtigt at holde sig disse faktorer for øje i forhold til for eksempel generations- og kønsmæssige forskelle i inklusionen og eksklusionen – og især over tid.

Men uanset om vi fokuserer på tværsnit eller længdesnit, er det de samme grupper, som er særligt udsatte, og som var det i både 1976 og 2000: pensionister og ikke mindst førtidspensionister, arbejdsløse og især kontanthjælpsmodtagere, enlige mødre og personer, som tilhører socialgruppe IV og især socialgruppe V. Og for år 2000 kan det konstateres, at etniske minoritetsgrupper også er særligt udsat for social eksklusion og meget svært belastende levekår. På det individuelle plan er der oftest tale om et sammenfald, således at den enlige mor er arbejdsløs kontanthjælpsmodtager og tilhører socialgruppe V.

Stabile levekårmæssige positioner

Over alle tre runder er det næsten halvdelen af befolkningen, som har været i samme levekårmæssige position: 34 pct. var inkluderede, 13 pct. var i midtergruppen, og 0,3 pct. var ekskluderet både i 1976, 1986 og 2000. Samlet set er der en ganske stor stabilitet i inklusionen og i fordelingen af eksklusioner i befolkningen, som den bliver ældre. Endvidere gælder, at jo færre eksklusioner man havde i 1976, jo større sandsynlighed var der for at undgå at opleve eksklusioner i 2000. Og omvendt: Jo flere eksklusioner man som udgangspunkt havde i 1976, jo sværere var det senere i livet at undslippe eksklusioner.

Det er imidlertid ikke kun forskellen mellem inkluderede og ekskluderede, der er central, idet der også er betydelige forskelle både mellem midtergruppen og de inkluderede og mellem midtergruppen og de ekskluderede.

Midtergruppen

Midtergruppen påkalder sig en særlig interesse, fordi den er den mindst stabile gruppe med ret omfattende bevægelser til både inklusion og eksklusion. De, der var i midtergruppen i 1976 og 1986, har generelt betydeligt lavere sandsynlighed for at være inkluderede i 2000 end dem, som var inkluderede i 1976 og 1986, men de har samtidig betydeligt højere sandsynlighed for at være inkluderede og i mindre grad også for at være i midtergruppen end dem, som var ekskluderede i 1976 og 1986.

Forskellen på midtergruppen og de inkluderede fremtræder især, når der fokuseres på dem, som er stabilt inkluderede og stabilt i midtergruppen. Socialgruppe I og II har betydeligt større sandsynlighed for at være inkluderet i både 1976, 1986 og 2000 end socialgruppe V, mens socialgruppe V har markant større sandsynlighed end socialgruppe I og noget større sandsynlighed end socialgruppe II for at være i midtergruppen i både 1976, 1986 og 2000.

Færre ekskluderede – flere eksklusioner

Undersøgelsen har vist, at det langt fra er de samme grupper, der defineres som havende gode og dårlige levekår i de forskellige indeks. Men undersøgelsen har også vist, at der er et betydeligt og systematisk overlap mellem dem, som er dårligt stillede på de forskellige indeks. Der er en "kernegruppe", som har mange typer af dårlige levekår.

Over tid er der endvidere tale om tilkomst af flere eksklusioner blandt dem, som tidligere har oplevet én eller flere eksklusioner. Lige så afgørende er imidlertid, at afstanden mellem midtergruppen og de ekskluderede er blevet større. Mens ekskluderede siden 1986 har fået flere eksklusioner, er en større andel af midtergruppen i 2000 kun udsat for én eksklusion. De relative forskelle i levekårene er således blevet større mellem på den ene side de ekskluderede og på den anden side midtergruppen og de inkluderede.

Det skal imidlertid pointeres, at det kun er ganske få, som både i 1976, 1986 og 2000 har været ekskluderede eller haft meget svært belastende levekår. Dog har 3 pct. af befolkningen både i 1976, 1986 og 2000 haft meget svært belastende levekår, når boligkomponenten ikke medregnes. De få, som vedvarende har haft dårlige levekår, og som altså stadig var i live i 2000, skal dog ses i relation til dem, som døde undervejs, idet disse i langt højere grad end andre var karakteriseret ved tidligere i deres liv at have været udsat for eksklusion og meget svært belastende levekår (se senere).

Relativ økonomisk fattigdom og social eksklusion

Uanset hvordan den relative økonomiske fattigdom er blevet defineret i de forskellige mål, som vi har anvendt og refereret til fra andre undersøgelser, står det fast, at der fortsat er relativ økonomisk fattigdom i Danmark. Det er dog vigtigt at slå fast, at Danmark internationalt set har en meget lige indkomstfordeling, og at såvel fattigdom målt ved tværsnitsopgørelser som den vedvarende fattigdom målt ved længdesnitsopgørelser i Danmark er blandt de laveste i EU-landene. Analyserne har imidlertid også vist, at relativ økonomisk fattigdom er et ringe mål for materielle og andre afsavn, der lides som følge af begrænsede økonomiske ressourcer. Mange relativt økonomisk fattige lider ikke afsavn (se også for eksempel Halleröd 1996, Whelan, Layte & Maitre 2001, Barnes m.fl. 2002, Bradshaw 2003, Saunders 2003). På den anden side *er* der som påvist i kapitel 5 en entydig sammenhæng mellem relativ økonomisk fattigdom og omfanget af afsavn, idet 55 pct. af de relativt økonomisk fattige på indekset for økonomi og forbrug i 2000 havde mellem fire og ni afsavn mod 8 pct. i befolkningen som helhed. Selvom der er en klar og entydig sammenhæng mellem relativ økonomisk fattigdom og afsavn, er sammenhængen imidlertid ikke tilstrækkelig stærk til, at relativ økonomisk fattigdom kan anvendes som en pålidelig indikator for økonomisk påtvungne afsavn. Det kombinerede mål for relativ økonomisk fattigdom og afsavn, som blev anvendt i den analyse, der alene vedrørte år 2000, viste, at næsten halvdelen af de relativt økonomisk fattige ikke led afsavn eller kun få afsavn – især blandt den ældre del af befolkningen.

Analysen for år 2000 alene viste på den anden side en klar sammenhæng mellem relativ fattigdom og social eksklusion i den forstand,

at der er et betydeligt større overlap mellem relativt fattige og ekskluderede, end der er mellem ikke-fattige og ekskluderede. Social eksklusion på hvert af delområderne for sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter og fritidsaktiviteter er næsten dobbelt så hyppigt forekommende blandt relativt fattige som blandt dem, som er økonomisk og materielt velstillede. Analysen viser således, at relativ fattigdom og social eksklusion er to forskellige, men klart overlappende fænomener.

På forløbsindeksene er der et betydeligt større overlap mellem relativ økonomisk fattigdom og eksklusion. Dette skyldes primært forskellen i fattigdomsdefinitionen i forløbsanalyserne, idet der ikke indgår afsavn i denne. Dette betyder, at flere pensionister defineres som (relativt økonomisk) fattige, og pensionisterne udgør alt andet lige en større andel af de ekskluderede, hvorfor overlappet naturligvis vil blive større. 47 pct. af de ekskluderede på indekset uden økonomikomponent er relativt økonomisk fattige i 2000 sammenlignet med 8 pct. af de inkluderede. Der er endvidere fra 1986 til 2000 tale om en vækst i forskellen i fattigdomsraten mellem de inkluderede og ekskluderede og et større overlap mellem relativ økonomisk fattigdom og eksklusion.

Andre undersøgelser baseret på "European Community Household Panel" (for eksempel Layte & Whelan 2002, Whelan, Layte & Máitre 2002 og 2003, Tsakoglou & Papadopoulos 2002) har vist, at der ikke er nogen høj grad af overlap mellem *vedvarende* indkomstfattigdom og afsavn i Danmark, men at de vedvarende relativt økonomisk fattige dog har betydeligt flere afsavn end befolkningsgennemsnittet. I Danmark synes den største kontrast at være mellem dem, som slet ikke oplever indkomstfattigdom, og den relativt set lille gruppe, som er udsat for indkomstfattigdom. De ikke-indkomstfattige har en andel på 4 pct., som oplever vedvarende afsavn i form af for eksempel manglende materielle goder i hjemmet, mens de indkomstfattige har en andel på ca. 12 pct., som oplever vedvarende afsavn. Det vil sige, at der i Danmark faktisk er en klar sammenhæng mellem vedvarende relativt økonomisk fattigdom og vedvarende afsavn, men vedvarende relativt økonomisk fattigdom og vedvarende afsavn er på et lavt niveau sammenlignet med de fleste øvrige EU-lande. Danmark er det EU-land, der havde den mindste andel af vedvarende relativt økonomisk fattige i 1993, 1994 og 1995 (ca. $\frac{1}{3}$ af de vedvarende

relativt økonomiske fattige), som både var udsat for omfattende afsavn i form af materielle afsavn, dårlig boligstandard og sociale og miljømæssige problemer i lokalområdet, og som samtidig havde et så stramt budget, at de ikke kunne få enderne til at mødes (Whelan, Layte & Maître 2002). Danmark har endvidere den højeste andel af befolkningen i EU-landene, som aldrig oplever to typer af eksklusioner (bl.a. i form af relativ økonomisk fattigdom, ringe boligforhold, mangel på materielle goder, mangel på livsfornødenheder, som for eksempel ikke at kunne opvarme boligen, og dårlige sociale relationer). Danmark har også den laveste andel, som oplever to typer af afsavn over tre år (Tsakoglou & Papadopoulos 2002).

Selvom Danmark afviger i niveauet for vedvarende relativ økonomisk fattigdom og afsavn i forhold til de øvrige EU-lande, er der imidlertid ingen "tilfældigheder" i struktureringen af risikoen for at opleve relativ økonomisk fattigdom og afsavn. Det er enlige forsørgere, arbejdsløse, dem uden uddannelse og dem fra de "lavere" sociale klasser (socialgrupper), som udviser langt den højeste risiko for relativ økonomisk fattigdom og afsavn (Whelan, Layte & Maître 2001). Det vil sige nøjagtig de samme grupper, som i denne undersøgelse er udpeget som personer med dårlige levekår på mange forskellige områder.

Der er dog grund til at tage visse forbehold over for undersøgelser, der er baseret på "European Community Household Panel". For det første forekommer anvendelsen af bl.a. ringe boligforhold som indikator på social eksklusion at være problematisk i Danmark. Vi har netop i forbindelse med målet for meget svært belastende levekår, hvori der indgår en boligkomponent, vist, at dette mål for Danmarks vedkommende primært indfanger den lille gruppe i befolkningen, som fortsat har utidssvarende boligforhold, men ikke indfanger de grupper, som er ekskluderet på andre områder. Endvidere er der anvendt et langt bredere perspektiv på social eksklusion i denne undersøgelse end i undersøgelserne baseret på "European Community Household Panel". Når for eksempel Tsakoglou & Papadopoulos (2002) i definitionen af social eksklusion ud over indkomst og diverse materielle forbrugsgoder alene inddrager sociale relationer, så rammer de i den danske sammenhæng ned i ét af de områder, som har udvist den mest positive udvikling både generelt set og for de samme personer over tid. Dette viser for det første, at det kan være vanskeligt at finde

indikatorer på social eksklusion, som har samme gyldighed og betydning i alle lande, og for det andet, at en snæver og en bred tilgang til analysen af social eksklusion vil udpege delvist forskellige grupper (og andele af disse grupper) som ekskluderede. Og endelig vil overlappet mellem social eksklusion og relativ økonomisk fattigdom naturligvis være betinget af både den anvendte definition på relativ økonomisk fattigdom og af den anvendte definition på social eksklusion.

Men denne undersøgelse og undersøgelserne baseret på "European Community Household Panel" viser dog samstemmende to vigtige ting. For det første, at relativ økonomisk fattigdom og social eksklusion er to forskellige, men delvist overlappende fænomener. For det andet, at det i Danmark er en meget begrænset andel af befolkningen, der er omfattende socialt ekskluderet.

Objektive levekår og subjektivt oplevede levekår

Objektivt dårlige levekår, som vi har målt dem, er ikke nødvendigvis udtryk for, at de enkelte individer og familier har et dårligt liv, eller at de oplever deres levekår som dårlige.

De få direkte mål for subjektive oplevelser af egne levekår, som indgår i levekårsundersøgelsen, viser da heller ikke nogen perfekt sammenhæng mellem de objektivt målte og de subjektivt vurderede levekår. Ikke desto mindre er det *entydigt*, at der er en markant større tilfredshed med økonomien og udviklingen i levestandarden blandt de inkluderede end blandt de ekskluderede.

Objektive mål for og subjektive opfattelser af levekårene vil sjældent være helt i overensstemmelse med hinanden og især ikke, når det drejer sig om så bredt et spektrum af levekår, som er inddraget i denne undersøgelse. Ikke desto mindre kan det konstateres, at der er en rimelig god overensstemmelse mellem de objektive mål og de subjektive opfattelser af levekårene.

Stratificeringen af levekårene

I undersøgelsen har vi anvendt køn, alder/generation, familietype, hovedbeskæftigelse, tilhørsforhold til etnisk gruppe og tilhørsforhold til socialgruppe som indikatorer på, hvorledes levekårene er stratifi-

cerede. I det følgende opsummeres resultaterne fra disse analyser og relateres til resultater fra andre relevante undersøgelser.

Køn

Generelt er der siden 1976 sket en levikårsmæssig ligestilling mellem mænd og kvinder – om end der stadig er vigtige forskelle. Mænd er generelt set stadig bedre økonomisk stillede end kvinder, mens kvinder generelt set er bedre stillede end mænd på de øvrige levikårsområder.

Analysen, der alene baserer sig på 2000, og som omfatter alle fra 20 til 93 år, viste, at kvinder har større sandsynlighed for inklusion end mænd. Når økonomiske forhold betragtes isoleret, vender billedet imidlertid, idet mænd da har større sandsynlighed for inklusion end kvinder.

Tværsnitsanalysen af 30-69-årige mænds og kvinders inklusion og eksklusion i 1976, 1986 og 2000 viste, at der er sket dramatiske forandringer. Mens mænd både i 1976 og i 1986 havde større sandsynlighed for inklusion end kvinder, så har kønnet i 2000 ingen betydning for, om man er inkluderet eller ej. Men inddrages økonomikomponenten i indekset for inklusion og eksklusion, ændres billedet igen, idet mænd da både i 1986 og i 2000 havde større sandsynlighed for at være inkluderet end kvinder.

Når det gælder udviklingen i meget svært belastende levikår for 30-69-årige set i et tværsnitsperspektiv, har mænd både i 1976, 1986 og 2000 haft større sandsynlighed end kvinder for at have meget svært belastende levikår. Samme udvikling ses for meget svært belastende levikår målt uden boligkomponent – undtagen i 1976, hvor kønnet ikke havde betydning.

Betragtet i et længdesnitsperspektiv, altså når man ser på de samme personer, i takt med at de bliver ældre, har kvinder også halet ind på mænd, således at andelen, som er inkluderet i 2000, næsten er den samme for mænd og for kvinder. Ud fra kønnet og generationernes bevægelser fra 1976 til 2000 kan det konstateres, at inklusionen er meget høj frem til 60-årsalderen, mens den herefter er aftagende og i særlig grad for de over 70-årige, hvor langt hovedparten er i midtergruppen, men hvor der også er en høj andel af ekskluderede. Kvin-

derne er dog i disse livsfaseovergange bedre i stand til at fastholde inklusionen end mændene. Kvinder var således fra 1986 til 2000 bedre i stand til fastholde inklusionen end mænd, og færre kvinder end mænd både blandt inkluderede og i midtergruppen bevægede sig til eksklusion. Det samme mønster genfindes i forhold til meget svært belastende levkår. Fra at have haft en meget større andel med meget svært belastende levkår uden boligkomponent i 1976 har kvinder over livsforløbet ligeledes her opnået ligestilling med mænd.

Undersøgelsen viser således samlet set, at der fortsat er forskelle mellem mænds og kvinders inklusion og eksklusion, hvad angår økonomi og forbrug, men der er tale om en svag tendens til udligning heraf fra 1986 til 2000. På alle andre områder end det økonomiske har kvinder i de samlede levkårsprofiler overhalet mænd i år 2000 fra at have haft en ofte betydelig ringere position end mænd i 1976. Det gælder både for tværsnits- og længdesnitspopulationerne. Det gælder imidlertid ikke for den gruppe af kvinder, som er enlige mødre (se senere).

Kvinders stigende andel af uddannelseskapitalen og deres stigende arbejdsmarkedsdeltagelse siden 1976 har således medført en betydelig forbedring af levkårene og en relativt større forbedring end for mænds vedkommende. I dag er andelen af kvinder med lang videregående uddannelse på højde med andelen af mænd og vil efter alt at dømme i fremtiden overskride mændenes andel. Blandt de over 45-årige er der en større andel blandt kvinder end blandt mænd, som har en lav uddannelse, men blandt de 25-45-årige er der en større andel af mænd end af kvinder, som har en lav uddannelse (Commission of the European Community 2003).

Drenge har større problemer end piger i uddannelsessystemet i dag, og de har sværere ved at opleve opadgående social mobilitet. Yngre mænd har således en større risiko for at opleve en marginalisering på arbejdsmarkedet end yngre kvinder (Munk 2002a). Det er ikke sådan, at mulighederne for opadgående mobilitet øges for hver ny fødselsårgang, selvom flere og flere unge opnår en kompetencegivende uddannelse. Ved en sammenligning af 31-årige fra 1954-, 1959- og 1964-fødselsårgangene er det blevet påvist, at sandsynligheden for at opnå velstillede positioner er dårligere for 1964-fødselsårgangen, og tendensen er mere udtalt for mænd end for kvinder i denne fødsels-

årgang. Selvom ulige livschancer betinget af social oprindelse stadig eksisterer, påvirkes disse livschancer af en række andre forhold (for eksempel konjunkturudsving), som betyder, at forskellige fødselsårgange har forskellige betingelser for at opnå samme positioner i samme alder (Munk 2002b). Der er således heller ingen garanti for, at inklusionen vil vedblive med at stige for hver ny fødselsårgang, og at eksklusionen vil blive ved med at falde, som danskerne generelt set har oplevet det gennem den sidste fjerdedel af det 20. århundrede.

Uddannelsesforskningen har endvidere påvist to typer af skillelinjer: én skillelinje mellem kvinder med en lang videregående uddannelse og kvinder uden uddannelse og én mellem familier med uddannelse og uden uddannelse. Næsten $\frac{2}{3}$ af de kvinder, som har en lang videregående uddannelse, danner par med mænd med lang videregående uddannelse, og kun 4 pct. danner par med mænd uden uddannelse (Hansen 1995).

Med en stigende koncentration af enten høj eller lav uddannelseskapital inden for familierne og med en udligning i uddannelseskapitalen mellem mænd og kvinder tenderer den samlede sociale struktur til at blive mere opdelt end hidtil, idet der kan forventes en endnu større fremtidig skævhed i koncentrationen af den uddannelsesmæssige kapital på familieenheder.

Gennem hele perioden fra 1970'erne til slutningen af 1990'erne blev der etableret et skærpet selektionsmønster med omstillingen til det postindustrielle arbejdsmarked. Denne udvikling skaber især en skillelinje mellem dem med uddannelse og dem uden. Det er blevet påvist, at selektionen til uddannelse ikke alene hænger sammen med forældrenes uddannelsesniveau, men at også bedsteforældrenes uddannelsesniveau har en sammenhæng med det uddannelsesniveau, børnebørnene opnår (Jæger m.fl. 2003). Da besiddelsen af uddannelsesmæssig kapital – om end ikke fordelingen på uddannelsernes art, da arbejdsmarkedet fortsat er markant kønsopdelt – har udlignet sig betydeligt mellem kønnene og endda er ved at tippe til kvinders fordel, er det ikke længere meningsfyldt at opretholde en universel kønsligestillingspolitisk dagsorden inden for dette felt (Larsen 1998). En inklusions- og ligestillingsstrategi skal ikke blot medtænke og håndtere forskelligheder, men også medtænke og påvirke de ulighedsskabende mekanismer og processer, som skabes af de specifikke sammenfletninger af køn, alder, etnicitet og klasse, og som i særlig

grad skaber levekårsmæssigt sårbare grupper (Prieur 1998, Andersen & Larsen 1999, Larsen 2000a, Christensen & Larsen 2003).

Alder og generation

Alle generationer har fået forbedret deres levekår gennem den sidste fjerdedel af det 20. århundrede, men andelen af de ældste generationer, som ikke har kunnet rykke ud af dårlige levekår, har været større end i de yngre generationer. Dette gælder især for dem, som tilhører socialgruppe V. En større del af de ældre end af de yngre generationer har således også i samme livsfaser oplevet social eksklusion og meget svært belastende levekår. Omvendt er de største forbedringer i levekårene sket for de ældre, når vi betragter udviklingen for de samme aldersgrupper af ældre i henholdsvis 1976 og 2000 (et tvær-snitsperspektiv).

Over livsforløbet er det dog kun en lille andel af de ældste, som har kunnet opretholde inklusionen. Sammenligner vi den ældste og den yngste generation i et længdesnitsperspektiv, er det i 2000 under 10 pct. af generationen født 1906-1920, der er inkluderet mod 80 pct. af generationen født 1951-1956. 22 pct. er ekskluderet i generationen født 1906-1920 sammenlignet med 1 pct. i generationen født 1951-1956. Blandt dem, der er ekskluderet i den ældste generation, er der endvidere en meget stor andel på 50 pct., som også var ekskluderet i 1976. Langt de fleste af de ældste, som ikke længere er inkluderede, bevæger sig imidlertid ikke til eksklusion, men til midtergruppen.

Generelt er der i analyserne påvist en stærk statistisk sammenhæng mellem godt helbred og inklusion – og det gælder ikke mindst blandt de ældre. Og omvendt gælder det for eksempel for førtidspensionister, at der er en stærk statistisk sammenhæng mellem deres generelt dårlige helbred og deres høje grad af social eksklusion.

Helbredet spiller således en central rolle for deltagelsen på forskellige levekårsområder. Men de forbedrede økonomiske vilkår for mange ældre må også antages at have en betydelig effekt i forhold til deres mulighed for at deltage. Der er altså tale om en række faktorer, som over tid kan være i spil og eventuelt skabe positive eller negative spiraler. Helbred er positivt relateret til, hvor aktive personer er.

Helbredsforholdene bliver dog ikke *nødvendigvis* dårligere med alderen for alle personer. For nogle sker der faktisk en forbedring, og det er ikke kun blandt de yngre, at helbredstilstanden kan forbedres over tid. Også blandt dem, som i 1976 var mellem 50-59 år og 60-69 år, rapporterede henholdsvis 18 pct. og 11 pct. enten i 1986 eller i 2000 om forbedrede levkår (se Andersen 2003, kap. 9). Det gælder i særdeleshed for dem, som går på efterløn (se også Andersen & Larsen 1990).

Det kan dog ikke undgås, at de ældste og de svageste ældre i højere grad end andre bliver ekskluderet. I sammenhæng med svækkelse af helbredet indtræder der en ikke-deltagelse især i forhold til fritidsaktiviteter og politik. Derimod er tilbagegangen i sociale relationer mere begrænset end tidligere.

Familietype

De familietyper, som i næsten alle levkårsprofiler fremtræder som svagt stillede – overrepræsenteret i midtergruppen og blandt de ekskluderede – er enlige forsørgere og enlige uden hjemmeboende børn.

Enlige uden hjemmeboende børn består både af de yngre og de ældre alderskategorier. Det er langt overvejende de ældste i denne familietype, der er socialt ekskluderede. Der er imidlertid også en udsat gruppe af midaldrende enlige mænd, som er afkoblet fra arbejdsmarkedet og fra en række sociale relationer (Carlsen & Larsen 1993a, Christoffersen 1993, Andersen & Larsen 1999).

Enlige forsørgere (primært mødre) er på de fleste anvendte levkårsmaal den familietype, som er ringest stillet. Det gælder for enlige mødre især på det økonomiske område, men det gælder i høj grad også på de øvrige områder. På indekset for økonomi og forbrug for 2000 har enlige forsørgere markant lavere sandsynlighed for inklusion, og på det samlede indeks for inklusion og eksklusion for 2000 er deres sandsynlighed for inklusion også betydeligt mindre end for par med hjemmeboende børn.

Forskellige typer af undersøgelser (både kvantitative og kvalitative) har samstemmende vist, at enlige mødre er meget sårbare både i forhold til fattigdom og i forhold til andre dårlige levkår (for eksempel Järvinen 1993, Christoffersen 1996, Bak 1997, Larsen 1998, Hussain 1999, Kristensen 1999, Larsen 2000b, Borchorst & Larsen

2000, Halskov m.fl. 2000). Langt fra alle enlige mødre har belastende levkår, men gruppen af enlige mødre har en meget høj overhyppighed af dårlige levkår sammenlignet med befolkningen som helhed. Og dette er et træk, som også gør sig gældende over tid. For eksempel har dem, som var enlige forsørgere i 1986 (på indeks for inklusion og eksklusion med økonomikomponent) mindre sandsynlighed for at være inkluderede i 2000 end par med hjemmeboende børn. De har også lavere sandsynlighed for at være i midtergruppen. Endelig har dem, som var enlige forsørgere i 1986, større sandsynlighed for at have meget svært belastende levkår både med og uden boligkomponent i 2000. Og enlige forsørgere har mindre sandsynlighed end par med hjemmeboende børn for *aldrig* at have haft meget svært belastende levkår på indekset uden boligkomponent.

Det skal endvidere fremhæves, at på indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent, havde de, der var enlige forsørgere i 1976, mindre sandsynlighed for at være levende i 2000 end par med hjemmeboende børn. På indekset for meget svært belastende levkår havde de, der var enlige forsørgere i 1976, også mindre sandsynlighed for at være levende i 2000 end par med hjemmeboende børn.

Hvor kvinder generelt set har taget et stort skridt fremad i forhold til forbedring af levkårene og overhalet mænd på de fleste områder siden 1976, så ser det altså meget anderledes ud for enlige mødre, som endda har oplevet en forværring af levkårene fra 1986 til 2000.

Hovedbeskæftigelse

Hjemmearbejdende kvinder har på alle de anvendte mål for levkårene udvist betydeligt ringere levkår end de fleste andre grupper. Der kan have været andre kvaliteter ved at være hjemmearbejdende end dem, vi har indfanget med de her anvendte mål, men overordnet set kan udviklingen kun tolkes som, at kvinder har opnået bedre vilkår og levkår fra at have været hjemmearbejdende til at være blevet lønmodtagere.

Det er også værd at bemærke, at *arbejdsløse* i væsentlig mindre grad end andre har oplevet forbedringer og især fra 1986 til 2000. Dette hænger dog givetvis sammen med, at arbejdsløsheden faldt betydeligt fra midten af 1990'erne og frem til år 2000, hvor den også var betydeligt lavere end i 1986. En meget stor del af de resterende arbejdsløse i 2000 var således langtidsarbejdsløse og især arbejdsløse kontant-

hjælpsmodtagere, som generelt har ringere levkår end korttidsarbejdsløse og arbejdsløse, som modtager arbejdsløshedsdagpenge.

Der er også over tid større sandsynlighed for, at de, som tidligere har været arbejdsløse, har dårlige levkår. For eksempel har de, der var arbejdsløse i 1976, større sandsynlighed for at have meget svært belastende levkår i 2000 end dem, der var studerende i 1976. Arbejdsløse har endvidere mindre sandsynlighed end studerende for *aldrig* at have haft meget svært belastende levkår både med og uden boligkomponent. Og de har større sandsynlighed end studerende for *altid* at have haft meget svært belastende levkår på indekset uden boligkomponent.

Når det drejer sig om *folkepensionisterne* og især de ældste, har alderen som tidligere vist i sig selv en central betydning for den levkårs-mæssige placering, men der er store forskelle pensionisterne indbyrdes. Det generelle billede af pensionisternes levkår er imidlertid, at det er gået betydeligt fremad siden 1976. Ganske vist er væsentligt færre inkluderende end gennemsnittet af befolkningen som helhed, men pensionisttilværelsen henviser dem ikke i nær så høj grad som tidligere til en plads i periferien af samfundet – som ekskluderede. Hovedparten af pensionisterne befinder sig i dag i midtergruppen med rimelige økonomiske vilkår og et rimeligt omfang af deltagelse, hvad angår sociale relationer, fritidsaktiviteter og politisk deltagelse. Det forbedrede helbred blandt pensionisterne spiller uden tvivl en vigtig rolle i denne sammenhæng.

Arendt m.fl. (2003) har påvist, at ældre, som kun lever af folkepensionen, ofte har dårligere helbred og færre udfoldelsesmuligheder end andre ældre. Dette kan imidlertid hænge sammen med ens tidligere arbejdsliv og uddannelse og er ikke nødvendigvis resultat af, at man har en lav indkomst. I øvrigt påvises det, at der på en række områder ikke er nogen sammenhæng mellem ældres indkomst og livsudfoldelse, idet dem med den laveste indkomst for eksempel ser deres børn lige så ofte som andre ældre og dyrker fritidsaktiviteter i samme omfang. De har dog generelt set færre venner og en mindre social kontaktflade end andre ældre. Dette stemmer godt overens med vores analyse, idet en stor del af dem, der kun har folkepensionen at leve af, befinder sig i midtergruppen, hvor der er tale om et moderat omfang af deltagelse inden for forskellige levkårsområder. Andelen af pensionister, som er uden supplerende indtægter ud

over folkepensionen, bliver imidlertid stadig mindre (Arendt m.fl. 2003).

Der er dog grund til at være på vagt over for den gruppe af pensionister, som kun har en beskeden eller ingen supplerende pension/indtægt ud over folkepensionen, fordi der i en overskuelig fremtid vil være en stor risiko for en markant opdeling mellem mere eller mindre velaflagte pensionister og økonomisk dårligt stillede pensionister, som fortsat kun har folkepensionen at leve af.

En særlig gruppe af ældre, som er værd at hæfte sig ved, er *efterlønsmodtagerne*. En meget stor andel af dem, som i 2000 var efterlønsmodtagere, har bevæget sig fra tidligere at være i midtergruppen til at være inkluderede, og andelen af ekskluderede blandt efterlønsmodtagerne er helt marginal (under 0,5 pct.). Udviklingen for dem, som er blevet efterlønsmodtagere, viser, at man skal være varsom med per definition at anvende arbejdsmarkedsdeltagelse som indikator på inklusion. Nørregaard (1996) har tidligere påvist en høj grad af tilfredshed blandt efterlønsmodtagere, hvilket for så vidt ikke er så underligt, da de sandsynligvis selv har ønsket at forlade arbejdsmarkedet (Goul Andersen 2002). Generelt kan man sige, at der er to dimensioner ved debatten om efterlønnens fremtidige udvikling, hvis vi *alene* fokuserer på levekårene. Muligheden for at gå på efterløn kan for det første være et spørgsmål om at opnå et otium for dem, som har haft de hårdeste vilkår på arbejdsmarkedet. Før efterlønsordningen trådte i kraft i 1979, var det en meget stor del af både faglærte og ufaglærte arbejdere, der døde, inden de blev pensioneret (se Andersen & Larsen 1990). Mens dødeligheden for faglærte og ufaglærte arbejdere i erhverv var nogenlunde den samme i perioden fra 1970-1975, så var der opstået en betydelig forskel i dødeligheden mellem faglærte og ufaglærte arbejdere i erhverv i perioden fra 1991-1995, således at ufaglærte arbejdere i denne periode havde en dødelighed, der lå 20 procentpoint højere end faglærte arbejders dødelighed (Andersen m.fl. 2001). Ufaglærte arbejdere har derfor stadig i særlig grad behov for en "exitordning" som efterlønnen, der muliggør en fjerde livsfase for flertallet af ufaglærte arbejdere. For det andet er der spørgsmålet om forbedring af livskvaliteten for dem, der går på efterløn. Der er en del af dem, der i dag går på efterløn, som godt kunne fortsætte på arbejdsmarkedet nogle år endnu, men som vælger at gå på efterløn for at forbedre deres livskvalitet – og det ser ud til at lykkes både målt på de subjektive mål for tilfredshed

blandt efterlønsmodtagere og ud fra de objektive mål for inklusion og eksklusion, som er blevet anvendt i denne undersøgelse.

En anden gruppe, det er værd at hæfte sig ved – men af den omvendte grund set i forhold til efterlønsmodtagerne – er *førtidspensionisterne*. Disse har relativt set meget ringere levkår end andre grupper, og deres helbredsforhold er endvidere ringere end folkepensionisternes (som vi her har målt dem).

Blandt *lønmodtagerne* har det hele tiden været en lille andel, der var ekskluderet, men fordelingen har hele tiden været meget skæv, idet næsten alle ekskluderede har været fra socialgruppe V. I 2000 kan de ekskluderede lønmodtagere tælles på én hånd. Andelen med meget svært belastende levkår (både på indekset med og uden boligkomponent) er også meget lav blandt lønmodtagere. Ser vi på, hvem der er relativt økonomisk fattige blandt lønmodtagerne, viser det sig, at kvinder både i 1986 og i 2000 havde en dobbelt så høj andel af relativt økonomisk fattige som mænd, og dette skyldes primært, at især enlige forsørgere, som er lønmodtagere, fortsat er meget ugunstigt økonomisk stillet i forhold til andre familietyper blandt lønmodtagerne.

Af negative forhold for lønmodtagerne bør nævnes, at arbejdsmiljøet samlet set ifølge respondenterne i levkårsundersøgelserne ikke blev forbedret, men tværtimod forværret fra 1976 til 2000 (se Andersen 2003, kap. 10). Og de ekskluderede blandt lønmodtagerne havde både i 1976, 1986 og 2000 dårligere arbejdsmiljøforhold end øvrige lønmodtagere.

Selvstændiges andel af inkluderede er fra 1976 til 2000 steget i samme takt som lønmodtagernes, og ligesom blandt lønmodtagerne er eksklusionen stort set udryddet blandt selvstændige. Selvstændige har ligesom lønmodtagerne også en lav andel med meget svært belastende levkår.

Studerende har en større andel af ekskluderede end lønmodtagere og selvstændige, selv i indekset, hvor der ikke indgår en økonomikomponent. De har også en større andel med meget svært belastende levkår, og det gælder både for indekset med og uden boligkomponent. Dette billede skal givetvis forklares med den store spredning,

der er i de uddannelsessøgendes sociale baggrund, alder, helbred og økonomiske vilkår.

Socialgruppe

Socialgruppe V er systematisk ringere stillet levekårs-mæssigt end de øvrige socialgrupper, idet socialgruppe V både i 1976 og i 2000 havde betydeligt mindre sandsynlighed for at være inkluderet end socialgruppe I. Dette er endnu mere udtalt, når økonomikomponenten inddrages.

Ser man på udviklingen for de samme personer over tid, har de, der tilhører socialgruppe V, samme betydeligt dårligere levekårs-mæssige position i 2000, som de havde i 1976, og især er sandsynligheden for inklusion, når relativt økonomisk fattigdom indgår, ekstremt lavere end for socialgruppe II's vedkommende.

Socialgruppetilhørsforholdet spiller også en betydelig rolle for sandsynligheden for at have meget svært belastende levekår på indekset uden boligkomponent, men betydningen af socialgruppetilhørsforhold har været faldende fra 1976 til 2000. Socialgruppe I og II har større sandsynlighed end socialgruppe V for *aldrig* at have haft meget svært belastende levekår på indekset uden boligkomponent.

Modersmål

Dem med et andet modersmål end dansk (etniske minoritetsgrupper) er på mange måder klart ringere stillet end dem med dansk som modersmål, hvilket også mange andre undersøgelser har peget på (se for eksempel Ejrnæs & Tireli 1997, Hussain 1999, Socialforskningsinstituttet 2000, Mikkelsen 2001, Carøe Christiansen & Schmidt 2002 og Ejrnæs & Skytte 2004). Dette gælder i forhold til alle de fire levekårsprofiler, der er aftegnet i tværsnitsanalyserne for år 2000. Andre undersøgelser viser også en meget højere risiko for social eksklusion blandt ikke EU-statsborgere, og blandt de undersøgte lande gør dette sig især gældende i Danmark (Tsakloglou & Papadopoulos 2002).

“Stiafhængigheden”

Stiafhængighed anvender vi her som et udtryk for, hvorledes tidligere livsomstændigheder i form af opvækstvilkår, skolegang, erhvervsud-

dannelse, familiedannelse, arbejdsmarkedsdeltagelse m.m. spiller ind på de aktuelle livsomstændigheder.

Kvinder er stadig generelt dårligere økonomisk stillet end mænd, men har på andre levkårsområder overhalet mænd. Tilhørsforhold til socialgrupper spiller stadig en betydelig rolle for stratificeringen af levkårene – varierende inden for forskellige områder og mest, når det gælder økonomiske forhold.

I sammenhæng hermed spiller ens tidligere levkårs-mæssige placering som inkluderet eller ekskluderet (eller som del af gruppen med meget svært belastende levkår) en overordentlig stor betydning for ens nutidige placering. Den mest betydningsfulde faktor for at være inkluderet i 2000 er nemlig ens placering som inkluderet eller ekskluderet på et tidligere tidspunkt i livet, og denne placering er stærkt sammenhængende med positionen i det sociale hierarki – især tilhørsforholdet til socialgruppe. De inkluderede i 1976 har således en markant højere sandsynlighed for også at være inkluderede i år 2000 end dem, som var ekskluderede i 1976. Også de, der var i midtergruppen i 1976, har betydeligt større sandsynlighed for at være inkluderede i 2000 end dem, som var ekskluderede i 1976.

På indekset for inklusion og eksklusion, hvor der indgår relativ økonomisk fattigdom, spiller ens tidligere placering som ekskluderet i 1986 også en meget stor betydning for fortsat at være ekskluderet i 2000.

Også det at have haft meget svært belastende levkår med boligkomponent tidligere har en selvstændigt betydning. De, der havde meget svært belastende levkår i 1976 og 1986, havde større sandsynlighed for at have meget svært belastende levkår i år 2000 end dem, som ikke havde meget svært belastende levkår i 1976 og 1986. Det samme gælder for meget svært belastende levkår på indekset uden boligkomponent.

Analyserne viser, at det over tid kun er en lille andel af dem, der tidligere har været inkluderede, som ender med at være ekskluderede, og det er kun en lille andel af de ekskluderede, der ender med at være inkluderede. Der er altså tale om en klar stiafhængighed i levkårenes udvikling betinget af ens sociale baggrund og livsomstændigheder

i øvrigt. Uanset hvilket mål der er anvendt for leviekårenes profil, ser tidligere dårlige leviekår ud til at følge én videre i livet og ind i døden. Der er et betydeligt og systematisk overlap mellem dem, som er dårligt stillede på de forskellige leviekårsprofiler. Der er en "kernegruppe", som har mange typer af dårlige leviekår, og længdesnitsanalyserne har vist, at der i høj grad er tale om en forværring af leviekårene over tid for denne gruppe.

"Stiafhængigheden" og den sociale oprindelse

Eksklusionens stiafhængighed kan tolkes på to måder: For det første som en individuel social arv betinget af en specifik familiebaggrund og for det andet som en struktureret social arv relateret til familiens sociale position i det sociale rum.

I den sidstnævnte brede forstand er social arv et spørgsmål om børns og unges – og senere voksnes – socialisering og livsforløb i et specifikt socialt rum, hvor der er forskelle mellem mennesker betinget af bl.a. klasse, køn, etnisk tilhørsforhold og alder og dermed forskel på, hvad der reelt er, og hvad der forekommer at være muligt og ønskeligt i tilværelsen med hensyn til uddannelse, job, pardannelse osv. Disse forhold påvirker alle og oftest i samspil sandsynligheden for at blive eller ikke blive udsat for social eksklusion. Der er tale om de, Bourdieu (1997) har kaldt "habitus", og som kan defineres som en slags samfundsmæssig praksis, der er indlejret i individerne, og som er betingende for den måde, de orienterer sig og handler på.

Risikofaktorer i barndommen, der er knyttet til en specifik familiebaggrund, for eksempel opvækst i familier, hvor en eller begge forældre har et alkoholmisbrug, øger på den ene side ikke umiddelbart sandsynligheden for at være uden familie senere i livet. På den anden side gælder det for mænd, som i begyndelsen af 20'erne var gift eller samlevende, og som senere var ude af arbejdsmarkedet på grund af sygdom, havde en lav indkomst og ingen materielle goder i form af for eksempel ejerbolig, bil eller sommerhus, og som ikke havde børn, at deres sandsynlighed for at være i parforhold senere i livet er betydeligt lavere (54 pct.) end for gennemsnittet (81 pct.). Og den er næsten halvdelen af, hvad den er for mænd, der har en høj indkomst og materielle goder i form af ejerbolig m.m., og som har børn (98 pct.) (Jæger m.fl. 2003). Sandsynligheden for at tilhøre den dårligt stillede af de to grupper er langt højere for mænd

i socialgruppe V end for mænd i socialgruppe I. Sandsynligheden for at være uden familie er således i sidste instans sammenhængende med ens strukturelle placering i det sociale rum.

Bonke og Munk (2002) viser på baggrund af forskellige studier af social arv og mobilitet, at livschancerne i Danmark fortsat ikke er ligeligt fordelt. En persons sociale placering i samfundet er betinget af et samspil af meritter fra uddannelsessystemet, social oprindelse (habitus) og en række andre sociale forhold. Det samme viser Jæger m.fl. (2003) i deres studie af ulighed og livsforløb. De påviser også "positive" effekter af den sociale arv, idet selv de mindst begavede børn af ledende funktionærer klarer sig betydeligt bedre med hensyn til at opnå en god position på arbejdsmarkedet end de mindst begavede børn af ufaglærte arbejdere. Endvidere påvises en systematisk sammenhæng i fordelingen af økonomiske, sociale og kulturelle goder (herunder uddannelse), som er betinget af den sociale oprindelse. Der tales ligefrem om et Mattæus-princip, hvor de, der allerede har, gives flere goder. Det vil sige, at gode vilkår inden for ét område ofte er sammenhængende med gode vilkår inden for andre områder. Alle områder har dog ikke lige stor betydning, og mange undersøgelser har vist, at det især er en problemfyldt eller mangelfuld inklusion i familien, i uddannelsessystemet og på arbejdsmarkedet, der kan medføre mere omfattende onde eksklusionscirkler (se Larsen 2000a, Mortensen 2000). Man skal dog være varsom med en alt for bogstavelig udlægning af Mattæus-princippet, idet den anden del lyder "... men fra den, der intet har, skal det lidt han har, tages fra ham." Som det er blevet påvist i undersøgelsen, er det kun en lille minoritet af danskerne, der er omfattende socialt ekskluderede. Samtidig står det klart, at livschancerne i betydelig grad er sammenhængende med menneskers oprindelse i tid og socialt rum.

Det er umiddelbart betragtet kun en mindre andel børn, som vil opleve ekstremt belastende opvækstvilkår selv i de strukturelt set dårligst stillede familier. Det vil sige opvækstvilkår, hvor børnene for eksempel er udsat for vold og andre former for overgreb, eller hvor forældrene er alkoholiserede. Ser man imidlertid samlet på en række risikofaktorer (relateret til forskellige problematiske karakteristika ved moderen og/eller faderen, for eksempel alkoholisme), vil næsten 10 pct. af alle børn fra 1966-fødselsårgangen opleve en af disse risikofaktorer (Christoffersen 2002, se også Christoffersen,

Poulsen & Nielsen 2003). Også børn af langvarigt ledige har en forøget risiko for belastende opvækstvilkår (Christoffersen 1996). Børn, som udsættes for sådanne opvækstvilkår, har langt større sandsynlighed for en række sociale og sundhedsmæssige problemer senere i livet og dermed også for social eksklusion.

Belastende opvækstvilkår påvirker endvidere i høj grad uddannelsesniveauet, idet dette er betydeligt ringere blandt dem, som var udsat for to eller flere risikofaktorer i barndommen, end blandt dem, som ikke var udsat eller kun var udsat for én risikofaktor i barndommen. Generelt gælder det, at jo højere en uddannelse man har, jo mindre risiko er der for social eksklusion. Det gælder både i Danmark og i de øvrige EU-lande (Tsakoglou & Papadopoulos 2002). Endvidere modtog en langt større andel af førstnævnte gruppe offentlig forsørgelse i 2001, og de havde også i langt højere grad fravær fra arbejdsmarkedet på grund af sygdom (Jæger m.fl. 2003).

I modsætning til "stiafhængigheden" spiller den biologiske alder en mindre betydning for eksklusionen i dag, og de, der tidligere har været inkluderede, har ringe sandsynlighed for at blive ekskluderet i alderdommen. Dette beror på, at både helbredet (se også Bonke & Munk 2002) og de materielle ressourcer i dag er forbedret sammenlignet med 1976. En stor del af de ældste, som tidligere har været inkluderede, vil dog rykke ind i midtergruppen, men meget få rykker ind i eksklusionszonen. Derimod vil en betydeligt større andel af dem, som tidligere har befundet sig i midtergruppen, rykke ind i eksklusionszonen, når de bliver gamle. Og jo ældre man bliver, jo sværere er det at rykke ud af en placering som ekskluderet. Men da midtergruppen er blevet mindre siden 1976, er omfanget af bevægelsen fra midtergruppen til eksklusion også reduceret betydeligt.

Tvangen til inklusion

Vi har overordnet påpeget det positive ved den stigende inklusion. Det er imidlertid også nødvendigt at påpege nogle af de tvangsmekanismer, der kan være indbygget for at kunne opnå inklusion i dagens danske samfund. Konstruktionen af medborgerskabet og af inklusionen er opbygget sådan, at velfærdsstaten især understøtter og hjælper dem, som er tættest på arbejdsmarkedet, eller som er på arbejdsmarkedet. Den væsentligste tvangsmekanisme til inklusion

synes at være lønarbejdets primat (se også Christensen 2004). En væsentlig forudsætning for at kunne opnå inklusion i dag består i konstant at være fuldtidsarbejdende på det normale arbejdsmarked. Rimelige vilkår i alderdommen skal også sikres gennem fuldtidsarbejde, fordi arbejdsmarkedspensioner for langt flertallet af fremtidens ældre vil udgøre den primære indtægtskilde i alderdommen. Der ligger i den nuværende økonomiske, sociale og kulturelle praksis i det danske samfund en tendens til at tilsidesætte eller undervurdere vigtigheden af opdragelses- og omsorgsfunktionerne i den primære familie. Forældre- og andre orlovsordninger, som i 1990'erne i en vis udstrækning muliggjorde mere og sammenhængende tid til omsorg, er i dag fjernet eller forringet betydeligt. Hvis man – ud over den forlængede barselorlov – i dag vil anvende mere tid på omsorg og opdragelse af sine børn eller tage sig af ældre og/eller svage og syge familiemedlemmer, har det ofte nogle store omkostninger – i hvert fald af økonomisk karakter.

Denne påpegning skal ikke misforstås i retning af, at det ville være en fordel, hvis flere kunne være hjemmearbejdende som en permanent ordning eller på fuld tid i en lang periode, hvad enten det drejer sig om mænd eller kvinder. Der er intet, der tyder på, at det vil være en fordel for levkårenes kvalitet at få genskabt en traditionel rolle som "hjemmearbejdende". Denne kategori er da også stort set forsvundet i dag, og alle vores analyser peger på, at de hjemmearbejdende fra 1976 til 2000 er én af de grupper, som har haft de ringeste levekår og haft mindst sandsynlighed for at være inkluderede. Men at vælge at give betydeligt mere tid til moderskabet eller faderskabet fremstår i dagens samfund som "selvvalgt" eksklusion, fordi det er lønarbejdet, som tilbyder inklusion. Ved ikke at vælge det konstante fuldtidsarbejde, som da også i Danmark i langt højere grad end i de fleste andre EU-lande bakkes op af pasningstilbud for både børn og gamle, vælger man altså "frivilligt" eksklusionen. Sådan kommer det nemt til at fremstå, når der kun tilbydes få alternativer i forhold til at skabe en bedre balance mellem familieliv og arbejdsliv. Det er da heller ikke tilfældigt, at en af de helt centrale velfærdsdebatter i 1990'erne handlede om en bedre sammenhæng mellem familieliv og arbejdsliv (se for eksempel Carlsen & Larsen 1993b).

Dette er imidlertid kun den ene side af tvangen til inklusion via lønarbejdet. Den anden side drejer sig om de grupper, som kun har

meget begrænsede om overhovedet nogen muligheder for at vælge. Det drejer sig blandt andet om ufaglærte enlige mødre og om langtidsarbejdsløse. Meget få af de langtidsarbejdsløse har selv valgt at stå uden lønarbejde (se for eksempel Larsen 2004d). Og mange ufaglærte enlige mødre er fanget i en "fattigdomsfælde", hvor de enten opnår meget lidt eller i nogle tilfælde mister penge ved at gå fra kontanthjælp til lavtlønnet fuldtidsarbejde. Og som analyserne har vist (Larsen 2004c), er en tilværelse på kontanthjælp ikke ligefrem noget at stræbe efter for enlige mødre, hvis de havde andre reelle valgmuligheder.

Kontanthjælpsmodtagere og enlige mødre på kontanthjælp i særdeleshed er blandt de grupper, der har den største sandsynlighed for social eksklusion i det danske samfund i dag. Men som de økonomiske tilskudsordninger er indrettet, er "valget" (som ikke er noget reelt valg) mellem kontanthjælp eller fuldtidsarbejde ofte et valg mellem pest og kolera. Når lønarbejdet – hvis det overhovedet er muligt – ofte foretrækkes frem for kontanthjælp, skyldes det primært, som en del undersøgelser efterhånden har påvist (Thaulow & Gamst 1987, Andersen & Larsen 1989, Larsen & Sørensen 1993, Bak 1997 og Kronborg Bak 2003), at lønarbejdet giver den enlige mor en voksenkontakt og sociale relationer i hverdagen, som ellers er begrænsede eller fraværende, når man er arbejdsløs enlig mor.

Tvangen til inklusion via beskæftigelse er også tydeligt til stede i den aktuelle aktiveringspolitik (Larsen & Møller 2004, Larsen 2004d). Undersøgelser af aktiveringspolitikken har vist, at den kan udvise kontraproduktive effekter ved for eksempel af fastlåse arbejdsløse i et lukket aktiveringsunivers (Jensen m.fl. 2002). De svage stillede arbejdsløse blandt især kontanthjælpsmodtagere, som har helbredsproblemer og/eller sociale problemer ud over ledigheden, risikerer endvidere i nogle tilfælde at blive yderligere marginaliseret frem for at blive inkluderet gennem aktiveringspolitikken (Järvinen m.fl. 2002).

Især i forhold til enlige mødre og langtidsarbejdsløse synes den sociale eksklusion således at være et grundlæggende træk ved selve samfundets indretning og funktionsmåde, og derfor ikke noget, som kan henvises til samfundets periferi (se også Daly & Saraceno 2002). De ekskluderende mekanismer er i forhold til bestemte grupper så at sige grundvilkår ved samfundet og ikke mekanismer, der fungerer i

samfundets margin – selvom de på et givent tidspunkt måske kun producerer en eksklusion af marginalt omfang.

Total og permanent eksklusion

Analyserne har vist, at det er meget få af de ekskluderede, der er ekstremt ekskluderede, i den forstand at de inden for alle områder ligger helt i bunden med hensyn til økonomiske forhold og med hensyn til forskellige former for deltagelse. Selvom eksklusionen er blevet relativt tungere fra 1986 til 2000 – det vil sige, at afstanden mellem midtergruppen og de ekskluderede er blevet større på alle levekårsområderne – er det en meget beskeden andel af de ekskluderede, som kan karakteriseres som ekstremt ekskluderede. Dertil kommer, at det kun er ganske få personer, der har været ekskluderede i både 1976, 1986 og 2000. Dette forhold kan imidlertid ikke betragtes ud fra de levendes perspektiv alene, idet “exit” fra social eksklusion ikke nødvendigvis er til en placering i midtergruppen eller – mindre sandsynligt – som inkluderet, men lige så vel kan være døden.

Dødelighed og levekår

Der er en klar sammenhæng mellem dårlige levekår, dårlige helbredsforhold og lavere middellevetid.

I analysen af inklusion og eksklusion for år 2000 blev det vist, at gruppen af personer med dårligt helbred har en andel af ekskluderede, der er over dobbelt så høj som gennemsnittet på hvert af de enkelte levekårsområder. Dårligt helbred er den faktor, som ser ud til at have størst betydning for risikoen for at opleve dårlige levekår. Sandsynligheden for at have gode helbredsforhold er selvfølgelig stærkt afhængig af alderen, men også arbejdsløse har en mindre sandsynlighed for at have gode helbredsforhold. Endvidere har dem med et andet modersmål end dansk mindre sandsynlighed for at have gode helbredsforhold end dem, der har dansk som modersmål. Endelig har socialgruppe V mindre sandsynlighed for at have gode helbredsforhold end socialgruppe I. De 20 pct. i toppen af indkomsthierarkiet har 2 pct. med selvrapporteret dårligt helbred, mens de nederste 20 pct. har 11 pct. med selvrapporteret dårligt helbred (Commission of the European Community 2003).

En placering som ekskluderet i 1976 og i 1986 har en selvstændig betydning for dødeligheden. Det gælder for hver af levekårsprofilerne, at de, der tidligere har haft dårlige levekår, alt andet lige har større sandsynlighed for at dø før dem, som ikke tidligere har haft dårlige levekår.

Blandt de grupper, som er særligt udsatte for at være ekskluderede, er enlige forsørgere, og en status som enlig forsørger i 1976 medfører mindre sandsynlighed for at være levende i 2000 end en status som par med hjemmeboende børn i 1976.

Selvom vi ikke har etableret kausale forklaringskæder i dødelighedsanalysen – det vil sige, om det er dårligt helbred, der fører til eksklusion og højere dødelighed, eller om det er social eksklusion, der fører til dårligere helbred og højere dødelighed – har vi dog én indikator herpå. Når helbredsforhold ikke indgår i indekset for inklusion og eksklusion, viser det sig, at sandsynligheden for at være levende i 2000 for dem, som var ekskluderede i 1976, er endnu mindre end på indekset for inklusion og eksklusion med helbredsforhold. Det vil sige, at alt andet lige har de sociale faktorer i form af sociale netværk og deltagelse i faglige og politiske aktiviteter og i fritidsaktiviteter, som karakteriserede inklusionen og eksklusionen i 1976, altså en større betydning for dødeligheden end de helbredsforhold, som indgår i helbredsindekset.

Andre danske undersøgelser af helbred og dødelighed Kjøller og Rasmussen (2002) har påvist, at blandt erhvervsaktive har de arbejdsløse den laveste andel med virkeligt godt eller godt selv-vurderet helbred. Det gælder også med hensyn til at føle sig frisk nok til at gøre, hvad man har lyst til, og at føle sig stresset i dagligdagen. Blandt arbejdsløse er der også en markant højere andel med forskellige former for sygdomme – for eksempel langvarig sygdom, meget langvarig hæmmende sygdom og nervøse lidelser.

I Danmark er der både tidligere (Andersen 1985, Ingerslev m.fl. 1994, Andersen & Larsen 1998b) og for nyligt (Andersen m.fl. 2001) blevet påvist en højere dødelighed for arbejdsløse mænd end for beskæftigede mænd.

Dødeligheden for mænd ude af erhverv i perioden 1991-1995 er næsten tre gange højere end for mænd i erhverv, og for kvinder to-tre gange så høj som for kvinder i erhverv. Der har dog generelt set været tale om et fald i dødeligheden blandt mænd ude af erhverv, mens der har været en stor stigning i dødeligheden for kvinder ude af erhverv. Dette skal forklares med, at det tidligere (1971-1975) især var husmødre (hjemmearbejdende), som var uden for erhverv, mens kvinder i dag (1991-1995) ofte er ude af erhverv af helbredsmæssige årsager. Helbredet blandt mænd ude af erhverv er dog også generelt dårligere end blandt mænd i erhverv. Blandt mænd ude af erhverv er der – sammenlignet med mænd i erhverv – store aldersmæssige forskelle i dødeligheden. Blandt 25-39-årige er dødeligheden helt op til syv gange højere for visse grupper ude af erhverv end for tilsvarende grupper i erhverv.

Kortvarig arbejdsløshed synes dog ikke at influere på dødeligheden, men dødeligheden for både mænd og kvinder, som i længere tid (et år eller mere) modtager arbejdsløshedsunderstøttelse og andre offentlige ydelser, er markant højere end for øvrige erhvervsaktive (Andersen m.fl. 2001: 75). For mænd, som modtog disse ydelser i et-to år, var overdødeligheden i forhold til øvrige erhvervsaktive mænd på 92 pct., og for mænd, som modtog ydelserne i mere end to år, var overdødeligheden på 162 pct. For kvinder, som modtog disse ydelser i et-to år, var overdødeligheden i forhold til øvrige erhvervsaktive kvinder på 52 pct., og for kvinder, som modtog ydelserne i mere end to år, var overdødeligheden på 80 pct.¹ Også for mænd i erhverv, som tidligere ikke blot har modtaget arbejdsløshedsunderstøttelse, men også kontanthjælp, er dødeligheden højere end for mænd i erhverv, som tidligere kun har modtaget arbejdsløshedsunderstøttelse.

Endelig er der påvist en sammenhæng mellem uddannelse og dødelighed, idet både mænd og kvinder i erhverv uden uddannelse eller med

1. Det skal dog bemærkes, at kvinder, som kun modtager arbejdsløshedsunderstøttelse, har en dødelighed, der ligger under gennemsnittet uanset ledighedens længde, mens dødeligheden for mænd, som kun modtager arbejdsløshedsunderstøttelse, er kraftigt stigende med varigheden af ledigheden.

2. Det vil sige, at respondenterne ikke har oplyst om sin uddannelse.

uoplyst uddannelse² har en højere dødelighed end andre i erhverv. Blandt beskæftigede er forskellen i dødeligheden mellem ikke-faglærte mænd og andre stillingsgrupper for mænd øget væsentligt fra 1970-1975 til 1991-1995. Når dødelighedsindekset for alle i erhverv sættes til 100 for perioden 1970-75, var indekset i perioden 1991-95 på 78, mens indekstallene for ikke-faglærte var på henholdsvis 110 og 97 (Andersen m.fl. 2001).

Internationale undersøgelser af helbred og dødelighed
International forskning har påvist, at der er en klar sammenhæng mellem fattigdom, dårlige levekår og en lavere gennemsnitslevealder (se for eksempel Shaw m.fl. 1999, Mitchell m.fl. 2000, European Commission 2003). Adskillige studier i England og USA har endvidere vist en klar og entydig sammenhæng mellem placeringen i det sociale hierarki og helbredsforhold og levetid. Fattigdom og ens placering i det sociale hierarki er de mest afgørende faktorer, som indvirker på helbredsforholdene (Fein 1995). En lav socioøkonomisk status (herunder uddannelse) er en af de mest vedblivende af alle risikofaktorer for dødelighed og sygelighed (Seeman m.fl. 2004).

International forskning har også vist, at der er en vis sammenhæng mellem helbred og selektion til fattigdom, som forklarer 10 pct. af sammenhængen, men den vigtigste sammenhæng går den anden vej rundt: At være nederst i det sociale hierarki – også blandt beskæftigede – og at være i fattigdom fører til ringere helbred og tidligere død, og disse faktorer har større betydning for helbred og dødelighed end for eksempel tobaksrygning (Environmental Research Foundation 1998).

Forskelle i dødelighedsrisici relateret til socioøkonomisk status påvises imidlertid også at være medieret af biologiske faktorer (Seeman m.fl. 2004). Da forskelle i socioøkonomisk status er forbundet med en række forskellige fysiske, adfærdsmæssige, sociale og psykologiske påvirkninger og erfaringer, som igen påvirker en række fysiologiske reguleringsystemer, er det sandsynligt, at de biologiske signaturer af disse forskellige livserfaringer og påvirkninger (udstathed) snarere vil blive reflekteret i en flerhed af fysiologiske systemer end i enkelte fysiologiske systemer (Seeman m.fl. 2004: 1994-1995). Der er således et kompliceret samspil mellem socioøkonomisk status og påvirkninger af helbredet, som ikke alene kan indfanges med enkelt-

stående diagnoser, men som må anskues som mere almene fysiske og biologiske påvirkninger af hele funktionssystemet, og som påvirker dødelighedsrisiciene.

Paradoksal dødelighed

Der synes at være et vist paradoks i sammenhængen mellem inklusion og dødelighed i Danmark. På den ene side udviser Danmark i europæisk sammenhæng lave fattighedsrater og en ringe grad af social eksklusion, og danskerne hører til de mest tilfredse med livet generelt og med deres arbejde (for eksempel European Commission 2003). Dette skulle ifølge international forskning i sammenhængen mellem ulighed, fattigdom og dødelighed almindeligvis medføre en høj middellevetid – hvilket da også gælder for Sverige (Environmental Research Foundation 1998, European Commission 2003). Men gennemsnitligt lever danskerne kortere end i de fleste andre EU-lande. Hvordan hænger dette sammen, når relativ økonomisk fattigdom, social eksklusion og utilfredshed med livet normalt viser en klar sammenhæng med lavere middellevetid?

Den lave middellevetid i Danmark hænger først og fremmest sammen med kvinders lavere middellevetid i Danmark sammenlignet med de andre EU-lande. Og kvinders lavere middellevetid i Danmark hænger primært sammen med, at de fører et liv, der ikke længere er væsentligt forskelligt fra mænds. Den store andel af rygere blandt danske kvinder nævnes eksplicit som en af årsagerne til kvinders lavere middellevetid set i forhold til kvinder i andre EU-lande.³ En anden væsentlig årsag må dog antages at være kvinders inklusion på arbejdsmarkedet på fuld tid, en fortsat skæv kønsarbejdsdeling i familien og for få alternativer i forhold til at etablere en bedre sammenhæng mellem familieliv og arbejdsliv.

Den stigende grad af inklusion for især kvinder over de sidste 25 år har ikke resulteret i en markant stigende middellevetid. Mens dødeligheden blandt mænd i erhverv generelt faldt fra 1971-1975 til 1991-1995, så faldt den mindre blandt kvinder i erhverv, og den var endda stigende for kvinder i alderen 60-64 år. Én af de grupper af

3. Danske mænds og kvinders middellevetid var i 2000 henholdsvis 74,5 og 79,3 år, mens EU-15-gennemsnittet var 75,3 og 81,4 år (European Commission 2003).

4. Indeks for alle kvinder i erhverv = 100 og for kontorchefer og fuldmægtige = 114.

kvinder, som har en overhyppighed i dødeligheden, er kontorchefer og fuldmægtige⁴ på trods af, at uddannelse generelt set medfører lavere dødelighed (Andersen m.fl. 2001).

Sammenfattende kan det således siges, at danskerne levekårsmæssigt har fået det bedre gennem de sidste 25 år, men de dør gennemsnitligt tidligere end deres europæiske brødre og søstre, der generelt har ringere levekår, og som er mere utilfredse med levekårene end danskerne. En lille minoritet af danskerne er forsat socialt ekskluderede, og de har en endnu kortere middellevetid end de inkluderede.

Kollektive eller individuelle risikobiografier

Resultaterne fra undersøgelsen peger på, at der hverken er tale om en overdeterminering eller en underdeterminering af den sociale eksklusion. Det er kun en lille del af risikogrupperne, som faktisk udsættes for social eksklusion, men til gengæld har disse risikogrupper en langt højere andel af ekskluderede end andre grupper. I analysen, der alene baserede sig på år 2000, blev det for eksempel påvist, at 85 pct. af de ekskluderede var arbejdsløse, folkepensionister og førtidspensionister, som næsten udelukkende tilhørte socialgruppe V.

Det er blevet fremhævet (Layte & Whelan 2002), at der i dag især er to perspektiver, som konkurrerer om at forklare fattigdoms- og social eksklusionsprocesser. Det ene fokuserer på en ophobning af mangesidede former for afsavn blandt en lille minoritetsgruppe i samfundet, hvor der eventuelt er tale om en overførsel af multidimensionelle og akkumulerede afsavn fra den ene generation til den anden (social arv). Det andet fokuserer på, at der er sket en individualisering af risiciene for at opleve fattigdom (og social eksklusion), hvor også store dele af middelklassen midlertidigt og i bestemte livsfaser og i forhold til bestemte begivenheder som for eksempel en skilsmisse eller arbejdsløshed berøres af fattigdom. Begge perspektiver udgør samtidig en udfordring af den traditionelle klasseanalytiske forståelse af ulighed og fattigdom, hvor livschancerne primært opfattes som betinget af positionen i klassehierarkiet.

De empiriske resultater af Layte og Whelans (2002) undersøgelse af fattigdom og social eksklusion viste, at selvom forskellige former

for afsavn er sammenhængende og akkumuleres, fører dette ikke nødvendigvis til eksistensen af en ekskluderet minoritet kendetegnet ved omfattende afsavn. Og selvom livsforløbsovergange spiller en rolle for risiciene for fattigdom, betyder dette ikke, at generelle stratificerende risikofaktorer som for eksempel social klasse ikke længere spiller en afgørende rolle i fordelingen af fattigdom og social eksklusion.

Vores analyse peger på, at forhold som at være arbejdsløs, at være førtidspensionist, at tilhøre en etnisk minoritetsgruppe eller at tilhøre de "laveste" sociale grupper alle øger sandsynligheden for social eksklusion på ét eller flere levekårsområder. Men ingen af delene leder af sig selv og uundgåeligt til social eksklusion. Det er kun, når der eksisterer en bestemt kombination af risikofaktorer, at sandsynligheden for social eksklusion er akut eller faktisk indtræder. Det vil imidlertid sjældent være resultat af en pludselig ophobning af sociale problemer, men oftest af længerevarende processer, for eksempel i uddannelsessystemet, på arbejdsmarkedet og i familien. En ufaglært og fraskilt enlig mor har en højere risiko for at blive arbejdsløs og forblive arbejdsløs i længere tid end gifte og samlevende mødre. Arbejdsløse mænd har en højere risiko for at blive skilt end beskæftigede mænd og end arbejdsløse kvinder, og de har en højere risiko end arbejdsløse enlige kvinder for at forblive enlige, mens de er arbejdsløse (Larsen & Sørensen 1993, Carlsen & Larsen 1993a, Paugam 1996, Andersen & Larsen 1998b og Larsen 2000b).

Paugam (1996) har anvendt begrebet social diskvalifikation til at forklare faserne i eksklusionsprocessen. Det er en proces, hvor individer eller grupper blive inaktive på arbejdsmarkedet og afhængige af offentlig forsørgelse og service, samtidig med at der er en risiko for, at disse problemer yderligere akkumuleres og leder til en fremadskridende nedbrydelse af sociale forbindelser (Paugam 1996: 289). Det er imidlertid kun under specifikke omstændigheder, at inaktiviteten på arbejdsmarkedet vil føre til multidimensionelle eksklusionsprocesser. Adskillige studier har vist, at mange arbejdsløse – især i lande med generøse velfærdsstater eller i lande, hvor familiebandene er stærke – ikke i samme omfang er udsat for økonomiske og materielle afsavn eller oplever en nedbrydning af de sociale bånd (for eksempel Gallie & Paugam 2000, Gallie m.fl. 2003). I mange tilfælde forøger arbejdsløse faktisk deres kontakter med venner og familie under

arbejdsløsheden og er mere aktive med hensyn til fritidsaktiviteter (se for eksempel Halvorsen 1999, Hansen 2001, van Berkel 2001, Goul Andersen 2002). På den anden side har vores undersøgelse også vist (Larsen 2004c), at særligt arbejdsløse på kontanthjælp og førtidspensionister har en langt højere risiko end de fleste andre grupper for at tilhøre de socialt ekskluderede, og de har generelt set et dårligere helbred end beskæftigede.

Uheld og tilfældigheder kan spille en rolle i eksklusionsprocessen (Schechter 2000), men i de fleste tilfælde vil uheld og tilfældigheder kun igangsætte en eksklusionsproces, når det drejer sig om individer med en kombination af specifikke risikofyldte omstændigheder. Gifte og samlevende kvinder og mænd er for eksempel langt mere beskyttede mod social eksklusion end kvinder og mænd, som lever alene (med eller uden børn). De, der har en kompetencegivende uddannelse, er langt mindre udsatte for social eksklusion end dem, som ikke har en kompetencegivende uddannelse. Midaldrende individer i parforhold er langt mere beskyttede mod eksklusion end unge og specielt gamle mennesker, og individer med dansk oprindelse er langt mindre udsatte for eksklusion end individer med udenlandsk oprindelse. Det er kombinationen af specifik individuel sårbarhed og den strukturelle placering i det sociale rum, der skaber en giftig cocktail, som indebærer alvorlige risici for social eksklusion. I denne forstand eksisterer klassesamfundet stadig, men det er i en medieret form, hvor det bl.a. på grund af eksklusionens meget begrænsede omfang fremtræder, som om det er individuelle karakteristika og omstændigheder, der betinger inklusionen eller eksklusionen. Det er så at sige "ens egen" (særegne) arbejdsløshed og sociale eksklusion og dermed "ens egen" (særegne) skæbne (se også Beck & Beck-Gernsheim 2002). Dette udviskede billede af klassesamfundet har den konsekvens, at distinktionen mellem inklusion og eksklusion i vid udstrækning har overtaget tidligere tiders fokus på klasser, ulighed og fattigdom (Andersen & Larsen 1998a, Levitas 1998). Men en opdeling af befolkningen i en majoritet af inkluderede og en lille minoritet af ekskluderede indebærer en risiko for at fjerne fokus fra de uligheder og forskelle, der eksisterer blandt de inkluderede eller blandt dem, som befinder sig imellem inklusionen og eksklusionen, det vil sige i midtergruppen.

Analyserne af midtergruppen har bl.a. vist, at der er en systematisk sammenhæng mellem tilhørsforhold til socialgruppe, og hvem der forblev i midtergruppen, og hvem der bevægede sig til inklusion eller

eksklusion. Socialgruppe V har betydeligt større sandsynlighed end socialgruppe I og en noget større sandsynlighed end socialgruppe II for at være i midtergruppen i både 1976, 1986 og 2000.

Det danske samfund har i dag en anden sammensætning af socialgrupper og en anden fordeling af ressourcerne end tidligere. Billedet af et levekårmæssigt løgformet samfund passer sandsynligvis meget godt på det danske samfund i dag med en lille elite, en stor majoritet af inkluderede og økonomisk og socialt set velstillede, en noget mindre midtergruppe, som klarer sig rimeligt, og en lille minoritet af ekskluderede, som er levekårmæssigt ringe stillet på en række områder.

Det betyder imidlertid ikke, at risiciene for social eksklusion er lige-
ligt fordelt i den "brede befolkning", idet en langt større del af midtergruppen end af de inkluderede kan karakteriseres som "risikobiografier". Det er imidlertid kun en specifik kombination af placeringen i det sociale hierarki og en personlig stiafhængighed, der producerer "farebiografier", det vil sige biografier, som ikke længere kan kontrolleres og retningsgives af det enkelte individ (Beck 1997b), og som indebærer en stor risiko for social eksklusion.

Levekår og socialpolitik

Der er forskellige stier til dårlige levekår og eksklusion. Dårlig økonomi kan føre til begrænset deltagelse på en række områder – også i forhold til sociale relationer. Begrænsede sociale relationer – eller snævre sociale relationer – kan gøre det vanskeligere at finde et (nyt) job og dermed forbedre den økonomiske situation. Dårligt helbred kan reducere muligheden for at opnå et nyt arbejde, men arbejdsløshed kan også i sig selv påvirke helbredet i negativ retning. Bestemte former for livsførelse, for eksempel alkoholmisbrug, kan føre til arbejdsløshed og skilsmisse – eller arbejdsløshed kan føre til alkoholmisbrug og skilsmisse, eller skilsmisse kan føre til alkoholmisbrug og arbejdsløshed. Der er ikke nogen simpel og entydig sammenhæng mellem, hvilke sekventielle hændelser og forløb der frembringer dårlige levekår – og der er heller ingen kongevej ud af dårlige levekår.

Socialpolitik, arbejdsmarkedspolitik, uddannelsespolitik, boligpolitik og så videre har dog generelt stor betydning for levekårene og deres fordeling. På mange måder er danskerne godt stillet levekårs-

mæssigt, når der sammenlignes med de øvrige EU-lande, og dette billede vil blive endnu mere udtalt, når de ti nye og levkårmæssigt fattigere lande optages i EU.

Den historiske udvikling i levkårene over den sidste fjerdedel af det 20. århundrede har vist, at det har været muligt at forbedre levkårene betydeligt for flertallet i befolkningen. Der er forskellige årsager til dette, men der er ingen tvivl om, at den danske velfærdsstat – og de øvrige nordiske velfærdsstater, som Danmark er i familie med – har gjort og stadigvæk gør en afgørende forskel i forhold til at sikre inklusion og rimelige levkår for langt hovedparten af befolkningen, og det gælder i stigende grad for det sidste kvarte århundrede. Og de nordiske velfærdsstater skiller sig stadig ud fra andre velfærdsstater i denne positive forstand (Kautto & Kvist 2002).

Under alle omstændigheder er der tale om en gunstig historisk situation, hvor der tegner sig konturerne af et samfund, hvor langt hovedparten – uanset køn, alder og socialgruppe – er inkluderende, mens kun en beskedne minoritet af befolkningen er ekskluderet.

Fattigdom og social eksklusion er dog ikke nødvendigvis et historisk problem i Danmark, idet graden af social eksklusion vil være afhængig af de økonomiske konjunkturer, af arbejdsløshedens omfang og varighed og af udviklingen i de velfærds politikker, som forsøger at forebygge og/eller afhjælpe fattigdom og social eksklusion. En generelt set ringere mulighed for opadgående mobilitet i 1964-fødselsårgangen end i 1954- og 1959-fødselsårgangene understreger denne problematik (se Munk 2002b). Også Hansen (1988) har påpeget, at de samfundsmæssige betingelser på bestemte historiske tidspunkter påvirker de enkelte generationers livsbaner og levkår på afgørende vis. Den høje grad af inklusion, som eksisterer i det aktuelle danske samfund, opretholdes kun, hvis der bevidst arbejdes på at skabe et inkluderende samfund, og hvis længerevarende perioder med høj arbejdsløshed og økonomisk, socialt og kulturelt “stress” for samfundet som helhed kan undgås.

På trods af denne relative succes set i forhold til andre lande i EU, er der som vist individer og grupper i det danske samfund, som klarer sig langt dårligere end andre. Det gælder naturligvis især dem, som her er blevet karakteriseret som ekskluderende, men det gælder også

for en del af dem, som befinder sig i midtergruppen. Og det er i høj grad de grupper, der har størst sandsynlighed for eksklusion, som også har størst sandsynlighed for at befinde sig i midtergruppen: enlige mødre, arbejdsløse, dem med et andet modersmål end dansk og pensionister fra de "lavere" sociale lag. Midtergruppen er i socialpolitisk henseende helt central.

Der er endvidere nogle grupper, som er blevet efterladt, og som er sakket yderligere bagud siden 1986. Vi har påvist, at den relative afstand mellem midtergruppen og de ekskluderede blev forøget fra 1986 til 2000. Eksklusionens dybde blev skærpet noget blandt de ekskluderede, mens andelen i midtergruppen med mere end én eksklusion i samme tidsrum blev reduceret, og midtergruppen rykkede tættere på de inkluderede og længere væk fra de ekskluderede. Socialpolitisk rejser dette derfor to delvist forskellige dagsordner.

Forebyggelse versus "ambulancepolitik"

Hvordan skal resultaterne tolkes i forhold til et fokus på brede og forebyggende politikker og i forhold til en mere snæver "ambulancepolitik", der forsøger at samle folk op, når de levekårs-mæssigt er blevet kørt over?

Det er et kompliceret puslespil, der skal lægges, for at gøre den her gennemførte analyse af fattigdom og social eksklusion over et kvart århundrede til politisk brugbare overvejelser i forhold til at forbedre levekårene for de grupper, der fortsat halter bagefter – eller som i fremtiden må forventes at halte bagefter. Dette har imidlertid heller ikke været formålet med undersøgelsen, men det er vores opfattelse, at undersøgelsen har kortlagt og blotlagt ikke alene de store "lyse pletter", men også nogle af de sorte pletter på det sociale landskab i Danmark, som det er værd at se nærmere på. Én af de grupper, som bør gives et grundlæggende socialpolitisk eftersyn, er enlige mødre. De springer i den grad i øjnene med hensyn til dårlige levekår. Det gælder især enlige mødre på kontanthjælp, som er meget ringere stillet levekårs-mæssigt end andre.

Komparative undersøgelser har imidlertid vist, at det ikke er arbejdsløsheden eller adfærdsmæssige problemer i tilknytning til arbejdsløsheden (for eksempel manglende økonomisk incitament til at søge nyt arbejde), som i sig selv skaber social eksklusion, men derimod

kombinationen af arbejdsløshed og fattigdom. Politikker, der sigter på at bryde onde cirkler, skal derfor generelt fokusere på forbindelsen mellem arbejdsløshed og fattigdom (Gallie m.fl. 2003).

Analyserne har også vist, at fattigdom og social eksklusion ikke er blevet demokratiseret eller primært beror på tilfældigheder og uheldige omstændigheder. Hvis dette havde været tilfældet, ville fattigdommen og den sociale eksklusion ikke være så stærkt og vedvarende koncentreret på bestemte grupper, som tilfældet er.

Samtidig er det vigtigt at være opmærksom på den del af lønmodtagerne, der tilhører midtergruppen, fordi nogle af disse potentielt er i en sårbar position. Og selvom lønarbejde ser ud til at være en vigtig nøgle til at opnå inklusion, vil det umiddelbart være en fejlagtig antagelse, at det så bare gælder om at få de resterende socialt ekskluderede i den erhvervsaktive alder i beskæftigelse for enhver pris. For de dårligst stillede, som oftest har et dårligt helbred, vil lønarbejde ikke nødvendigvis og umiddelbart være nøglen til deres inklusion (se også for eksempel Kristensen 2003, Larsen 2002b og 2003).

For ældre arbejdsløse, især i 50-årsalderen, som gerne vil arbejde, og som selv er af den opfattelse, at de sagtens kan arbejde (se for eksempel Eskelinen m.fl. 2002, Caswell m.fl. 2002), ser arbejdsmarkedet imidlertid ud til at være lukket land. Arbejdsgiverne er tilbageholdende med at ansætte ældre arbejdere, selvom de gerne vil have efterlønsordningen afskaffet, fordi der er brug for mere arbejdskraft. Arbejdsmarkedets og virksomhedernes sociale rummelighed er altså i forhold til især ældre arbejdsløse og desuden etniske minoriteter et centralt og påtrængende tema. Der synes i dag at være mere fokus på den enkeltes utilstrækkeligheder end på arbejdsmarkedets manglende rummelighed. Det forekommer imidlertid nødvendigt at se ud over det enkelte individs præstationer og anerkende de strukturelle faktorer og barrierer, der forhindrer, at arbejdsløse inkluderes på arbejdsmarkedet. I Danmark har de relativt dårlige resultater med hensyn til at inkludere især de langtidsarbejdsløse på arbejdsmarkedet gennem aktiveringsforanstaltninger medført, at virksomhedernes sociale ansvar i forhold til at skabe et mere rummeligt arbejdsmarked til en vis grad er kommet i søgelyset. Initiativer inden for dette område har bl.a. været kampagner for virksomhedernes sociale

ansvar og skabelsen af kollektive aftaler om socialt ansvar (Kvist 2001, European Commission 2002b).

Der kan ifølge Andersen og Torfing (2002) angives tre primære formål med strategien for det rummelige arbejdsmarked: For det første at forebygge, at der opstår problemer i forhold til arbejdsmarkedstilknytningen. For det andet at fastholde allerede ansatte, som er i risikozonen for at blive marginaliseret i forhold til arbejdsmarkedet. For det tredje at skabe plads til især de langtidsledige på arbejdsmarkedet. I modsætning til aktiveringspolitikken, der primært bygger på at fremme den enkeltes salgbarhed gennem opbygning af "human kapital" og andre kvalifikationer, så bygger strategien for det rummelige arbejdsmarked mere på at ændre på efterspørgselssiden. Frem for at udbedre mangler ved de arbejdsløse skal der lægges vægt på efterspørgselssidens evne og vilje til at rumme anderledes og måske ikke 100 procent effektive medarbejdere (se Andersen & Torfing 2002).

Hvad angår forebyggelse af marginalisering i form af et forbedret arbejdsmiljø, findes der ikke belæg for, at der er sket forbedringer her. Tværtimod er der ifølge respondenterne i levekårsundersøgelserne sket en forværring i det samlede arbejdsmiljø fra 1986 og frem til 1990, og i 1990'erne er der stort set ikke sket nogen ændringer i arbejdsmiljøforholdene (se Andersen 2003, kap. 10). Et forbedret arbejdsmiljø er imidlertid en væsentlig forudsætning for at forebygge eksklusion fra arbejdsmarkedet. Helbredsforhold er en helt central levekårskomponent, og der er i alle analyser påvist en stærk statistisk sammenhæng mellem dårlige helbredsforhold og eksklusion. Individer, som arbejder under dårlige arbejdsmiljøforhold, har en øget risiko for at få forringet helbredet og dermed for at blive ekskluderet fra arbejdsmarkedet. Et forbedret arbejdsmiljø er derfor et helt centralt element i en forebyggende sundhedspolitik.

Hvad angår spørgsmålet om fastholdelse af allerede ansatte og inddragelse af langtidsledige, er det danske arbejdsmarked gennem de senere år er blevet mere rummeligt i forhold til fastholdelse af personer, som allerede har en tilknytning til en arbejdsplads, men det er blevet mindre rummeligt over for personer, som ikke har en sådan tilknytning (Socialforskningsinstituttet 2002). Den gode nyhed er, at de virksomheder, der faktisk har været rummelige ved at beskæf-

tige langtidsarbejdsløse, udtrykker, at deres erfaringer generelt er positive (Boll & Christensen 2002). Den dårlige nyhed er, at disse virksomheder altovervejende tilhører fortidens traditionelle industrielle virksomheder med lav grad af teknologi og med produktion af standardprodukter. De moderne fremtidsorienterede virksomheder er i langt mindre grad end de traditionelle virksomheder rummelige i forhold til at beskæftige langtidsarbejdsløse (Socialforskningsinstituttet 2002). Dette viser, at der skal ske dramatiske ændringer i både virksomhedernes og personalets disponeringer og orienteringer for at kunne åbne for inklusion af især langtidsarbejdsløse kontanthjælpsmodtagere. Hvis flere svagt stillede langtidsledige skal ind på arbejdsmarkedet, skal virksomhedernes sociale profil i efterspørgslen efter arbejdskraft langt mere i fokus. Det kræver både, at politikerne fremmer rummelighedsincitamentet for virksomhederne, og at virksomhederne bevidst inddrager rummelighedsparametre i deres ansættelses- og personalepolitik.

Resultaterne fra denne undersøgelse og fra mange andre af dem, som der er blevet refereret til her i kapitel 9, peger generelt på, at der *hovedsageligt er grund til at fokusere på brede og forebyggende politikker*. Denne undersøgelse har vist, at det antageligt kun er en meget lille gruppe, som er omfattende ekskluderet over lang tid, og at gruppen af ekskluderede er blevet betydeligt mindre fra 1976 til 2000. Der er naturligvis grund til at sætte ind med en ambulancepolitik over for denne gruppe i form af specifikke tiltag, som på forskellig vis kan afbøde de alvorligste virkninger af eksklusionen eller i bedste fald bringe dem tættere på inklusionen. Mulighederne for inklusion er, som analyserne også har vist, ikke helt urealistiske især for nogle af de personer i de yngre aldersgrupper, som på et tidligere tidspunkt har været ekskluderet. Men det forhold, at selektionen til fattigdom og især social eksklusion på et givet tidspunkt er stærkt betinget af bestemte sociale baggrundsfaktorer, gør, at det især er disse faktorer, der bør fokuseres på: Det vil sige politikformer, der sigter mod at minimere de risici, som kan udløse fattigdom og social eksklusion. Selvom uddannelse ofte anses som et universalmiddel til at forbedre beskæftigelses- og indtægtsmulighederne og dermed forbedre levekårene, er der som tidligere påpeget ingen garanti for, at uddannelse i sig selv vil medføre inklusion, hvis de samfundsmæssige omstændigheder er ugunstige, og konkurrencen om beskæftigelsen er hård. Her vinder dem med den "rigtige" sociale baggrund alt andet lige.

I de senere år har der været kraftig fokus på de børn, som hævdes ikke i tilstrækkelig grad at få udfoldet deres potentialer i skolen, og som derfor er understimulerede. En differentieret undervisning synes at have været svaret på dette problem. Der er imidlertid en oplagt risiko for, at de skolesvage nedprioriteres eller ignoreres. Et kompetent og demokratisk grundlag for videnssamfundet synes at kræve, at de svagest stillede elever i højere grad end i dag stimuleres til at uddanne sig – både i grundskolen og videre i de erhvervsfaglige uddannelser.

Anerkendelse og omfordeling

Politikker, der sigter mod en større grad af inklusion, må være delvist forskelligt orienteret og indrettet, alt efter om det gælder de grupper, som er i risikozonen for eksklusion, eller de grupper, som er ekskluderede. Mens indkomstfattigdom og den eksklusion, der følger af manglende materielle ressourcer, primært er et spørgsmål om omfordelingspolitik og/eller om at sikre en inklusion på arbejdsmarkedet på rimelige løn-, arbejds- og familieomsorgsvilkår, så kan den multidimensionelle sociale eksklusion ikke udelukkende tackles via en omfordelingspolitik.

Derfor er anerkendelse af særlige gruppers vilkår, kulturelle særtræk og identiteter også blevet et af tidens mest centrale socialvidenskabelige og politiske fokusområder (se for eksempel Honneth 1995). Fraser (1995 og 2000) har hævdet, at anerkendelse er blevet et tema for mange stigmatiserede og underprivilegerede grupper i deres kamp for empowerment og inklusion. Men hun påpeger samtidig, at en identitets- og anerkendelsespolitik, der ikke forholder sig til spørgsmålet om fordelingsretfærdighed, kan være med til ikke blot at videreføre, men ligefrem øge de økonomiske uligheder. For at opnå mulighed for at praktisere forskellighed, er det nødvendigt med politikker, der skaber lige muligheder for at praktisere forskellighed. Modsætningen til lighed er ikke forskellighed men ulighed (se også Borchorst & Dahlerup 2003). Hvis lighed opfattes som modsætning til forskellighed og frihed til at "vælge" livsforløb, undermineres omfordelingspolitikken og dermed netop de lige muligheder for at vælge og for at praktisere forskellighed.

Anerkendelse og omfordeling er forbundet med hver deres særlige aspekter af den sociale orden: Anerkendelse er forbundet med statusordenen og fordelingen med den økonomiske orden. Det er vigtigt at behandle de to dimensioner selvstændigt, selvom de selvfølgelig skal ses i sammenhæng og er dybt forbundet, for der er en relativ afkobling mellem de to dimensioner. Kulturelle mønstre bestemmer ikke entydigt den økonomiske fordeling, og økonomiske uligheder relaterer sig ikke entydigt til statushierarkier. Grupper med ens økonomisk kapital kan have meget forskellige vilkår for deltagelse på for eksempel det politiske eller kulturelle felt i det samfund, de befinder sig i. En entydig identitetspolitik eller anerkendelsespolitik vil således ignorere spørgsmålet om retfærdighed og uligheder, mens en entydig omfordelingspolitik vil ignorere spørgsmålet om, at særlige kulturelle identiteter og vilkår kan kræve særlige hensyn (se også Christensen & Larsen 2003, Andersen m.fl. 2003). Inklusion af især etniske minoriteter i det danske samfund må derfor både bygge på en anerkendelsespolitik og en omfordelingspolitik. For eksempel er uddannelsesefterslæbet og den dermed forhøjede risiko for ledighed og lave indkomster blandt andengenerationsindvandrere i Danmark et godt eksempel på, at kulturelle og økonomiske faktorer spiller sammen i længerevarende processer. En inklusionspolitik må nødvendigvis være flersidet for at reflektere de forskellige typer af mekanismer og processer, der er på spil i uddannelseseksklusionen. Den ringe grad af succes med inklusionen af flygtninge og indvandrere – sammenlignet med de fleste af de øvrige EU-lande – udgør én af de helt centrale udfordringer for det danske samfund set ud fra både et økonomisk, et socialt og et kulturelt synspunkt.

Et metodologisk og forskningsmæssigt perspektiv

Anvendelsen af begrebet social eksklusion inden for socialvidenskaben til at undersøge fordelingen af dårlige levekår synes at få en stigende betydning. Dette skyldes flere forhold. For det første er begrebet ved at komme ud over sine første børnesygdomme og har fået et mere præcist og teoretisk velfunderet indhold. For det andet – og som noget afgørende – gennemføres der nu empiriske undersøgelser funderet i dette mere veletablerede begreb, selvom disse undersøgelser stadig er få, og de fleste indtil videre kun indeholder en kort tidshorisont (for eksempel "European Community

Household Panel”). For det tredje synes empiriske undersøgelser af social eksklusion ofte at have en større kommunikativ validitet end undersøgelser af fattigdom, der alene er baseret på indkomstmål. Flere internationalt anerkendte og traditionelle fattigdomsforskere (for eksempel Jonathan Bradshaw og Peter Saunders), som tidligere har været skeptiske over for begrebet social eksklusion, argumenterer i dag for, at den eneste vej frem for fattigdomsforskningen – for at opnå en kommunikativ og videnskabelig validitet i forhold til offentligheden og politikerne – er at kombinere traditionelle fattigdomsmål med mål for de afsavn og den eksklusion, der lides som følge af den økonomiske fattigdom. Hos disse forskere er der ganske vist tale om en snævrere anvendelse af begrebet social eksklusion end den, som er anvendt i denne undersøgelse, fordi den sociale eksklusion hos disse forskere primært forsøges knyttet sammen med afsavn og eksklusion, som direkte følger af den økonomiske fattigdom. Men under alle omstændigheder synes forskning i social eksklusion at udgøre en “redning” af den traditionelt økonomisk orienterede fattigdomsforskning. Dertil kommer, at investeringer i paneldata og nye statistiske analyseredskaber muliggør en belysning af varighed af fattigdom og af social eksklusion – og af sammenhængen mellem fattigdom og social eksklusion eller mangel herpå over tid. Som der tidligere er argumenteret for, er varigheden af fattigdom og social eksklusion helt afgørende for at vurdere, hvor alvorligt problemet er både for den enkelte og for samfundet som helhed. Men kvantitative metoder kan ikke – uanset hvor sofistikerede de er – stå alene. For at belyse sammenhængen mellem på den ene side de objektive målte levekårsforhold og på den anden side oplevelsen og håndteringen af disse forhold blandt dem, der objektive defineres som fattige og socialt ekskluderede, er det nødvendigt med opfølgende kvalitative undersøgelser (og sandsynligvis også indledende kvalitative undersøgelser for at afdække, hvor skoen trykker). Kun kvalitative undersøgelser kan afdække, hvordan dårlige levekår påvirker mennesker i dagligdagen og over deres livsforløb. Som det er blevet påvist i flere undersøgelser, er der betydelige forskelle på, hvordan forskellige individer og grupper er i stand til at håndtere og eventuelt overvinde levekårsbelastninger over tid (se for eksempel Leisering & Leibfried 1999).

Man bør endvidere være opmærksom på, at der kan være en svaghed ved at måle inklusion og eksklusion ved hjælp af de samme variabler

over et så langt spand af år som et kvart århundrede. Selvom de variable, der er medtaget i denne undersøgelse, i høj grad må anses for at være universelle, så vil samfundsforandringer altid medføre, at der er andre og nye forhold, som bliver vigtige at inddrage for at belyse inklusionen og eksklusionen. Men da surveys ikke er fremtidssikrede, idet sammenligninger over tid forudsætter, at det er de samme spørgsmål (variabler), der sammenlignes, kan nye sociale fænomener kun belyses ved hele tiden at inddrage nye spørgsmål (og ved at lade spørgsmål, som har mindre betydning i nutiden, udgå, samtidig med at hovedparten af spørgsmålene inden for et forholdsvist langt spand af år bevares). For at opnå en sammenlignelighed over tid er det derfor vigtigt, at levkårsundersøgelser gennemføres med jævne mellemrum. Det dynamiske element ved levkårsundersøgelserne består således ikke blot i, at individerne følges over tid, men også i, at samfundsforandringer (økonomiske, sociale og kulturelle) afspejles i de spørgsmål, der stilles over tid.

Endvidere bør fremtidige undersøgelser sandsynligvis baseres på en skæv sampling af surveypopulationen, således at de på et givet tidspunkt kendte risikogrupper for fattigdom og social eksklusion overrepræsenteres med henblik på at kunne gennemføre mere detaljerede undersøgelser af de ekskluderedes (og midtergruppens) sammensætning og eventuelle indbyrdes vigtige forskelligheder.

Der er altså stærkt brug for både forløbsundersøgelser og et kombineret kvalitativt og kvantitativt design, som er baseret på og indbygget i samme forløbsundersøgelser. I særlig grad kræves der en metodeudvikling inden for den kvalitative levkårsforskning med henblik på at udarbejde et design for forløbsundersøgelser, der kan kombineres med kvantitative forløbsundersøgelser. Principielt er der dog intet til hinder for, at der på samme tidspunkter, som survey gennemføres, foretages kvalitative interviews med et udsnit af surveypopulationen.

Der er således stadig et stykke vej til, at der kan etableres en solid teoretisk og empirisk funderet forskning i social eksklusion og i sammenhængen mellem fattigdom og social eksklusion over tid. Der er brug for en forskningsmæssig satsning på metodeudvikling, der er teoretisk velfunderet. Og når denne metodeudvikling har nået en tilstrækkelig modenhed, er der brug for, at der investeres i en

levetidsdatabase (eller flere), der kombinerer surveydata, registerdata og kvalitative data i samme forløbsundersøgelse. Endelig er det vigtigt at påpege nødvendigheden af et fælles "ejerskab" til en sådan levetidsdatabase blandt alle forskningsinstitutioner og andre institutioner, der er engageret i levetidsforskningen og/eller anvender den i politiske og administrative beslutningsprocesser.

BILAGSTABELLER

Bilagstabel 2.1

Estimering af sandsynligheden for at være relativt økonomisk fattig frem for ikke at være fattig i 1986 og i 2000, forklaret ud fra forskellige karakteristika i 1986 og i 2000 (odds ratios). 30-79 år. Tværsnit.

	1986	2000
Køn		
Mand	***	***
Kvinde (ref.gruppe)		
Alder (FAAR)	0,980*	***
Familietype		
Enlige u. børn	***	1,770*
Enlige m. børn	19,173*	37,558*
Par/saml. u. børn	***	***
Par/saml. m. børn (ref.gruppe)		
Modersmål		
Dansk	-	0,208*
Andet (ref.gruppe)		
Hovedbeskæftigelse		
Lønmodtager	0,111*	0,095*
Selvstændig	***	0,182*
Arbejdsløs	***	***
Pensionist	***	***
Efterlønsmodtager	***	***
Hjemmearbejdende	***	***
Under uddannelse (ref.gruppe)		
Socialgruppe		
I	0,030*	0,134*
II	0,282*	0,284*
III	0,365*	0,471*
IV	0,578*	0,746**
V (ref.gruppe)		

* Signifikant på 5 pct. niveau

** Signifikant på 10 pct. niveau

*** Ikke signifikant.

Bilagsstabel 2.2

Estimering af sandsynligheden for at være relativt økonomisk fattig frem for ikke at være fattig i 2000, forklaret ud fra forskellige karakteristika i 1986 (odds ratios). Længdesnit.

Køn	
Mand	***
Kvinde (ref.gruppe)	
Alder (FAAR)	0,950*
Familietype	
Enlige u. børn	0,479*
Enlige m. børn	2,577*
Par/saml. u. børn	***
Par/saml. m. børn (ref.gruppe)	
Hovedbeskæftigelse	
Lønmodtager	
Selvstændig	
Arbejdsløs	
Pensionist	
Efterlønsmodtager	
Hjemmearbejdende	
Under uddannelse (ref.gruppe)	
Socialgruppe	
I	0,117*
II	0,125*
III	0,359*
IV	0,560*
V (ref.gruppe)	
Fattig	3,471*
Ikke-fattig (ref.gruppe)	

* Signifikant på 5 pct. niveau.
** Signifikant på 10 pct. niveau.
*** Ikke signifikant.

Bilagstabel 2.3

Estimering af sandsynligheden for, at relativt økonomisk fattige frem for ikke fattige i 1986 er levende i år 2000, forklaret ud fra forskellige karakteristika i 1986 (odds ratios).

Køn	
Mand	0,366*
Kvinde (ref.gruppe)	
Alder (FAAR)	
	1,088*
Familietype	
Enlige u. børn	0,472*
Enlige m. børn	***
Par/saml. u. børn	0,725**
Par/saml. m. børn	
Hovedbeskæftigelse	
Lønmodtager	
Selvstændig	
Arbejdsløs	
Pensionist	
Efterlønsmodtager	
Hjemmearbejdende	
Under uddannelse (ref.gruppe)	
Socialgruppe	
I	***
II	***
III	1,498*
IV	***
V (ref.gruppe)	
Fattig	***
Ikke fattig (ref.gruppe)	

* Signifikant på 5 pct. niveau

** Signifikant på 10 pct. niveau

*** Ikke signifikant.

Bilagstabel 5.1

Andelen af 20-93-årige, som i 2000 var inkluderet eller ekskluderet i forhold til både økonomi og forbrug, sociale relationer, fritidsaktivitet, faglig og politisk deltagelse og helbredsforhold. Procent.

	Inklusion	Midter- gruppe	Eksklusion	Total
Køn				
Mand	67	31	3	1.598
Kvinde	64	33	4	1.361
Alder				
20-29 år	64	35	1	566
30-39 år	79	20	1	688
40-49 år	72	26	2	609
50-59 år	63	33	4	515
60-69 år	55	39	6	306
70-79 år	36	54	11	209
80-93 år	21	47	32	66
Familietype				
Enlige u. børn	47	46	7	786
Enlige m. børn	47	44	9	121
Par/saml. u. børn	65	33	2	1.013
Par/saml. m. børn	81	18	1	1.039
Modersmål				
Dansk	66	31	3	2.912
Ikke-dansk	41	54	4	46
Hovedbeskæftigelse				
Lønmodtager	77	22	1	1.843
Selvstændig	68	31	1	123
Arbejdsløs	45	50	6	145
Pensionist	33	52	15	493
Efterlønsmodtager	57	42	2	106
Hjemmearbejdende	(-)	(-)	(-)	17
Under uddannelse	54	45	1	230
Socialgruppe				
I	85	15	1	200
II	81	19	0	381
III	74	25	1	354
IV	69	29	2	1.067
V	51	42	7	624
Total	65	32	3	2.959

Bilagstabel 5.2

Estimering af sandsynligheden for at være inkluderet eller i midtergruppen frem for ekskluderet i år 2000 på samlet indeks med helbredsforhold, forklaret ud fra forskellige karakteristika (odds ratios).

	Inklusion	Midtergruppen
Køn		
Mand	0,413*	0,476*
Kvinde (ref.gruppe)		
Alder (FAAR)		
	1,027*	1,022**
Familietype		
Enlige u. børn	***	***
Enlige m. børn	0,95*	***
Par/saml. u. børn	***	3,085*
Par/saml. m. børn (ref.gruppe)		
Modersmål		
	***	***
Dansk		
Ikke-dansk (ref.gruppe)		
Hovedbeskæftigelse		
Lønmodtager	***	***
Selvstændig	***	***
Arbejdsløs	0,125**	***
Pensionist	0,039*	0,084*
Efterlønsmodtager	***	***
Hjemmearbejdende	***	***
Under uddannelse (ref.gruppe)		
Socialgruppe		
I	10,238*	***
II	15,958*	6,290**
III	12,502*	5,563*
IV	2,402*	***
V (ref.gruppe)		

* Signifikant på 5 pct. niveau
** Signifikant på 10 pct. niveau
*** Ikke signifikant.

Bilagstabel 5.3

Estimering af sandsynligheden for at være inkluderet eller i midtergruppen frem for ekskluderet i år 2000 på indeks for økonomi og afsavn, forklaret ud fra forskellige karakteristika (odds ratios).

	Inklusion	Midtergruppen
Køn		
Mand	2,035*	1,680*
Kvinde (ref.gruppe)		
Alder (FAAR)		
	0,971*	0,974*
Familietype		
Enlige u. børn	0,101*	***
Enlige m. børn	0,025*	0,245*
Par/saml. u. børn	***	***
Par/saml. m. børn (ref.gruppe)		
Modersmål		
Dansk	5,559*	***
Ikke-dansk (ref.gruppe)		
Socialgruppe		
I	16,648*	***
II	4,200*	***
III	3,787*	2,026**
IV	2,323*	***
V (ref.gruppe)		

* Signifikant på 5 pct. niveau
** Signifikant på 10 pct. niveau
*** Ikke signifikant.

Bilagstabel 5.4

Estimering af sandsynligheden for at være inkluderet eller i midtergruppen frem for ekskluderet i år 2000 på indeks for sociale relationer, forklaret ud fra forskellige karakteristika (odds ratios).

	Inklusion	Midtergruppen
Køn		
Mand	0,567*	0,640*
Kvinde (ref.gruppe)		
Alder (FAAR)		
	1,107*	1,023*
Familietype		
Enlige u. børn	0,154*	0,400*
Enlige m. børn	0,181*	0,380*
Par/saml. u. børn	***	***
Par/saml. m. børn (ref.gruppe)		
Modersmål		
Dansk	10,412*	1,793*
Ikke-dansk (ref.gruppe)		
Hovedbeskæftigelse		
Lønmodtager	***	***
Selvstændig	***	***
Arbejdsløs	***	***
Pensionist	0,446**	***
Efterlønsmodtager	***	***
Hjemmearbejdende	0,350**	***
Under uddannelse (ref.gruppe)		
Socialgruppe		
I	1,664*	***
II	1,639*	***
III	1,751*	1,450*
IV	1,309	***
V (ref.gruppe)		

* Signifikant på 5 pct. niveau
** Signifikant på 10 pct. niveau
*** Ikke signifikant.

Bilagstabel 5.5

Estimering af sandsynligheden for at være inkluderet eller i midtergruppen frem for ekskluderet i år 2000 på indeks for faglig og politisk aktivitet, forklaret ud fra forskellige karakteristika (odds ratios).

	Inklusion	Midtergruppen
Køn		
Mand	***	***
Kvinde (ref.gruppe)		
Alder (FAAR)	***	1,006*
Familietype		
Enlige u. børn	0,330*	0,430*
Enlige m. børn	***	0,597**
Par/saml. u. børn	0,524*	0,657*
Par/saml. m. børn (ref.gruppe)		
Modersmål		
Dansk	***	3,465*
Ikke-dansk (ref.gruppe)		
Socialgruppe		
I	12,969*	5,947*
II	12,340*	6,391*
III	2,041**	2,561*
IV	***	1,870*
V (ref.gruppe)		

* Signifikant på 5 pct. niveau
** Signifikant på 10 pct. niveau
*** Ikke signifikant.

Bilagstabel 5.6

Estimering af sandsynligheden for at være inkluderet eller i midtergruppen frem for ekskluderet i år 2000 på indeks for fritidsaktiviteter, forklaret ud fra forskellige karakteristika (odds ratios).

	Inklusion	Midtergruppen
Køn		
Mand	0,608*	0,564*
Kvinde (ref.gruppe)		
Alder (FAAR)		
	1,107*	1,069*
Familietype		
Enlige u. børn	1,571*	***
Enlige m. børn	***	***
Par/saml. u. børn	1,542*	***
Par/saml. m. børn (ref.gruppe)		
Modersmål		
Dansk	***	***
Ikke-dansk (ref.gruppe)		
Socialgruppe		
I	311,250*	51,134*
II	30,249*	7,828*
III	5,723*	3,062*
IV	3,312*	2,463*
V (ref.gruppe)		

* Signifikant på 5 pct. niveau
** Signifikant på 10 pct. niveau
*** Ikke signifikant.

Bilagstabel 5.7

Estimering af sandsynligheden for at være inkluderet eller i midtergruppen frem for ekskluderet i år 2000 på indeks for helbredstilstand, forklaret ud fra forskellige karakteristika (odds ratios).

	Inklusion	Midtergruppen
Køn		
Mand	***	***
Kvinde (ref.gruppe)		
Alder (FAAR)	1,016*	***
Familietype	***	***
Modersmål		
Dansk	2,933*	***
Ikke-dansk (ref.gruppe)		
Hovedbeskæftigelse		
Lønmodtager	***	***
Selvstændig	***	***
Arbejdsløs	0,281*	0,378**
Pensionist	0,060*	0,176*
Efterlønsmodtager	***	***
Hjemmearbejdende	***	***
Under uddannelse (ref.gruppe)		
Socialgruppe		
I	4,238*	***
II	***	***
III	1,448**	***
IV	***	***
V (ref.gruppe)		

* Signifikant på 5 pct. niveau
** Signifikant på 10 pct. niveau
*** Ikke signifikant.

Bilagstabel 7.1

Andelen af personer, der indgik i undersøgelserne i både 1986 og 2000, som var inkluderede og ekskluderede i henholdsvis 1986 og 2000 på indeks for inklusion og eksklusion med økonomikomponent, fordelt efter baggrundsvariable 2000. Længdesnit. Procent.

	Inklusion		Midtergruppen		Eksklusion		Pct.- grundlag
	1986	2000	1986	2000	1986	2000	
Køn							
Mand	75	65	24	30	1	5	544
Kvinde	68	65	29	29	4	6	449
Generation							
1906-1920	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	11
1921-1930	50	10	43	66	7	25	84
1931-1940	73	51	25	43	1	6	169
1941-1950	77	74	20	24	2	2	416
1951-1956	71	78	29	19	1	3	309
Familietype							
Enlige u. børn	60	41	31	46	9	14	138
Enlige m. børn	50	35	41	56	9	9	34
Par/saml. u. børn	74	65	24	30	1	5	518
Par/saml. m. børn	74	79	26	19	0	2	303
Hovedbeskæftigelse							
Lønmodtager	78	82	22	18	1	0	628
Selvstændig	73	71	27	27	0	2	56
Arbejdsløs	50	53	45	40	5	8	40
Pensionist	52	15	40	58	9	26	190
Efterlønsmodtager	80	52	18	49	2	0	66
Hjemmearbejdende	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	4
Under uddannelse	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	9
Socialgruppe							
I	81	83	20	16	0	1	87
II	80	87	20	13	1	1	164
III	76	74	23	22	1	4	146
IV	76	67	22	27	2	6	318
V	54	47	43	44	4	10	186
Total	71	65	26	30	2	6	993

Bilagstabel 7.2

Andelen af personer, der indgik i undersøgelserne i både 1976 og 2000, som havde meget svært belastende levekår i henholdsvis 1976 og 2000, fordelt efter baggrundsvariable 2000. Længdesnit. Procent.

	Meget svært belastende levekår		Pct.-grundlag
	1976	2000	
Køn			
Mand	7	3	1.167
Kvinde	10	4	1.207
Generation			
1906-1920	8	5	183
1921-1930	9	5	391
1931-1940	8	2	531
1941-1950	9	4	827
1951-1956	10	4	442
Familietype			
Enlige u. børn	11	7	615
Enlige m. børn	(-)	2	47
Par/saml. u. børn	8	3	1.234
Par/saml. m. børn	7	2	478
Hovedbeskæftigelse			
Lønmodtager	7	1	1.011
Selvstændig	5	1	184
Arbejdsløs	19	14	86
Pensionist	11	7	867
Efterlønsmodtager	5	1	191
Hjemmearbejdende	4	4	24
Under uddannelse	(-)	(-)	11
Socialgruppe			
I	4	1	139
II	7	1	263
III	6	3	364
IV	8	4	707
V	15	5	523
Total	9	4	
Antal	206	86	2.374

Bilagstabel 7.3

Andelen af personer, der indgik i undersøgelserne i både 1976 og 2000, som havde meget svært belastende levestandard i henholdsvis 1976 og 2000. Uden boligkomponent. Fordelt efter baggrundsvARIABLE 2000. Længdesnit. Procent.

	Meget svært belastende levestandard		Pct.-grundlag
	1976	2000	
Køn			
Mand	14	21	1.185
Kvinde	22	24	1.231
Generation			
1906-1920	24	52	194
1921-1930	22	31	397
1931-1940	14	22	537
1941-1950	16	18	841
1951-1956	19	13	447
Familietype			
Enlige u. børn	24	36	635
Enlige m. børn	30	30	47
Par/saml. u. børn	16	20	1.250
Par/saml. m. børn	14	11	484
Hovedbeskæftigelse			
Lønmodtager	13	7	1.025
Selvstændig	10	10	186
Arbejdsløs	30	61	88
Pensionist	25	41	889
Efterlønsmodtager	12	15	193
Hjemmearbejdende	29	33	24
Under uddannelse	(-)	(-)	11
Socialgruppe			
I	8	5	143
II	12	10	265
III	12	16	365
IV	17	21	714
V	27	34	539
Total	18	23	
Antal	430	547	2.416

Bilagstabel 7.4

Estimering af sandsynligheden for, at de, der var i midtergruppen i 1986, er i midtergruppen eller inkluderede frem for ekskluderede i 2000 på indeks for inklusion og eksklusion med økonomikomponent, forklaret ud fra forskellige karakteristika i 1986 (odds ratios). Længdesnit.

	Inklusion	Midtergruppen
Alder (FAAR)	1,170*	1,048*
Familietype		
Enlige u. børn	0,189*	0,428*
Enlige m. børn	0,179*	0,438**
Par/saml. u. børn (ref.gruppe)	***	***
Socialgruppe		
I	54,190*	7,714*
II	103,903*	19,022*
III	7,771*	***
IV	5,708*	2,215*
V (ref.gruppe)		

* Signifikant på 5 pct. niveau
** Signifikant på 10 pct. niveau.
*** Ikke signifikant.

Bilagstabel 7.5

Andelen af personer, der indgik i undersøgelserne i både 1986 og 2000, som var inkluderet i både 1986 og 2000 på indeks for inklusion og eksklusion med økonomikomponent. Fordelt efter baggrundsvariable 2000. Længdesnit. Procent.

	Inklusion både 1986 og 2000	Pct.-grundlag
Køn		
Mand	54	544
Kvinde	53	449
Generation		
1906-1920	-	14
1921-1930	10	84
1931-1940	45	169
1941-1950	62	416
1951-1956	61	310
Familietype		
Enlige u. børn	32	138
Enlige m. børn	29	34
Par/saml. u. børn	55	518
Par/saml. m. børn	62	303
Hovedbeskæftigelse		
Lønmodtager	67	628
Selvstændig	57	56
Arbejdsløs	35	40
Pensionist	14	190
Efterlønsmodtager	46	66
Hjemmearbejdende	-	4
Under uddannelse	-	9
Socialgruppe		
I	70	87
II	70	164
III	61	146
IV	58	318
V	32	186
Total	53	993

Bilagstabel 7.6

Andelen af personer, der indgik i undersøgelserne i både 1976, 1986 og 2000, som hverken havde meget svært belastende levestandard i 1976, 1986 eller 2000. Fordelt efter baggrundsvariable 2000. Længdesnit. Procent.

	Aldrig meget svært belastende levestandard	Pct.- grundlag
Køn		
Mand	87	1.048
Kvinde	85	1.104
Generation		
1906-1920	86	162
1921-1930	86	358
1931-1940	88	474
1941-1950	86	752
1951-1956	84	405
Familietype		
Enlige u. børn	82	542
Enlige m. børn	84	43
Par/saml. u. børn	87	1.126
Par/saml. m. børn	90	441
Hovedbeskæftigelse		
Lønmodtager	90	932
Selvstændig	93	156
Arbejdsløs	70	81
Pensionist	81	779
Efterlønsmodtager	91	171
Hjemmearbejdende	88	24
Under uddannelse	-	9
Socialgruppe		
I	95	123
II	91	236
III	90	335
IV	87	648
V	78	488
Total	86	2.152

Bilagstabel 7.7

Andelen af personer, der indgik i undersøgelserne i både 1976, 1986 og 2000, som hverken havde meget svært belastende levestandard uden boligkomponent i 1976, 1986 eller 2000. Fordelt efter baggrundsvARIABLE 2000. Længdesnit. Procent.

	Aldrig meget svært belastende levestandard	Pct.- grundlag
Køn		
Mand	65	1.075
Kvinde	58	1.133
Generation		
1906-1920	40	172
1921-1930	52	367
1931-1940	62	486
1941-1950	67	769
1951-1956	67	414
Familietype		
Enlige u. børn	47	564
Enlige m. børn	52	44
Par/saml. u. børn	63	1.148
Par/saml. m. børn	74	452
Hovedbeskæftigelse		
Lønmodtager	77	953
Selvstændig	80	161
Arbejdsløs	29	84
Pensionist	43	804
Efterlønsmodtager	65	173
Hjemmearbejdende	38	24
Under uddannelse	-	9
Socialgruppe		
I	85	130
II	77	239
III	73	336
IV	61	661
V	45	507
Total	61	2.208

Bilagstabel 7.8

Andelen af personer, der indgik i undersøgelserne i både 1976, 1986 og 2000, som havde meget svært belastende levestandard uden boligkomponent i både 1976, 1986 og 2000. Fordelt efter baggrundsvARIABLE 2000. Længdesnit. Procent.

	Altid meget svært belastende leve- vilkår	Pct.- grundlag
Køn		
Mand	2	1.075
Kvinde	4	1.133
Generation		
1906-1920	6	172
1921-1930	5	367
1931-1940	4	486
1941-1950	3	769
1951-1956	1	413
Familietype		
Enlige u. børn	8	564
Enlige m. børn	2	44
Par/saml. u. børn	2	1.148
Par/saml. m. børn	0	452
Hovedbeskæftigelse		
Lønmodtager	1	953
Selvstændig	1	161
Arbejdsløs	8	84
Pensionist	7	804
Efterlønsmodtager	1	173
Hjemmearbejdende	4	24
Under uddannelse	-	9
Socialgruppe		
I	0	130
II	0	239
III	1	336
IV	3	661
V	7	507
Total	3	2.208

Bilagstabel 8.1

Andelen af personer, der var inkluderede, i midtergruppen og ekskluderede i 1986 på indeks for inklusion og eksklusion med økonomikomponent, som døde i perioden fra 1986 til 1999. Fordelt efter baggrundsvariable 1986. Procent.

	Inklu- sion	Midter- gruppen	Eks- klusion	Pct.-grundlag			Pct.- gennemsnit
				Inklusion	Midter- gruppen	Eks- klusion	
Køn							
Mand	9	26	59	858	410	81	17
Kvinde	4	16	43	648	429	127	13
Generation							
1906-1920	54	60	67	35	153	110	62
1921-1930	20	28	33	166	156	43	25
1931-1940	7	13	57	305	151	21	11
1941-1950	3	6	8	614	222	25	4
1951-1956	3	5	(-)	386	156	9	3
Familietype							
Enlige u. børn	13	42	50	154	130	64	31
Enlige m. børn	8	8	(-)	38	66	14	9
Par/saml. u. børn	12	32	58	364	288	105	26
Par/saml. m. børn	4	7	24	950	355	25	5
Hovedbeskæftigelse							
Lønmodtager	5	10	(-)	1.251	414	20	6
Selvstændig	11	7	(-)	145	82	3	10
Arbejdsløs	8	10	(-)	62	49	16	10
Pensionist	68	57	58	19	173	158	58
Efterlønsmodtager	39	42	0	23	43	0	41
Hjemmearbejdende	0	7	(-)	0	62	11	11
Under uddannelse	(-)	(-)	(-)	6	16	0	5
Socialgruppe							
I	13	19	(-)	123	21	2	15
II	6	16	(-)	235	69	6	9
III	8	21	(-)	321	141	18	13
IV	5	20	47	574	296	45	12
V	8	20	48	250	275	108	20
Total	7	21	49	1.506	839	208	15
Antal døde	101	175	102				378
Antal levende og døde	1.506	839	208				2.553

Bilagstabel 8.2

Andelen af personer med meget svært belastende levекår og øvrige i 1976, som døde i perioden 1976 til 1999. Fordelt efter baggrundsvariable 1976. Procent.

	Meget svært belastende levекår	Øvrige	Pct.- grundlag	Pct.- gennemsnit	
Køn					
Mand	53	29	277	2.202	31
Kvinde	40	22	344	2.167	25
Generation					
1906-1920	82	68	215	949	71
1921-1930	52	30	119	773	33
1931-1940	29	16	89	863	17
1941-1950	11	6	123	1.187	7
1951-1956	8	4	75	596	5
Familietype					
Enlige u. børn	63	30	161	743	36
Enlige m. børn	19	16	32	106	17
Par/saml. u. børn	59	42	216	1.397	44
Par/saml. m. børn	24	13	212	2.123	14
Hovedbeskæftigelse					
Lønmodtager	32	20	219	2.630	21
Selvstændig	54	27	35	607	28
Arbejdsløs	40	25	63	113	30
Pensionist	79	74	169	334	76
Hjemmearbejdende	30	27	104	508	27
Under uddannelse	14	8	29	162	9
Socialgruppe					
I	(-)	22	3	180	23
II	(-)	23	12	292	23
III	62	27	68	932	29
IV	39	20	178	1.448	22
V	44	28	279	1.202	31
Total	46	25	621	4.369	28
Antal døde	285	1.109			1.394
Antal levende og døde	621	4.369			4.990

Bilagstabel 8.3

Andelen af personer med meget svært belastende levекår uden boligkomponent og øvrige i 1976, som døde i perioden 1976 til 1999. Fordelt efter baggrundsvariable 1976. Procent.

	Meget svært belastende levetår uden boligkomponent	Øvrige	Pct.-grundlag		Pct.- gennemsnit
Køn					
Mand	51	27	505	1.990	32
Kvinde	40	19	700	1.820	25
Generation					
1906-1920	79	66	443	728	71
1921-1930	43	29	240	652	33
1931-1940	29	14	172	786	17
1941-1950	10	6	223	1.096	7
1951-1956	8	4	126	548	5
Familietype					
Enlige u. børn	58	27	271	640	36
Enlige m. børn	14	18	51	88	17
Par/saml. u. børn	60	38	458	1.162	44
Par/saml. m. børn	24	12	425	1.920	14
Hovedbeskæftigelse					
Lønmodtager	29	9	444	2.417	21
Selvstændig	43	26	84	561	28
Arbejdsløs	43	16	91	87	30
Pensionist	79	71	315	194	76
Hjemmearbejdende	34	23	223	390	27
Under uddannelse	17	7	46	146	9
Socialgruppe					
I	(-)	20	9	174	23
II	30	23	30	275	23
III	53	25	165	845	29
IV	37	19	329	1.303	22
V	44	25	500	984	31
Total	45	23	1.205	3.810	28
Antal døde	537	867			1.404
Antal døde og levende	1.205	3.810			5.015

Bilagstabel 8.4

Estimering af sandsynligheden for, at de, der ikke havde meget svært belastende levekår i 1976 frem for dem, der havde meget svært belastende levekår, er levende i 2000, forklaret ud fra forskellige karakteristika i 1976 (odds ratios).

	1906-1920	1921-1930	1931-1940	1941-1950
Køn				
Mand	0,399*	0,323*	0,713**	0,516**
Kvinde (ref.gruppe)				
Alder (FAAR)				
	1,171*	1,127*	1,068*	1,149*
Familietype				
	***		***	
Enlige u. børn		0,545*		***
Enlige m. børn		0,387**		***
Par/saml. u. børn		0,745**		0,571**
Par/saml. m. børn (ref. gruppe)				
Hovedbeskæftigelse				

Lønmodtager	***	2,282*		2,650**
Selvstændig	1,924*	2,093*		5,695*
Arbejdsløs	***	***		***
Pensionist	0,470*	***		***
Hjemmearb. (ref.gruppe)				***1)
Socialgruppe				
		***	***	***
I	0,202*			
II	***			
III	0,664**			
IV	***			
V (ref.gruppe)				
Meget svært belastende levekår	0,514*	0,613*	0,607**	***
Ikke meget svært belastende levekår (ref.gruppe)				

* Signifikant på 5 pct. niveau.
** Signifikant på 10 pct. niveau.
*** Ikke signifikant.
1) Ref.gruppe er her studerende.

Bilagstabel 8.5

Estimering af sandsynligheden inden for hver socialgruppe for at de, der ikke havde meget svært belastende levekår i 1976, frem for de, der havde meget svært belastende levekår, er levende i 2000, forklaret ud fra forskellige karakteristika i 1976 (odds ratios).

	Socialgruppe III	Socialgruppe IV	Socialgruppe V
Køn			
Mand	0,386*	0,415*	0,480*
Kvinde (ref.gruppe)			
Alder (FAAR)			
	1,102*	1,115*	1,104*
Familietype			
Enlige u. børn	0,526*	0,499*	***
Enlige m. børn	***	***	***
Par/saml. u. børn	0,670**	***	0,703*
Par/saml. m. børn (ref.gruppe)			
Hovedbeskæftigelse			
	***	***	***
Meget svært belastende levekår	0,429*	0,559*	0,630*
Ikke meget belastende levekår (ref.gruppe)			

* Signifikant på 5 pct. niveau.
** Signifikant på 10 pct. niveau.
*** Ikke signifikant.

FATTIGDOMSGRÆNSE, INDEKS OG “DØDSVARIABLER”

Konstruktion af relativ økonomisk fattigdomsgrænse 1986 og 2000

Den relative økonomiske fattigdomsgrænse for 1986 og 2000 består af en kombination af månedligt rådighedsbeløb og årlig bruttoindkomst for hele familien/husstanden.

Rådighedsbeløbet findes ved spørgsmålet: “Hvor meget har De/familien tilbage til det daglige forbrug (mad, tøj, fodtøj etc.), når alle de faste udgifter og skatten er betalt?”

I 1986 gælder, at 0-1.499 kr. pr. person pr. måned definerer, hvem der er under fattigdomsgrænsen i forhold til rådighedsbeløb, og 1.500 kr. og derover definerer, hvem der er over fattigdomsgrænsen.

I 2000 gælder, at 0-2.499 kr. pr. person pr. måned definerer, hvem der er under fattigdomsgrænsen i forhold til rådighedsbeløb, og 2.500 kr. og derover definerer, hvem der er over fattigdomsgrænsen.

Rådighedsbeløbet er vægtet i forhold til antal personer i husstanden, således at børn kun tæller 70 pct. Hvis der således bor to voksne og et barn i samme husstand, tæller det, som om der bor 2,7 personer på bopælen.

Bruttoindkomsten findes ved spørgsmålet: "Hvor stor var familiens [Deres] samlede indkomst i 1985 [1999] brutto, dvs. før skat og fradrag er trukket fra?"¹

I 1986 gælder, at 0-149.000 kr. i samlet bruttohusstandsindkomst om året definerer, hvem der er under fattigdomsgrænsen i forhold til bruttoindkomst, og 150.000 kr. og derover i samlet bruttohusstandsindkomst om året definerer, hvem der er over fattigdomsgrænsen.

I 2000 gælder, at 0-249.000 kr. i samlet bruttohusstandsindkomst om året definerer, hvem der er under fattigdomsgrænsen i forhold til bruttoindkomst, og 250.000 kr. og derover i samlet bruttohusstandsindkomst om året definerer, hvem der er over fattigdomsgrænsen.

Personer, som svarer "Ved ikke" og "Vil ikke svare", er ikke inkluderet i beregningsgrundlaget.²

Hvis en person er under fattigdomsgrænsen både med hensyn til rådighedsbeløb og bruttoindkomst, defineres vedkommende som relativt økonomisk fattig.

-
1. Oplysningerne om bruttoindkomst bygger på, at interviewpersonerne har angivet deres bruttoindkomst i intervaller på 50.000 kr., hvilket umuliggør meget finkornede inddelinger og justeringer af fattigdomsgrænsen. Fattigdomsgrænsen er trukket så tæt som muligt på 1986-grænsen korregeret for pristalsstigninger, men ligger i overkant af denne, både hvad angår bruttoindkomst og rådighedsbeløb.
 2. I 1986 blev fattigdomsprocenten beregnet på baggrund af hele survey-populationen og ikke på baggrund af dem, som faktisk svarede på spørgsmål om bruttoindtægt og rådighedsbeløb. Dette skete ud fra en antagelse om, at dem med de lave indkomster i højere grad end dem med de høje indkomster ved, hvad de har tilbage i rådighedsbeløb. Sammenligner vi svarene i 1986-undersøgelsen og i 2000-undersøgelsen viser det sig, at flere i socialgruppe I end i socialgruppe V i 1986 oplyste bruttoindtægt, mens andelen i 2000 er den samme. I 1986 oplyste 70 pct. i socialgruppe V og 72 pct. i socialgruppe I deres rådighedsbeløb. I 2000 oplyste 72 pct. i både socialgruppe I og V deres rådighedsbeløb. Mere afgørende er imidlertid, at andelen, som både svarer på bruttoindtægt og rådighedsbeløb, er højere i socialgruppe II end i de øvrige socialgrupper, og især socialgruppe II vejer tungt både som andel af survey-populationen og af dem, som har de højere bruttoindkomster. Derfor beregnes fattigdomsprocenten i denne undersøgelse på baggrund af dem, som både har svaret på spørgsmålene om bruttoindkomst og rådighedsbeløb.

Konstruktion af indeks for inklusion og eksklusion år 2000

I analysen af inklusion og eksklusion anvendes følgende indeks for inklusion og eksklusion:

- 1) Indeks for økonomi og forbrug (relativ fattigdom)
- 2) Indeks for sociale relationer
- 3) Indeks for faglig og politisk deltagelse
- 4) Indeks for fritidsaktiviteter
- 5) Indeks for helbredsforhold
- 6) Samlet indeks for inklusion og eksklusion
- 7) Økonomistyret indeks: fordeling af eksklusioner på områderne sociale relationer, faglig og politisk deltagelse og fritidsaktiviteter i forhold til placeringen som inkluderet, i midtergruppen eller ekskluderet på indeks for økonomi og forbrug.³

Indeks for økonomi og forbrug (relativ fattigdom)

Indekset for økonomi og afsavn (relativ fattigdom) er defineret som følger:

- 1) Inklusion: ikke relativt økonomisk fattige med 0-3 afsavn
- 2) Midtergruppen: relativt økonomisk fattige med 0-1 afsavn + ikke relativt økonomisk fattige med 4-9 afsavn
- 3) Eksklusion: relativt økonomisk fattige med 2-9 afsavn.

Indekset består af en kombination af:

- a) Bruttoindkomst
- b) Rådighedsbeløb, efter at faste udgifter er betalt
- c) Friværdis i egen bolig
- d) Forskellige typer af afsavn.

3. Der er ikke tale om et egentligt indeks, men for nemheds skyld betegnes det i tekstfremstillingen som "økonomistyret indeks".

Ad a + b + c:

Kombinationen af rådighedsbeløb og bruttoindkomst er den samme, som er beskrevet ovenfor for relativ økonomisk fattigdom i 2000.

De, der falder under denne fattigdomsgrænse, men som har en friværdi i egen bolig på 500.000 kr. og derover, frasorteres fra gruppen af relativt økonomisk fattige.⁴

Ad d:

Der indgår 9 typer af afsavn, hvor respondenterne af økonomiske grunde har:

- 1) undladt at invitere gæster hjem eller gå i byen med venner en aften eller give gaver til fødselsdag m.v.
- 2) undladt at holde ferie uden for hjemmet eller besøge familie eller venner, der bor mere end 20 km fra hjemmet
- 3) undladt at gå til frisør eller dyrke fritidsinteresser.
- 4) undladt at købe helt nødvendige dagligvarer (mad m.m.)
- 5) undladt at købe medicin
- 6) undladt at betale regninger, fx husleje eller a-kassekontingent
- 7) undladt at købe fodtøj
- 8) undladt at erstatte udstyr i hjemmet, fx køleskab, vaskemaskine, tv
- 9) undladt at gå til tandlægen.

Det samlede afsavnsindeks er defineret ved:

Inklusion: 0-1 afsavn.

Midtergruppen: 2-3 afsavn.

Eksklusion: 4-9 afsavn.

4. Spørgsmålet om friværdi i egen bolig blev ikke stillet i 1986 og har derfor ikke kunnet inddrages i den relative økonomisk fattigdomsdefinition, der bruges til sammenligning mellem 1986 og 2000.

Indeks for sociale relationer

Indekset består af 11 variabler. Der er tale om et additivt indeks for negative scorere inden for intervallet 0-11, hvor respondenterne på hver enkelt af de 11 variabler, som indgår i indekset, tildeles scoren 0, hvis han/hun har den sociale relation i en given udstrækning, og ellers scoren 1 (også hvis der er svaret "ved ikke", eller der ikke er oplysninger om den pågældende aktivitet⁵).

Inklusion er defineret ved, at man har en negativ indeksscore på 0-2, en midtergruppeplacering er defineret ved en negativ score på 3-4, og eksklusion er defineret ved en negativ score på 5-11.

- 1) Hvor ofte taler De normalt i telefon med Deres forældre/en af Deres forældre? (0 = daglig til flere gange per måned)
- 2) Hvornår så de sidst Deres forældre/en af Deres forældre? (0 = i dag til 29 dage siden)
- 3) Hvor ofte taler de i telefon med Deres barn/nogle af deres børn? (0 = daglig til en gang om måneden)⁶
- 4) Hvornår så De sidst Deres barn/nogen af deres børn? (0 = i dag til 29 dage siden)

Hvor ofte er De sammen med andre familiemedlemmer, som De ikke bor sammen med:

Det er alene dem, der ikke har andre familiemedlemmer (0), eller som ikke har kontakt med dem (1), der får en negativ score på de følgende fire spørgsmål (5-8).

- 5) Søskende?
- 6) Børnebørn?
- 7) Bedsteforældre?
- 8) Anden familie?

5. Når "ved ikke" og "uoplyste" giver en negativ score, bygger det på, at interviewpersonerne ikke kan svare positivt på spørgsmålet. Når kategorien "irrelevante" (det vil for eksempel være, hvis ens forældre er døde) medtages, skyldes det, at selvom ens forældre ikke længere er i live, er der alligevel tale om en reduktion i sociale relationer.

6. De, der bor sammen med deres børn, og de, der er under 45 år og ikke har børn, placeres i positiv score, og de, der er over 45 år og ikke har børn, placeres i negativ score.

- 9) Har De nogen venner? (0 = ja + irrelevant er placeret under 0, fordi respondenter tidligere har svaret, at han/hun har nogle venner, han/hun kan tale om personlige problemer med)
- 10) Sker det nogensinde, at De er alene, selvom De egentlig havde mest lyst til at være sammen med andre? (0 = nej + ja, men sjældent)
- 11) Har De i den sidste tid været nervøs for at blive udsat for vold eller trusler om vold, når de går ud alene heromkring om aftenen eller om natten? (0 = noget nervøs, ikke nervøs, går ikke ud, ved ikke).

Indeks for faglig og politisk deltagelse

Indekset består af 28 variabler. Der er tale om et additivt indeks inden for intervallet 0-28, hvor respondenter på hver enkelt af de 28 variabler, som indgår i indekset, tildeles scoren 1, hvis vedkommende er aktiv i forhold til den pågældende aktivitet, og ellers scoren 0 (også hvis der er svaret "ved ikke", eller der ikke er oplysninger om den pågældende aktivitet).

Inklusion er defineret ved, at man har en indeksscore på 14-28, en midtergruppeplacering er defineret ved en score på 5-13, og eksklusion er defineret ved en score på 0-4.

Positiv placering på de enkelte aktivitetsmål opnås ved:

Aktuelt medlemskab af:

- 1) fagforening, arbejdsgiverforening/brancheorganisation/landboforening eller lignende
- 2) et politisk parti – fx en vælgerforening
- 3) kommunalbestyrelse
- 4) skolebestyrelse/skolenævn
- 5) menighedsråd
- 6) forældrebestyrelse i barns daginstitution
- 7) kommunalt ældre- eller handicapråd
- 8) foreninger, der udfører frivilligt socialt arbejde (fx Kirkens Korshær, Røde Kors, Kræftens Bekæmpelse, Mødrehjælpen)
- 9) idrætsforening
- 10) politiske eller religiøse ungdomsorganisationer, spejderkorps

- 11) kulturel forening (kunstforening, sangforening, musikforening, teaterforening)
- 12) pensionistforening eller -klub
- 13) menneskerettighedsorganisation, organisation til fremme af international solidaritet
- 14) miljøorganisation, naturbeskyttelse (fx Greenpeace, Danmarks Naturfredningsforening)
- 15) anden forening

At man stemte ved sidste:

- 16) folketingsvalg
- 17) kommunalvalg
- 18) valg til EU-parlamentet.

At man inden for de seneste par år har:

- 19) skrevet under på underskriftindsamling
- 20) støttet politiske formål
- 21) deltaget i offentlige møder
- 22) deltaget i demonstration
- 23) deltaget i strejke
- 24) været til møder i politiske bevægelser uden for partierne
- 25) af politiske/miljømæssige grunde ladet være med at købe bestemte varer
- 26) kontaktet en politiker, embedsmand eller en forening for at påvirke en sag
- 27) kontaktet medierne eller indsendt artikler eller læserbreve til aviser eller tidsskrifter.

At man, hvis man får brug for at sende en skrivelse til en offentlig myndighed:

- 28) selv kan lave den eller kender nogen, der vil kunne hjælpe med det.

Indeks for fritidsaktiviteter

Indekset består af 11 variabler, som kan give maksimalt 22 positive scorer. Der er tale om et additivt indeks inden for intervallet 0-22, hvor respondenterne på hver enkelt af de 11 variabler, som indgår i indekset, tildeles 2 positive scorer, hvis han/hun er meget aktiv i forhold til den pågældende aktivitet, 1 positiv score hvis han/hun er lidt aktivt i forhold til den pågældende aktivitet, og 0 positive scorer, hvis han/hun slet ikke deltager i den pågældende aktivitet.

Inklusion er defineret ved, at man har en positiv indeksscore på 16-22, en midtergruppeplacering er defineret ved en positiv score på 6-15, og eksklusion er defineret ved en positiv score på 0-5.

Positiv placering på de enkelte aktivitetsmål opnås ved at:

- 1) gå til møder i fritiden
- 2) udføre ulønnet, frivilligt arbejde
- 3) spille/synge i kor eller orkester/band
- 4) gå i teater/til koncert/på udstilling og lignende
- 5) gå i biografen
- 6) bruge computer i fritiden
- 7) bruge internet i fritiden
- 8) gå på restaurant, café og lignende
- 9) læse avis
- 10) læse bøger
- 11) dyrke sport eller anden form for motion eller gå eller cykle en tur.

Indeks for helbredsforhold

Indekset består af 8 variabler. Der er tale om et additivt indeks for negative scorer inden for intervallet 0-8, hvor respondenterne på hver enkelt af de 8 variabler, som indgår i indekset, tildeles scoren 1, hvis han/hun svarer "nej" til de to første spørgsmål og "ja" til de sidste seks spørgsmål, og ellers scoren 0, hvis han/hun svarer "ja" til de to første spørgsmål og "nej" til de sidste seks spørgsmål.

Inklusion defineres ved 0 negative scorer, midtergruppen ved 1-2 negative scorer og eksklusion ved 3-8 negative scorer.

Negative scorer opnås ved at svare “nej” på følgende to spørgsmål:

- 1) “Kan De uden besvær gå en tur på 15 minutter i nogenlunde rask tempo?”
- 2) “Kan De gå op ad en trappe uden besvær?”

Negative scorer opnås ved at svare “ja” på følgende seks spørgsmål:

- 3) “Har De nedsat hørelse i en sådan grad, at De har vanskeligt ved at følge med i en samtale, når der er flere samlet?”
- 4) “Har De i det daglige nogen problemer med synet?”
- 5) “Lider De ofte af stærk træthed?”
- 6) “Lider De ofte af angstanfald?”
- 7) “Er De næsten altid i dårligt humør?”
- 8) “Lider De af dårlige nerver?”

Samlet indeks for inklusion og eksklusion

Indeksene for økonomi og afsavn, sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter og fritidsaktiviteter er kombineret i ét samlet indeks, hvor eksklusionerne på hvert af de fire indeks tælles sammen og definerer placeringen på indekset:

Inklusion: 0 eksklusioner

Midtergruppen: 1-2 eksklusioner

Eksklusion: 3-4 eksklusioner.

Der er også et samlet indeks, hvor helbredsindekset indgår, og hvor definitionen er:

Inklusion: 0 eksklusioner

Midtergruppen: 1-2 eksklusioner

Eksklusion: 3-5 eksklusioner.

Økonomistyret indeks

Det økonomistyrede indeks er ikke et egentligt indeks, men vi har for nemheds skyld kaldt opgørelsen for "det økonomistyrede indeks". Her opgøres det, hvor mange af dem, som er inkluderet, i midtergruppen eller ekskluderet på indekset for økonomi og forbrug, der er berørt af én eller flere eksklusioner på indeksene for sociale relationer, faglige og politiske aktiviteter og fritidsaktiviteter. Det vil sige, at eksklusion på delindeksene for 1) sociale relationer, 2) faglig og politisk deltagelse og 3) fritidsaktiviteter fordeles i forhold til placeringen som inkluderet, i midtergruppen eller ekskluderet på indekset for økonomi og forbrug (relativ fattigdom).

Indeks til tværsnits- og længdesnitsopgørelserne

Der er fire indeks til tværsnits- og længdesnitsanalyserne:

- 1) Et indeks for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent, der dækker alle tre interviewrunder: 1976, 1986 og 2000.
- 2) Et indeks for inklusion og eksklusion med økonomikomponent, der dækker interviewrunderne 1986 og 2000 (hvor der er sammenlignelige oplysninger om økonomi).
- 3) Et indeks for meget svært belastende levkår med boligkomponent, der dækker alle tre interviewrunder: 1976, 1986 og 2000.
- 4) Et indeks for meget svært belastende levkår uden boligkomponent, der dækker alle tre interviewrunder: 1976, 1986 og 2000.

Indeks uden økonomikomponent

Indekset for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent består af fire delindeks:

- 1) Helbredsindeks
- 2) Fritidsindeks
- 3) Aktivitetsindeks
- 4) Indeks for sociale relationer.

Inklusion på indekset uden økonomikomponent defineres ved, at respondenterne ikke er ekskluderet på nogen af de fire indeks, midtergruppen defineres ved, at respondenterne er ekskluderet på 1-2 af de fire indeks, og eksklusion defineres ved eksklusion på 3-4 af de fire indeks.

Indeks for helbredsforhold

Dette indeks er identisk med det indeks, der er beskrevet under 2000-indekset (s. 297-298).

Indeks for fritidsaktiviteter

Indekset består af 5 variabler, som maksimalt giver 10 positive scorere. Der er tale om et additivt indeks inden for intervallet 0-10, hvor respondenterne for hver enkelt af de 5 variabler, som indgår i indekset, tildeles 2 positive scorere, hvis han/hun er meget aktiv i forhold til den pågældende aktivitet, 1 positiv score hvis han/hun er lidt aktiv i forhold til den pågældende aktivitet og 0 positive scorere, hvis han/hun slet ikke deltager i den pågældende aktivitet.

Inklusion er defineret ved 5-10 positive scorere, midtergruppen ved 3-4 positive scorere og eksklusion ved 0-2 positive scorere.

Positive scorere opnås ved at:

- 1) gå til møder
- 2) dyrke sport
- 3) læse⁷
- 4) gå i teater/til koncert/på udstilling og lign.
- 5) gå i biografen.

Indeks for faglige og politiske aktiviteter

Indekset består af 3 variabler. Der er tale om et additivt indeks for positive scorere inden for intervallet 0-3, hvor respondenterne på hver enkelt af de 3 variabler, som indgår i indekset, tildeles scoren 1, hvis

7. I 2000 er læsning inddelt på bøger og aviser. Hvis man kun læser avis, tæller det for, at man læser. Det tæller således ikke ekstra at læse begge dele.

han/hun er aktiv i forhold til den pågældende aktivitet, og ellers scoren 0 (også hvis der er svaret “ved ikke”, eller der ikke er oplysninger om den pågældende aktivitet).

Inklusion er defineret ved, at man har en positiv score på 3, en midtergruppeplacering er defineret ved en score på 1-2, og eksklusion er defineret ved en score på 0.

Positiv placering på de enkelte aktivitetsmål opnås ved:

- 1) at man, hvis man får brug for at sende en skrivelse til en offentlig myndighed, selv kan lave den eller kender nogen, som vil kunne hjælpe med det.
- 2) at man har et offentligt tillidshverv (fx at man er domsmand, kommunalbestyrelsesmedlem eller vurderingsmand, eller at man er medlem af skolenævn, diverse tilsyn, menighedsråd, styrende organer på uddannelsesorganisationer osv.)⁸
- 3) at man er medlem af fagforening, arbejdsgiverforening/ brancheorganisation/ landboforening el.lign.

Indeks for sociale relationer

Indekset består af 3 variabler. Der er tale om et additivt indeks inden for intervallet 0-3, hvor respondenterne tildeles en positiv score på 1, hvis de på det første spørgsmål svarer ja”, og ellers scoren 0 (også hvis der er svaret “ved ikke”, eller der ikke er oplysninger om den pågældende aktivitet). På de to sidste spørgsmål tildeles respondenterne en positiv score på 1, hvis de svarer “nej”, og ellers scoren 0 (også hvis der er svaret “ved ikke”, eller der ikke er oplysninger om den pågældende aktivitet).

8. I 2000 er spørgsmålet delt op i “Er De, eller har De været, medlem af: Kommunalbestyrelse?, Skolebestyrelse/skolenævn?, Menighedsråd?, Forældrebestyrelse i barns daginstitution?, Kommunalt ældre- eller handicapråd? “ På hvert af spørgsmålene skal man således svare: “Er medlem”, “Har været medlem” eller “Nej”. Hvis man svarer “Er medlem” på ét af disse spørgsmål, får man 1 positiv score, mens man får 0 scorer ved enten ikke at være medlem eller ikke længere være medlem.

Inklusion er defineret ved, at man har en positiv score på 3, en midtergruppeplacering er defineret ved en positiv score på 1-2, og eksklusion er defineret ved en positiv score på 0.

Positive scorer opnås ved at svare "ja" på spørgsmålet:

- 1) Har De nogle venner, som De kan tale med om personlige problemer?

Positive scorer opnås ved at svare "nej" på de følgende to spørgsmål:

- 2) Sker det nogensinde, at De er alene, selvom De egentligt havde mest lyst til at være sammen med andre?⁹
- 3) Har De i den sidste tid været nervøs for at blive udsat for vold eller trusler om vold, når De går alene heromkring om aftenen eller natten?"

Indeks for inklusion og eksklusion med økonomikomponent

Indekset består af de fire tidligere beskrevne indeks under indeks for inklusion og eksklusion uden økonomikomponent (helbredsindex, fritidsindex, aktivitetsindex og indeks over sociale relationer) samt et økonomiindex.

Inklusion på indekset med økonomikomponent defineres ved, at respondenterne ikke er ekskluderet på nogen af de fem indeks, midtergruppen defineres ved, at respondenterne er ekskluderet på 1-2 af de fem indeks, og eksklusion ved, at respondenterne er ekskluderet på 3-5 af de fem indeks.

9. Hvis man svarer "ja", men i efterfølgende spørgsmål angiver, at det er sjældent, man er ufrivilligt alene, tildeles man dog en positiv score.

Økonomiindekset

Økonomiindekset er defineret ved:

Rådighedsbeløb pr. måned pr. personenheder i husstanden (se ovenfor under relativ økonomisk fattigdom for ækvivalensskalaen for børn og voksne). Hvis man i 2000 har 0-2.499 kr. i rådighedsbeløb pr. måned, er man ekskluderet, har man 2.500-4.999 kr. i rådighedsbeløb, er man i midtergruppen, mens man er inkluderet, hvis man har et rådighedsbeløb på 5.000 kr. pr. måned og derover pr. personenhed i husstanden (i 1986 var grænsen mellem eksklusion og midtergruppen 1.500 kr. og grænsen mellem midtergruppen og inklusion 3.000 kr.).

Bruttoindkomst: Hvis man i 2000 svarede, at bruttoindkomsten var 0-249.000 kr., var man ekskluderet. Svarede man 250.000-499.000 kr., var man i midtergruppen, og svarede man 500.000 kr. eller derover, var man inkluderet (i 1986 var grænsen 150.000 kr. mellem eksklusion og midtergruppen og 350.000 kr. mellem midtergruppen og inklusion).

Kombinationer af bruttoindkomst og rådighedsbeløb, der definerer inklusion, midtergruppen og eksklusion:

- 1) Hvis man er inkluderet med hensyn til bruttoindkomst og er inkluderet eller i midtergruppen med hensyn til rådighedsbeløb, defineres man som inkluderet på økonomiindekset.
- 2) Hvis man er inkluderet på det ene indeks og ekskluderet på det andet, eller hvis man er i midtergruppen på det ene og ekskluderet på det andet, defineres man som værende i midtergruppen. Man er ligeledes i midtergruppen, hvis man er i midtergruppen på begge indeks, eller hvis man er inkluderet med hensyn til rådighedsbeløb, men ekskluderet eller i midtergruppen med hensyn til bruttoindkomst.
- 3) Hvis man er ekskluderet både med hensyn til rådighedsbeløb og bruttoindkomst, defineres man som ekskluderet.

Meget svært belastende levekår

I 1976 og 1986 blev den samlede levekårssituation belyst ved placeringen på fire levekårskomponenter: helbredsforhold, sociale relationer og social indflydelse, boligforhold og arbejdsmiljø. For hver af disse levekårskomponenter er placeringen bestemt af en række enkelte levekårsmaal. De, der inden for alle fire levekårskomponenter havde mindst én ugunstig placering på ét af de enkelte levekårsmaal, defineredes som gruppen med "meget svært belastende levekår". Det er således ikke antallet af ugunstige placeringer på de enkelte levekårsmaal, der i sig selv afgør, om man tilhører denne kategori, men fordelingen af disse ugunstige positioner på de fire levekårskomponenter.

Meget svært belastende levekår har de respondenter, som på én gang har: 1) helbredsproblemer, 2) mangler nære kontakter eller indflydelse, 3) har utilfredsstillende boligforhold og 4) har belastende arbejdsmiljø.

Det fjerde kriterium gælder naturligvis ikke for ikke-erhvervsmæssigt beskæftigede, herunder arbejdsløse. Her fører mindst én ugunstig placering på hver af de tre førstnævnte kriterier således til, at levekårene betegnes som meget svært belastende.

- 1) At have helbredsproblemer indebærer, at man har mindst ét af følgende problemer:
 - problemer af varig karakter med førligheden
 - helbredet i øvrigt
 - problemer med at gå en tur på 15 minutter i nogenlunde rask tempo
 - problemer med at gå op ad en trappe uden besvær
 - mange vanskeligheder med hørelsen
 - mange problemer med synet
 - ofte lider af stærk træthed
 - ofte lider af angstanfald
 - lider af dårlige nerver
 - næsten altid er i dårligt humør.

- 2) At mangle nære kontakter eller indflydelse indebærer, at man har mindst ét af følgende problemer:
- ikke har venner, man kan tale med om personlige problemer
 - ofte er uønsket alene
 - ikke er medlem af nogen forening eller organisation
 - er arbejdsløs
 - er uden for arbejdsstyrken, men interesseret i at få lønnet arbejde.
- 3) At have utilfredsstillende boligforhold indebærer, at man har mindst ét af følgende problemer:
- bor i en bolig, hvor minimumskravene til moderne boligstandard ikke er opfyldt¹⁰ (mangler selvstændigt køkken, varmt vand, eget wc, eget bad (kar eller bruser) eller centralvarme)
 - bor i en bolig, hvor der er mindre end ét værelse pr. beboer
 - bor i en bolig, hvor man er stærkt generet af støj
 - luftforurening
 - træk
 - fugt
 - kulde.

10. I 1976 og 1986 inkluderedes også koldt vand i huset i kravene til moderne boligstandard. I 2000 skønnedes det ikke længere nødvendigt at spørge om, hvorvidt man havde koldt vand i huset. Derfor indgår dette krav ikke i denne undersøgelses mål for moderne boligstandard, hverken i 1976, 1986 eller 2000.

4) At have et belastende arbejdsmiljø indebærer, at man har mindst ét af følgende problemer:

- på én gang udsat for risiko for arbejdsskader og arbejdsulykker (ofte eller af og til) og udsat for en fysisk eller kemisk gene i arbejdet (altid eller af og til)
- på én gang udsat for fysisk krævende arbejde og fysisk udmattende arbejde
- på én gang udsat for psykisk anstrengende arbejde og forjaget arbejde
- på én gang udsat for ensformigt arbejde og arbejde, hvor evnerne ikke udnyttes tilstrækkeligt.

Respondenter, som døde fra 1975-1999

For hvert af de tre forløb, der indgår i analyserne – 1976-1986, 1986-2000 og 1976-2000 – er der konstrueret et sæt “dødsvariabler”, som bygger på registerdata fra Danmarks Statistik.

Alle tre “dødsvariabler” er konstrueret ud fra en registervariabel, som angiver, hvilket år tidligere respondenter er døde i. Variablerne for, hvem der er levende og døde, er konstrueret på følgende måde:

1975-1986

Man placeres i kategorien “død 1975-1985”, hvis man er død i perioden 1975-1985 (begge år inklusive). Hvis man er død på et senere tidspunkt, eller hvis man endnu ikke er død 31.12 1999, placeres man i kategorien “levende 1986”.

1986-1999

Man regnes som “system missing” (indgår ikke i opgørelsen), hvis man er død i årene 1975-1985 (begge år inklusive). Man placeres i kategorien “død 1986-1999”, hvis man døde i perioden 1986-1999 (begge år inklusive). Man placeres i kategorien “levende 2000”, hvis man ikke opfylder nogle af ovennævnte to karakteristika, det vil sige, hvis der ikke er oplyst noget dødsår, eller hvis dødsåret er i år 2000 eller senere.

1975-1999

Man placeres i kategorien “død 1975-1999”, hvis man er død i perioden 1975-1999 (begge år inklusive). Hvis ikke dette er tilfældet, placeres man i kategorien “levende 2000”.

INKLUSION OG EKSKLUSION MED OG UDEN ØKONOMIKOMPONENT

Formålet i dette bilag er at belyse, om det samlede indeks for inklusion og eksklusion for år 2000 og indekset for inklusion og eksklusion for år 2000 til forløbsanalyser udviser den samme eller en forskellig profil for inklusion og eksklusion. Disse to indeks rummer alle de fem anvendte levekårsområder: fattigdom, sociale relationer, faglig og politisk aktivitet, fritidsaktiviteter og helbredsforhold. Der er to afgørende forskelle mellem de to indeks. For det første indgår der for hvert af levekårsområderne sociale relationer, faglig og politisk deltagelse og fritidsaktiviteter langt flere indikatorer (variabler) på inklusion og eksklusion i det samlede indeks for år 2000 end i indekset for år 2000 til forløbsanalyser (se bilag 1). Indekset for helbredsforhold er dog identisk for år 2000 og år 2000 til forløbsanalyser. For det andet er fattigdom i det samlede indeks for år 2000 defineret ved en kombination af indkomst, friværddi i egen bolig og afsavn (relativ fattigdom), mens fattigdom i indekset for år 2000 til forløbsanalyser alene er defineret ud fra indkomst (relativ økonomisk fattigdom). Det er især forskellen mellem økonomisk fattigdom og relativ fattigdom, der skaber nogle forskydninger for midtergruppens vedkommende i de to indeks (se kapitel 5).

Tabel 1 og tabel 2 viser overlappet mellem det samlede indeks for inklusion og eksklusion år 2000 og indekset for inklusion og eksklusion med økonomikomponent år 2000 til forløbsanalyser for henholdsvis 20-93-årige (hele 2000-populationen) og 30-69-årige (den aldersgruppe, der kan sammenlignes i 1976, 1986 og 2000).

Det fremgår af tabellerne, at forskellen i det antal af indikatorer, der indgår i de enkelte indeks, betyder, at der sker nogle ikke ubetydelige forskydninger mellem det ene og det andet indeks. Det helt afgørende er imidlertid, at det er en helt marginal andel, som fra det ene indeks til det andet bevæger sig fra inklusion til eksklusion, og at der ikke er nogen bevægelse fra eksklusion til inklusion fra det ene indeks til det andet. Dette bekræfter endnu engang vigtigheden af at operere med en midtergruppe, der indfanger den del af befolkningen, som befinder sig i yderkanten af inklusionen mod midterpositionen og på indersiden af eksklusionen mod midterpositionen.

Bevægelserne fra inklusion og eksklusion til midtergruppen og fra midtergruppen til inklusion og eksklusion fra det ene indeks til det andet "balancerer" imidlertid hinanden, således at det samlede billede af inklusion og eksklusion på de to indeks næsten er det samme.

For de 20-93-årige gælder det, at 68 pct. er inkluderet på det samlede indeks for år 2000 og 62 pct. på indekset til forløb. 30 pct. er i midtergruppen på det samlede indeks for år 2000 og 34 pct. på indekset til forløb. Endelig er 3 pct. (2,9) ekskluderet på det samlede indeks for år 2000, mens 4 pct. (4,4) er ekskluderet på indekset til forløb.

For de 30-69-årige gælder det, at 72 pct. er inkluderet på det samlede indeks for år 2000 og 70 pct. på indekset til forløb. 26 pct. er i midtergruppen på det samlede indeks for år 2000 og 28 pct. på indekset til forløb. Endelig er 2 pct. (2,3) ekskluderet på det samlede indeks for år 2000, mens 3 pct. (2,8) er ekskluderet på indekset til forløb.

Med den usikkerhed, der generelt er med hensyn til at gennemføre en fyldestgørende måling af inklusion og eksklusion, forekommer disse afvigelser mellem de to indeks ikke markante. Forløbsindeksene tegner derfor ikke et meget anderledes billede end det, der tegnes ud fra de indeks, som udelukkende vedrører år 2000. Endelig skal det fremhæves, at forløbsindeksene i sig selv er konsistente i den forstand, at de måler på de samme variabler (indikatorer) i både 1976, 1986 og 2000.

Tabel 1

Overlap mellem samlet indeks for inklusion og eksklusion for år 2000 og indeks for inklusion og eksklusion med økonomikomponent for år 2000 til forløb. 20-93 år. Tværsnit. Procent.

Samlet indeks 2000	Indeks for inklusion og eksklusion med økonomikomponent til forløb 2000			Total (pct.)	Total (antal)
	Inklusion	Midtergruppen	Eksklusion		
Inklusion	78	22	(0,2)	100	1.723
Midtergruppen	30	63	7	100	750
Eksklusion	(0,0)	26	74	100	73
					2.546

Tabel 2

Overlap mellem samlet indeks for inklusion og eksklusion for år 2000 og indeks for inklusion og eksklusion med økonomikomponent for år 2000 til forløb. 30-69 år. Tværsnit. Procent.

Samlet indeks 2000	Indeks for inklusion og eksklusion med økonomikomponent til forløb 2000			Total (pct.)	Total (antal)
	Inklusion	Midtergruppen	Eksklusion		
Inklusion	83	17	(0,1)	100	1.383
Midtergruppen	39	56	5	100	488
Eksklusion	(0,0)	36	64	100	44
					1.915

LITTERATURLISTE

Abrahamson, P. (1995)

“Social exclusion in Europe: Old wine in new bottles?”, *Družboslovne rasprave*, 11, 19-20: 119-136.

Abrahamson, P. (1998)

Postmodern Governing of Social Exclusion: Social Integration or Risk Management? Sociologisk Rapportserie nr. 13. København: Sociologisk Institut, Københavns Universitet.

Abrahamson, P. (2003)

“Researching poverty and social exclusion in Europe”, *Journal of European Social Policy*, Vol. 13, no. 3: 281-285.

Abrahamson, P. (2004)

“Den sociale dimension i EU”, i J.E. Larsen & I.H. Møller (red.): *Socialpolitik*. København: Hans Reitzels Forlag.

Adelman, L. (2003)

“Role Reversal: Child Poverty In Australia And Britain”, *SPRC Newsletter*, no. 84 (forskellige sider).

Adelman, L, Middleton, S. & Ashworth, K. (2003)

Britain's Poorest Children: Severe and Persistent Poverty and Social Exclusion. London: Save the Children UK.

Allardt, E. (1975)

Att ha, att älska, att vara. Om välfärd i Norden. Lund: Argos.

Allardt, E. (1990)

“Challenges for Comparative Social Research”, *Acta Sociologica*, Vol. 33, No. 3: 183-193.

Andersen, B.H. (red.) (2003)

Udviklingen i befolkningens levkår over et kvart århundrede. København: Socialforskningsinstituttet.

Andersen, J. & Larsen, J.E. (1989)

Fattigdom i velfærdsstaten. Gylling: Samfundslitteratur.

Andersen, J. & Larsen, J.E. (1990)

Arbejdsløshed og offentlig forsørgelse i Danmark. København: Forlaget Sociologi.

Andersen, J. & Larsen, J.E. (1993)

Towards a new welfare model? The EC poverty III programme in the Danish context. København: Forlaget Sociologi.

Andersen, J. & Larsen, J.E. (1995)

“Hvad, hvorfor og hvordan – metodologi, erkendelsesinteresser og etik i sociologisk forskning”, *Dansk Sociologi*, nr. 4, 6. årg.: 36-55.

Andersen, J. & Larsen, J.E. (1998a)

From Social Class to Social Exclusion. CID-Studies no. 21. Copenhagen: Copenhagen Business School.

Andersen, J. & Larsen, J.E. (1998b)

“Gender, Poverty and Empowerment”, *Critical Social Policy*, Vol. 18 (2): 241-258.

Andersen, J. & Larsen, J.E. (1999)

“Køn og social polarisering”, i S. Ervø, P. Andersen Hove & N. Mik-Meyer (red.): *Mænd på vej.* København: Ligestillingsrådet.

Andersen, J. & Larsen, J.E. (2004)

“Fattigdom og social eksklusion”, i J.E. Larsen & I. H. Møller (red.): *Socialpolitik*. København: Hans Reitzels Forlag.

Andersen, J., Beck, A.-M.T., Kristensen, C.J. & Larsen, J.E. (2003)

Empowerment i storbyens rum – et socialvidenskabeligt perspektiv. København: Hans Reitzels Forlag.

Andersen, J. & Torfing, J. (2002)

“Det rummelige arbejdsmarked og de lokale koordinationsudvalg – nye vitaminer til det inkluderende velfærdssamfund?”, i H. Jørgensen, T. Bredgaard, L. Dalsgaard & F. Larsen (red.): *Arbejde og politik – undervejs med CARMA 2002*. CARMA årbog 2002. Aalborg: CARMA.

Andersen, O. (1985)

Dødelighed og erhverv 1970-80. København: Danmarks Statistik.

Andersen, O. (1994)

“Dødeligheden i forskellige faggrupper”, i O. Ingerslev, M. Madsen & O. Andersen: *Sociale forskelle i dødeligheden i Danmark*. København: Sundhedsministeriets Middellevetidsudvalg.

Andersen, O., Laursen, L. & Korsbo Petersen, J. (2001)

Dødelighed og erhverv 1981-1995. København: Danmarks Statistik.

Arendt, J.N., Hansen, E.B., Olsen, H., Rasmussen, M., Bentzen, J. & Rimdal, B. (2003)

Levevilkår blandt pensionister uden supplerende indkomst. København: Socialforskningsinstituttet.

Atkinson, A.B. (1998)

“Social Exclusion, Poverty and Unemployment”, i A.B. Atkinson & J. Hills (red.): *Exclusion, Employment and Opportunity*. CASEpaper 4. London: London School of Economics.

Atkinson, T., Cantillon, B., Marlier, E. & Nolan, B. (2002)

Social Indicators. The EU and Social Inclusion. Oxford: Oxford University Press.

Bak, M. (1997)

Enemorfamilien. København: Forlaget Sociologi.

Barnes, M., Heady, C., Middleton, S., Millar, J., Papadopoulos, F., Room, G. & Tsakloglou, P. (2002)

Poverty and Social Exclusion in Europe. Cheltenham: Edward Elgar.

Barry, B. (2002)

“Social Exclusion, Social Isolation, and the Distribution of Income”, i J. Hills, J. Le Grand & D. Piachaud (red.): *Understanding Social Exclusion*. Oxford: Oxford University Press.

Bhalla, A. & Lapeyre, F. (1997)

“Social Exclusion: Towards an Analytical and Operational Framework”, *Development and Change*, Vol. 28: 413-433.

Beck, U. (1997a)

Risikosamfundet – på vej mod en ny modernitet. København: Hans Reitzels Forlag.

Beck, U. (1997b)

Risiko og frihet. Bergen: Fakboglaget.

Beck, U. & Beck-Gernsheim, E. (2002)

Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences. London: Sage.

Berger-Schmitt, R. & Noll, H.-H. (2000)

Conceptual Framework and Structure of a European System of Social Indicators. EuReporting Paper no. 9. Mannheim: Centre for Survey Research and Methodology.

Berghman, J. (1995)

“Social Exclusion in Europe: Policy context and analytical framework”, i G. Room (red.): *Beyond the Threshold – the measurement and analysis of social exclusion*. Bristol: Policy Press.

Bland, J.M. & Altman, D.G. (2000)

“Statistics Notes. The odds ratio”, *BMJ*, Volume 320, 27 May 2000: 1468.

Boll, J. & Christensen, T.Q. (2002)

Kontanthjælpsmodtagerne og arbejdsmarkedet. København: Socialforskningsinstituttet.

Bonke, J. & Munk, M.D. (2002)

Fordeling af velfærd i Danmark. Resultater og perspektiver fra Socialforskningsinstituttets forskning om velfærdsfordeling. København: Socialforskningsinstituttet.

Borchorst, A. & Larsen, J.E. (2000)

“Enlige mødre – velfærdsstatens kritiske målestok?”, i J.E. Larsen, J. Lind & I.H. Møller (red.): *Kontinuitet og forandring – Nye differentierings- og integrationsformer i samfundet?* København: Samfundslitteratur.

Borchorst, A. & Dahlerup, D. (2003)

Ligestilling som diskurs og praksis. Frederiksberg: Samfundslitteratur.

Bourdieu, P. (1984)

Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Bourdieu, P. (1990)

The Logic of Practice. Stanford: Stanford University Press.

Bourdieu, P. (1996)

The State Nobility. Elite Schools in the Field of Power. Cambridge: Polity Press.

Bourdieu, P. (1997)

Af praktiske grunde. Omkring teorien om menneskelig handle. København: Hans Reitzels Forlag.

Bourdieu, P. (1999)

The Weight of the World. Cambridge: Polity Press.

Bourdieu, P. & Passeron, J-C. (1977)

Reproduction in Education, Society and Culture. London: Sage.

Bourdieu, P. & Boltanski, L. (1978)

“Changes in social structure and changes in the demand for education“, i S. Giner & M.S. Archer (red.): *Contemporary Europe. Social Structures and Cultural Patterns.* London: Routledge.

Bradshaw, J. (2003)

How Has The Notion of Social Exclusion Developed in The European Discourse? York: Social Policy Research Unit, University of York.

Burchardt, T., Le Grand, J. & Piachaud, D. (2002)

“Degrees of Exclusion: Developing a Dynamic Multidimensional Measure“, i J. Hills, J. Le Grand & D. Piachaud (red.): *Understanding Social Exclusion.* Oxford: Oxford University Press.

Byrne, D. (1999)

Social exclusion. Buckingham: Open University Press.

Carøe Christiansen, C. & Schmidt, G. (2002)

Mange veje til integration: resultater og perspektiver fra Socialforskningsinstituttets forskning om etniske minoriteter. København: Socialforskningsinstituttet.

Carlsen, S. & Larsen, J.E. (1993a)

“Den ufuldstændige ligestilling“, *Social Kritik*, nr. 27: 4-24.

Carlsen, S. & Larsen, J.E. (1993b) (red.)

Den svære balance. Om sammenhængen mellem arbejdsliv og familieliv set i et ligestillingsperspektiv. København: Ligestillingsrådet.

Castells, M. (1998)

End of Millenium. Oxford: Blackwell.

Caswell, D., Eskelinen, L. & Hansen, S.L. (2002)

Langtidslediges erfaringer med Arbejdsformidlingen og aktivering. København: AKF Forlaget.

Christensen, A-D. & Larsen, J.E. (2003)

“Mænd og ligestilling – om behovet for en differentieret ligestillingsforståelse”, i Anette Borchorst & Drude Dahlerup (red.): *Ligestillingspolitik som diskurs og praksis*. København: Samfundslitteratur.

Christensen, E. (2004)

Velfærd på vildspor – modsigelser i velfærdssamfundet. København: Frydenlund.

Christoffersen, M.N. (1993)

Familiens ændring – en statistisk belysning af familieforholdene. København: Socialforskningsinstituttet.

Christoffersen, M.N. (1996)

Opvækst med arbejdsløshed. En forløbsundersøgelse af to generationer født 1966 og 1973. København: Socialforskningsinstituttet.

Christoffersen, M.N. (2002)

Risk factors in childhood – a longitudinal study with particular reference to the mental illness of parents. Children, Youth and Family Working Paper 16/a: 2002. København: Socialforskningsinstituttet.

Christoffersen, M.N. (2004)

Familiens udvikling i det 20. århundrede. Demografiske strukturer og processer. København: Socialforskningsinstituttet.

Christoffersen, M.N., Poulsen, H.D. & Nielsen, A.M. (2003)

“Attempted suicide among young people: risk factors in a prospective register based study of Danish children born 1966“, *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 108: 350-358.

Commission of the European Community (1992)

Towards a Europe of Solidarity – Intensifying the Fight Against Social Exclusion, Fostering Integration. COM (92) 542 Final. Brussels: Commission of the European Community.

Commission of the European Community (2003)

Joint Report on Social Inclusion – summarising the results of the examination of the National Action Plans for Social Inclusion (2003-2005). Brussels: Commission of the European Community.

Daly, M. & Saraceno, C. (2002)

“Social exclusion and gender relations”, i B. Hobson, J. Lewis & B. Siim (red.): *Contested Concepts in Gender and Social Politics*. Cheltenham: Edward Elgar.

Danmarks Statistik (2003)

Nyt fra Danmarks Statistik, nr. 251, 11. juni 2003. København: Danmarks Statistik

Darendorf, R. m.fl. (1995)

Report on Wealth Creation and Social Cohesion in a Free Society. London.

Deeks, J. (1996)

“What is an odds ratio?”, *Bandolier Journal*, March 1996: 25-26.

Det Økonomiske Råd (2001)

Dansk økonomi, efterår 2001. København: Det Økonomiske Råd.

Doyal, L. & Gough, I. (1991)

A theory of human need. Houndmills: Macmillan.

Durkheim, E. (1964)

The Division of Labour in Society. New York: The Free Press.

Ejrnæs, M. & Tireli, U. (1997)

Etniske minoriteter og hverdagslivet: et idé- og debatoplæg om hverdagslivets vanskeligheder, etnisk ligestilling, deltagelse og fredelig sameksistens. København: Nævnet for Etnisk Ligestilling.

Ejrnæs, M. & Skytte, M. (2004)

“Etniske minoriteter og socialpolitik”, i J.E. Larsen & I.H. Møller (red.): *Socialpolitik*. København: Hans Reitzels Forlag.

Environmental Research Foundation (1998)

<http://www.monitor.net/rachel/>, February 5 1998.

Eskelinen, L., Hansen, S.L. & Caswell, D. (2002)

Langtidsledige, aktivering og arbejde. København: AKF Forlaget.

Esping-Andersen, G. (2001)

Households, Families and Children. Paper prepared for the RC 19 Meetings, September 2001. Orviedo. Spain.

European Commission (1997)

Modernising and Improving Social Protection in the European Union. Brussels: European Commission.

European Commission (2002a)

Joint report on social inclusion. Luxembourg: European Commission.

European Commission (2002b)

Corporate social responsibility. A business contribution to sustainable development. Brussels: European Commission.

European Commission (2003)

The social situation in the European Union 2003. European Commission.

Eurostat (1994a)

Poverty Statistics in the Late 1980s: Research based on micro-data. Luxembourg: Eurostat.

Eurostat (1994b)

The European Community Household Panel. Luxembourg: Eurostat.

Eurostat (1999)

The European Community Household Panel. Luxembourg: Eurostat.

Fein, O. (1995)

“The Influence of Social Class on Health Status: American and British Research on Health Inequalities”, *Journal of General Internal Medicine*, Vol. 10: 577-586.

Finansministeriet (2002)

Fordeling og incitamenter 2002. København: Finansministeriet.

Finansministeriet (2004))

Lavindkomstgruppen – mobilitet og sammensætning. København: Finansministeriet.

Fraser, N. (1995)

“From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a “Postsocialist” Age”, *New Left Review*, July/August: 68-93.

Fraser, Nancy (2000)

“Rethinking recognition”, *New Left Review*, May/June: 107-120.

Fridberg, T. (1992)

De socialt udstødte. København: Socialforskningsinstituttet.

Friis, H. (1981)

Nederst ved bordet. Rapport om fattigdom og fattigdomspolitik i Danmark. København: Socialforskningsinstituttet.

Fritzell, J. (2001)

“Still different? Income distribution in the Nordic countries in a European comparison”, i M. Kautto, J. Fritzell, B. Hvinden, J. Kvist & H. Uusitalo (red.): *Nordic Welfare States in the European Context*. London: Routledge.

Fritzell, J. & Lundberg, O. (2000)

Välfärd, ofärd och ojämlikhet. Stockholm: SOU.

Gallie, D. & Paugam, S. (2000)

“The Experience of Unemployment in Europe: The Debate”, i D. Gallie & S. Paugam (red.): *Welfare Regimes and the Experience of Unemployment in Europe*. Oxford: Oxford University Press.

Gallie, D. & Russell, H. (1998)

“Unemployment and life satisfaction: A cross-cultural comparison”, *Arch. Europ. Social.*, XXXIX, 2: 248-280.

Gallie, D., Paugam, S. & Jacobs, S. (2003)

“Unemployment, Poverty and Social Isolation. Is there a vicious circle of social exclusion?”, *European Societies*, 5 (1): 1-32.

Goodin, R.E. (1996)

“Inclusion and exclusion”, *European Journal of Sociology*, Vol. 37, no. 2: 343-371.

Gore, C. & Figueiredo, J.B. (1997) (red.)

Social Exclusion and Anti-Poverty Policy. Geneva: International Institute for Labour Studies.

Goul Andersen, J. (2002)

“Coping with long-term unemployment: economic security, labour market integration and well-being. Results from a Danish panel study, 1994-1999”, *International Journal of Social Welfare*, 11: 178-190.

Goul Andersen, J. (2003)

Over-Danmark og Under-Danmark? Ulighed, velfærdsstat og politisk medborgerskab. Århus: Aarhus Universitetsforlag.

Halleröd, B. (1996)

“The truly poor: direct and indirect measurement of consensual poverty in Sweden”, *European Journal of Social Policy*, 5: 2: 111-129.

Halleröd, B. & Heikkilä, M. (1999)

“Poverty and social exclusion in the Nordic countries”, i M. Kautto, M. Heikkilä, B. Hvinden, S. Marklund & N. Ploug (red.): *Nordic Social Policy. Changing welfare states*. London: Routledge.

Halvorsen, K. (1999)

“Employment commitment among the long-term unemployed in Norway: is a ‘culture of dependency’ about to develop?”, *European Journal of Social Work*, Vol. 2, No. 2: 177-192.

Halvorsen, K. (2000)

“Sosial eksklusjon som problem. En kritisk vurdering av begrebet sosial eksklusjon med spesiell referanse til dagens Norge”, *Tidsskrift for Velferdsforskning*, vol. 3, nr. 3: 157-171.

Halskov, T., Schultz-Jørgensen, P. & Polakow, V. (2000)

Tab af rettigheder – sårbare enlige mødre og deres børn. København: Hans Reitzels Forlag.

Hansen, E.J. (1986)

Danskernes levekår 1986 sammenholdt med 1976. København: Hans Reitzels Forlag.

Hansen, E.J. (1988)

Generationer og livsforløb i Danmark. København: Hans Reitzels Forlag.

Hansen, E.J. (1989)

Fattigdom. Begreber og metoder i forskning og politik. København: Socialforskningsinstituttet.

Hansen, E.J. (1995)

En generation blev voksen. København: Socialforskningsinstituttet.

Hansen, F.K. (1990)

Materielle og sociale afsavn i befolkningen. København: Socialforskningsinstituttet.

Hansen, F.K., Møller, I. & Smidth-Fibiger, E. (1987)

De fattigste i Danmark. København: Socialforskningsinstituttet.

Hansen, H. (2001)

Arbejde, aktivering og arbejdsløshed – integration i det hele liv. København: Samfundslitteratur.

Hansen, H. & Larsen, J.E. (1993)

“Forskelle i mænds og kvinders mulighed for pensionsopsparing”, i S. Carlsen & J.E. Larsen (red.): *Den svære balance. Om sammenhængen mellem arbejdsliv og familieliv set i et ligestillingsperspektiv*. København: Ligestillingsrådet.

Hauser, R. & Nolan, B. (2000)

“Unemployment and poverty: change over time”, i D. Gallie & S. Paugam (red.): *Welfare Regimes and the Experience of Unemployment in Europe*. Oxford: Oxford University Press.

Honneth, A. (1995)

The struggle for recognition: the moral grammar of social conflicts. Cambridge: Polity Press.

Hussain, M.A. (1999)

Ophobning af dårlige levekår i Danmark 1991, 1993 og 1996. København: LO.

Hussain, M.A. (2002)

Poverty Duration in Denmark. Working Paper 28: 2002. København: Socialforskningsinstituttet.

Højrup, T. (1983)

Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering. Hørsholm: Institut for Europæisk Folkelivsforskning og Statens Byggeforskningsinstitut.

Ingerslev, O., Madsen, M. & Andersen, O. (1994)

Sociale forskelle i dødeligheden i Danmark. København: Sundhedsministeriets Middellevetidsudvalg.

Jæger, M., Munk, M.D. & Ploug, N. (2003)

Ulighed og livsforløb. København: Socialforskningsinstituttet.

Järvinen, M. (1993)

De nye hjemløse. Holte: Forlaget SOCPOL.

Järvinen, M. (2004)

“Socialt udstødte”, i J.E. Larsen & I.H. Møller (red.): *Socialpolitik*. København: Hans Reitzels forlag.

Järvinen, M., Larsen J.E. & Mortensen N. (2002)
(red.)

Det magtfulde møde mellem system og klient. Århus: Aarhus Universitetsforlag.

Jensen, P., Larsen, J.E. & Rosholm, M. (2002)

“Aktivering – mål eller middel?”, *Samfundsøkonomen*, 7: 4-11.

Jordan, B. (1996)

A Theory of Poverty and Social Exclusion. Cambridge: Polity Press.

Johansson, S. (1970)

Om levnadsnivåundersökningen. Stockholm: Allmänna förlaget.

Juul, S. (1996)

Sårbarhedsskabende træk i det moderne samfund. Et essay. København: Socialforskningsinstituttet.

Juul, S. (2002)

Modernitet, velfærd og solidaritet. København: Hans Reitzels Forlag.

Kautto, M. & Kvist, J. (2002)

Distinct or Extinct? Nordic Welfare States in the European Context. Comparative Welfare State Research 7: 2002. København: Socialforskningsinstituttet.

Kjøller, M. & Rasmussen, N.K. (2002)

Sundhed og sygelighed i Danmark 2000 & udviklingen siden 1987. København: Statens Institut for Folkesundhed.

Kristensen, C.J. (1999)

Socialt udsatte enlige mødre med flere børn. Frederikshavn: Dafolo.

Kristensen, C.J. (2003)

“Myndiggørelse gennem legitim perifer deltagelse – et teoretisk bud på et mål for aktiveringsindsatsen”, i J. Andersen, A.M. Beck-Tyroll, C.J. Kristensen & J.E. Larsen (red.): *Empowerment i storbyens rum – et socialvidenskabeligt perspektiv.* København: Hans Reitzels Forlag.

Kronauer, M. (1998)

“Social exclusion and underclass – new concepts for the analysis of poverty”, i H.J. Address (red.): *Empirical Poverty Research in a Comparative Perspective*. London: Ashgate.

Kronborg Bak, C. (2004)

Demokratisering og individualisering af fattigdommen? En kvantitativ og kvalitativ belysning af fattigdom i Danmark. Ph.d.-afhandling, Sociologisk Institut, Københavns Universitet.

Kvist, J. (2001)

“Nordic Activation in the 1990s”, *Benefits*, Issue 31 (May/June): 5-9.

Larsen, J.E. (1998)

Enlige forældre og velfærdsstatsregimer. CID studies nr. 20. København: Handelshøjskolen.

Larsen, J.E. (1999)

“Fattigdom og social arv som konstruktion”, *Social Forskning*, nr. 3: 72-81.

Larsen, J.E. (2000a)

“Klassebiografi og individuel biografi”, i J.E. Larsen, J. Lind & I.H. Møller (red.): *Kontinuitet og forandring – Nye differentierings- og integrationsformer i samfundet?* København: Samfundslitteratur.

Larsen, J.E. (2000b)

“Lone Mothers: How Do They Work and Care in Different Welfare State Regimes?”, i T. Boje & A. Leira (red.): *Gender, Welfare State and the Market. Towards a New Division of Labour?* London: Routledge.

Larsen, J.E. (2002a)

“Who cares about and for marginal people?”, i J. Andersen & J.E. Larsen: *Coping with social polarization in the urban landscape – reflections upon the politics of empowerment*. GEP Report no. 1- 2002. Aalborg: Aalborg Universitet.

Larsen, J.E. (2002b)

“Marginale mennesker i marginale rum”, i M. Järvinen, J.E. Larsen & N. Mortensen (red.): *Det magtfulde møde mellem system og klient*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.

Larsen, J.E. (2003)

“Aktiveringspolitikkenes mange ansigter”, i J. Andersen, A.M. Beck Tyroll, C.J. Kristensen & J.E. Larsen (red.): *Empowerment i storbyens rum – et socialvidenskabeligt perspektiv*. København: Hans Reitzels Forlag.

Larsen, J.E. (udkommer 2004a)

“The Active Society and Activation Policy – Ideologies, Contexts and Effects”, i J. Goul Andersen., A.M. Guillemard, P.H. Jensen & B. Pfau-Effinger (red.): *The New Face of Welfare. Social Policy, Marginalization and Citizenship*. Bristol: Policy Press.

Larsen, J.E. (udkommer 2004b)

“En rejse i Erik Allardts fodspor gennem nordisk velfærdsforskning”, i P.H. Jensen (red.): *Velfærdsbegrebets betydninger*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.

Larsen, J.E. (2004c)

Social eksklusion i Danmark 1976 til 2000. SFI Arbejdspapir 10:2004. København: Socialforskningsinstituttet.

Larsen, J.E. (2004d)

“Den danske aktiveringspolitik”, i E. Christensen (red.): *Velfærd på vildspor – modsigelser i velfærdssamfundet*. København: Frydenlund.

Larsen, J.E. & Sørensen, A.M. (1993)

“Enlige forsørgere”, i S. Carlsen & J.E. Larsen (red.): *Den svære balance. Om sammenhængen mellem arbejdsliv og familieliv set i et ligestillingsperspektiv*. København: Ligestillingsrådet.

Larsen, J.E. & Møller, I.H. (2004)

“Marginalisering som det største socialpolitiske problem. Aktivering som et socialpolitik svar”, i J.E. Larsen & I. H. Møller (red.): *Socialpolitik*. København: Hans Reitzels Forlag.

Layte, R. & Whelan, C.T. (2002)

“Cumulative Disadvantage or Individualisation? A comparative analysis of poverty risk and incidence”, *European Societies*, Vol. 4, no. 2: 209-233.

Leisering, L. & Leibfried, S. (1999)

Time and Poverty in Western Welfare States. Cambridge: Cambridge University Press.

Lenior, R. (1974)

Les Exclus. Paris: Seuil.

Levitas, R. (1996)

“The Concept of Social Exclusion and the New Durkheimian Hegemony”, *Critical Social Policy*, Vol. 16, no. 46: 5-20.

Levitas, R. (1998)

The Inclusive Society? Social Exclusion and New Labour. London: Macmillan.

Littlewood & Herkommer (1999)

“Identifying Social Exclusion”, i P. Littlewood (red.): *Social Exclusion in Europe*. Aldershot: Ashgate.

Luhmann, N. (1984)

Soziale Systeme. Frankfurt: Suhrkamp.

Luhmann, N. (1995)

“Inklusion und Exklusion“, i N. Luhmann: *Soziologische Aufklärung 6: Die Sociologie und der Mensch*. Opladen: Westdeutscher Verlag.

Luhmann, N. & Schoor, K-E. (1979)

Reflexionsprobleme im Erziehungssystem. Stuttgart: Klett-Cotta.

Mack, J & Lansley, S. (1985)

Poor Britain. London: Allen and Unwin.

Madanipour, A., Cars, G. & Allan, J. (red.) (1998)

Social Exclusion in European Cities. London: Jessica Kingsley.

Mikkelsen, F. (2001)

Integrationens paradoks: indvandrere og flygtninge i Danmark mellem inklusion og marginalisering. København: Catinét.

Mitchell, R., Dorling, D. & Shaw, M. (2000)

Inequalities in life and death: what if Britain were more equal? Bristol: The Policy Press.

Mortensen, N. (2000)

“Differentieringer og integrationer – eksklusioner og inklusioner”, i J.E. Larsen, J. Lind & I.H. Møller (red.): *Kontinuitet og forandring – Nye differentierings- og integrationsformer i samfundet?* København: Samfundslitteratur.

Munk, M.D. (2002a)

Køn, marginalisering og social eksklusion. Arbejdspapir 19/b: 2002. København: Socialforskningsinstituttet.

Munk, M.D. (2002b)

Livschancer og mobilitet. Forskellige kohorters vilkår. Arbejdspapir 20: 2002. København: Socialforskningsinstituttet.

Nørregaard, C. (1996)

Arbejde og tilbagetrækning i 90'erne – og fremtidens pensionister. København: Socialforskningsinstituttet.

OECD (1994)

New orientations for social policy. Paris: OECD.

Pakulski, J. & Waters, M. (1996)

The death of class. London: Sage.

Paugam, S. (1996)

“Poverty and social disqualification: a comparative analysis of cumulative social disadvantage in Europe”, *Journal of European Social Policy*, 6 (4): 287-303.

Pedersen, P.J. & Smith, N. (1996)

“Lavindkomster i Danmark, 1976-1990”, i A. Puide (red.): *Den nordiska fattigdomens utveckling och struktur*. TemaNord 1996: 583. København: Nordisk Råd.

Pedersen, P.J. & Smith, N. (1998)

Low Incomes in Denmark. 1980-1995. CLS, Working Paper no. 19. Århus: Århus Universitet.

Pedersen, P.J. & Smith, N. (2000)

“Low incomes in Denmark 1980-1995”, i B. Gustafsson & P.J. Pedersen (red.): *Poverty and Low Incomes in the Nordic Countries*. Aldershot: Ashgate.

Prieur, A. (1998)

“Forholdet mellem kønn og klasse med udgangspunkt i Bourdieus sosiologi”, *Sosiologisk Tidsskrift*, 1-2: 131-146.

Rambrakash, D. (1997)

“Ulighed og relativ fattigdom i Europa”, *Social Forskning*, nr. 2: 10-12.

Red Barnet (2003)

Børnefattigdom i danske kommuner 1984-2001. København: Red Barnet.

Ringen, S. (1988)

“Direct and Indirect Measures of Poverty”, *Journal of Social Policy*, Vol. 17, part 3.

Rodgers, G. (1995)

“What is special about a social exclusion approach”, i G. Rodgers, C. Gore & J.B. Figueiredo (red.): *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*. Geneva: International Labour Organization.

Room, G. (1995)

“Poverty and social exclusion: The European agenda for policy and research”, i G. Room (red.): *Beyond the Threshold – the measurement and analysis of social exclusion*. Bristol: Policy Press.

Room, G. (1998)

“Social Quality in Europe: Perspectives on Social Exclusion”, i W. Beck, L. van der Maesen & A. Walker (red.): *The Social Quality of Europe*. Bristol: Policy Press.

Room, G. (1999)

“Social Exclusion, solidarity and the challenge of globalization”, *International Journal of Social Welfare*, 8: 166-174.

Ryder, N.B. (1965)

“The Cohort as a Concept in the Study of Social Change”, *American Sociological Review*, Vol. 30, No. 6: 843-861.

Rådet for Socialt Udsatte (2003)

Årsrapport 2003. København: Socialministeriet.

Saunders, P. (2003)

“Can Social Exclusion Provide A New Framework For Measuring Poverty?” *SPRC Discussion Paper*, No. 127.

Saunders, P. (2004)

“Towards a credible poverty framework: from income poverty to deprivation”, *SPRC Discussion Paper*, No. 131.

Schechter, S. (2000)

Conceptual problems in the study of poverty with reference to the Canadian case. Paper presented at the annual meeting of RC 19, ISA, Tilburg 2000.

Schechter, S. & Paquet, B. (1999)

“Contested approaches in the study of poverty: The Canadian case and the argument for inclusion”, *Current Sociology*, July, Vol. 47 (3): 43-58.

Seeman, T.E., Crimmins, E., Huang, M.-H., Singer, B., Bucur, A., Gruenewald, T., Berkman, L.F. & Reuben, D.B. (2004)

“Cumulative biological risk and socio-economic differences in mortality: MacArthur Studies of Successful Aging”, *Social Science & Medicine*, 58 (2004): 1985-1997.

Sen, A. (1992)

Inequality Reexamined. Oxford: Oxford University Press.

Sen, A. (2000)

Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny. Manila: Office of Environment and Social Development. Asian Development Bank.

Shaw, M., Dorling, D., Gordon, D. & Davey Smith, G. (1999)

The widening gap: health inequalities and policy in Britain. Bristol: The Policy Press.

Silver, H. (1994)

“Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms”, *International Labour Review*, Vol. 133, no. 5-6: 531-578.

Smith, A. (1776)

An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations (genudgivet 1976). Oxford: Clarendon Press.

Socialforskningsinstituttet (1999)

Social arv – en oversigt over foreliggende forskningsbaseret viden. København: Socialforskningsinstituttet.

Socialforskningsinstituttet (2000)

“Etniske minoriteter i velfærdssamfundet”, *Social Forskning*, december 2000.

Socialforskningsinstituttet (2001)

Dokumentation. Befolkningens levekår år 2000. Us. 8181-0. April 2001. København: Socialforskningsinstituttet.

Socialforskningsinstituttet (2002)

Danske arbejdspladser – plads til alle? København: Socialforskningsinstituttet.

Socialministeriet (2002)

De udsatte grupper. København: Socialministeriet.

Socialministeriet (2003)

Danmarks nationale handlingsplan til bekæmpelse af fattigdom og social udstødelse NAPincl 2003 / 2005. København: Socialministeriet.

Thaulow, I. & Gamst, B. (1987)

Enlige forsørgere mellem selvforsørgelse og bistandshjælp. København: Socialforskningsinstituttet.

Tilly, C. (1998)

Durable Inequality. Berkeley: University of California Press.

Titmuss, R. (1958)

“War and Social Policy”, i R. Titmuss: *Essays on the Welfare State*. London: Allan and Unwin.

Tsakoglou, P. & Papadopoulos, F. (2002)

“Aggregate level and determining factors of social exclusion in twelve European countries”, *Journal of European Social Policy*, Vol. 12 (3): 211-225.

Townsend, P. (1979)

Poverty in the United Kingdom. London: Penguin.

UNDP (United Nations Development Programme)
(1997)

Human Development Report 1997. New York: Oxford University Press.

van Berkel, R. (2001)

“Aktivering inden for EU – kompetenceudvikling eller tvungen frigørelse?”, *Tidsskrift for Arbejdsliv*, 3. Årg., nr.1: 41-55.

van Berkel, R., Møller, I.H. & Williams, C.C. (2002)

“The concept of inclusion/exclusion and the concept of work”, i R. van Berkel & I.H. Møller (red.): *Active Social Policies in the EU. Inclusion through participation?* Bristol: Policy Press.

van den Bosh, K. (2001)

Identifying the Poor: Using subjective and consensual measures. Aldershot: Ashgate.

Veit-Wilson, J. (1998)

Setting Adequacy Standards. Bristol: Policy Press.

Walker, A. & Walker, C. (1997)

Britain Divided: The Growth of Social Exclusion in the 1980s and 1990s. London: Child Poverty Action Group.

Weber, M. (1968)

Economy and Society. New York: Bedminster Press.

Whelan, C.T., Layte, R. & Maître, B. (2001)

Persistent Deprivation in the European Union. EPAG Working Paper 23. Institute for Social and Economic Research. University of Essex.

Whelan, C.T., Layte, R. & Maître, B. (2002)

“Multiple deprivation and persistent poverty in the European Union”, *Journal of European Social Policy*, Vol. 12 (2): 91-105.

Whelan, C.T., Layte, R. & Maître, B. (2003)

“Persistent Income Poverty and Deprivation in the European Union: An Analysis of the First Three Waves of the European Community Household Panel”, *Journal of Social Policy*, 32, 1: 1-18.

Willis, P.E. (1979)

Learning to labour: how working class kids get working class jobs. Farnborough: Saxon House.

Woolcock, M. & Narayan, D. (2000)

“Social capital: Implications for development theory, research and policy”, *The World Bank Observer*, 15 (2): 225-249.

SOCIALFORSKNINGSINSTITUTTETS UDGIVELSER SIDEN 1.1.2003

- 03:01 Clausen, T.: Når hørelsen svigter. Om konsekvenserne af hørenedsættelse i arbejdslivet, uddannelsessystemet og for den personlige velfærd. 2003. 228 s. ISBN 87-7487-713-5. Kr. 165,00.
- 03:02 Bjørn, N.H. (red.): Indenfor – udenfor. Resultater og perspektiver fra Socialforskningsinstituttets forskning om integration og marginalisering. 2003. 54 s. ISBN 87-7487-711-9. Kr. 60,00.
- 03:03 Hagedorn-Rasmussen, P. & A. Kamp: Mangfoldighedsledelse. Mellem vision og praksis. 223 s. ISBN 87-7487-713-5. Kr. 165,00.
- 03:04 Egelund, T. & A.D. Hestbæk: Anbringelse af børn og unge uden for hjemmet. En forskningsoversigt. 404 s. ISBN 87-7487-714-3. Kr. 285,00.
- 03:05 Rosdahl, A. & Uldall-Poulsen, H.: Lederne og det sociale engagement. 184 s. ISBN 87-7487-715-1. Kr. 140,00.
- 03:06 Hansen, H.: Time Series of APW-calculations. ISBN 87-7487-717-8. Elektronisk udgivelse: downloades på www.sfi.dk.
- 03:07 Andersen, D. & Kjærulff, A.: Hvad kan børn svare på? 188 s. ISBN 87-7487-718-6. Kr. 160,00.
- 03:08 Lausten, M. & Sjørup, K.: Hvad kvinder og mænd bruger tiden til. 90 s. ISBN 87-7487-719-4. Kr. 75,00.
- 03:09 Zeuner, L. & Højlund, J.: Unge i det kriminelle felt. 126 s. ISBN 87-7487-719-4. Kr. 120,00.

- 03:10 Jæger, M.M., Munk, M.D. & Ploug, N.: Ulighed og livsløb. 152 s. ISBN 87-7487-724-0. Kr. 135,00.
- 03:11 Menneskelige ressourcer i arbejdslivet. 264 s. ISBN 87-7487-723-2. Kr. 200,00.
- 03:12 Andersen, D.: Når mistanken opstår. 84 s. ISBN 87-7487-725-9. Kr. 75,00.
- 03:13 Kongshøj Madsen, P. & Pedersen, L., (red.): Drivkræfter bag arbejdsmarkedspolitikken. 325 s. ISBN 87-7487-726-7. Kr. 265,00.
- 03:14 Andersen, B.H., Sociologisk Institut, red.: Udviklingen i befolkningens levekår over et kvart århundrede. 358 s. ISBN 87-7487-721-6. Kr. 285,00.
- 03:15 Levevilkår blandt folkepensionister uden supplerende indkomst. 218 s. ISBN 87-7487-727-5. Kr. 200,00.
- 03:16 Bengtsson, S., Wiene, J. & Bak, C.: Lytttemødemodellen. 198 s. ISBN 87-7487-728-3. Kr. 175,00.
- 03:17 Virksomheders sociale engagement, årbog 2003. 186 s. ISBN 87-7487-729-1. Kr. 170,00.
- 03:18 Virksomheders sociale engagement, årbog 2003, sammen-
drag. 26 s. ISBN 87-7487-730-5. Kr. 25,00.
- 03:19 Christiansen, C.C., Schmidt, G. & Christoffersen, M.N.: Provokeret abort. 176 s. ISBN 87-7487-731-3. Kr. 150,00.
- 03:20 Høgelund, J., Filges, T. & Jensen, S.: Langvarigt sygefravær. 236 s. ISBN 87-7487-732-1. Kr. 225,00.
- 03:21 Damgaard, B.: Social- og arbejdsmarkedssystemerne. En flerstrengt historie. 176 s. ISBN 87-7487-734-8. Kr. 175,00.
- 03:22 Andersen, D., Holt, H. & Jensen, S.: Ledige HK'ere. 92 s. ISBN 87-7487-735-6. Kr. 70,00.
- 03:23 Anker, J., Christensen, I., Rasmussen, M., Romose, T.S. & Stax, T.B.: Indflyttere i almene boliger. 102 s. ISBN 87-7487-736-4. Kr. 78,00.
- 03:24 Geerdsen, L.P. : Marginalisation Processes in the Danish Labour Market. 188 s. ISBN 87-7487-737-2. Kr. 140,00.
- 03:25 Parsons, D.O., Trances, T. & Lilleør, H.B.: Voluntary Public Unemployment Insurance. 79 s. ISBN 87-7487-738-0. Kr. 75,00.
- 03:26 Olsen, H.: Ønsker og forventninger til det "gode liv" i alderdommen. 60 s. ISBN 87-7487-740-2. Kr. 50,00.

- 03:27 Bach, H.B. & Boll, J.: De svageste kontanthjælpsmodtagere. 96 s. ISBN 87-7487-741-0. Kr. 75,00.
- 04:01 Bengtsson, S. (red.): Kommunestørrelsens betydning. 135 s. ISBN 87-7487-742-9. Kr. 118,00.
- 04:02 Rosdahl, A., Harsløf, I., Jensen, S., Kruhøffer, A., Møller, S.N. & Hansen, A.E.: Virksomhedsrevalidering. 204 s. ISBN 87-7487-743-7. Kr. 198,00.
- 04:03 Clausen, T., Greve Pedersen, J., Olsen, B.M. & Bengtsson, S.: Handicap og beskæftigelse – et forhindringsløb? 232 s. ISBN 87-7487-744-5. Kr. 220,00.
- 04:04 Heide Ottosen, M.: Samvær til barnets bedste? 264 s. ISBN 87-7487-745-3. Kr. 250,00.
- 04:05 Heide Ottosen, M.: Samvær og børns trivsel. 58 s. ISBN 87-7487-748-8. Kr. 55,00.
- 04:06 Hansen, H.: Time Series of APW-Calculations – Module for Finland 1994-2001. ISBN 87-7487-746-1. Netpublication.
- 04:07 Christoffersen, M.N.: Familiens udvikling i det 20. århundrede. Demografiske strukturer og processer, 213 s. ISBN 87-7487-749-6. Kr. 198,00.
- 04:08 Jørgensen, M.S.: Danske virksomheders sociale engagement. Pjece, 21 s. ISBN 87-7487-752-6. Kr. 20,00
- 04:09 Schmidt, G. & Jakobsen, V.: Pardannelse blandt etniske minoriteter i Danmark. 252 s. ISBN 87-7487-751-8. Kr. 245,00.
- 04:10 Deding, M. & Kennson, W.: Mænds og kvinders løn. 156 s. ISBN 87-7487-753-4. Kr. 145,00.
- 04:11 Bjørn, N.H. (red.): Bolig, mobilitet og marginalisering på arbejdsmarkedet. 121 s. ISBN 87-7447-751-8. Kr. 120,00.
- 04:12 Pedersen, L. & Tranæs, T. (red.): Det danske arbejdsmarked – resultater og perspektiver fra Socialforskningsinstituttets forskning. ISBN 87-7447-756-9. 82 s. Kr. 75,00.
- 04:13 Christensen, E.: 7 års børneliv. 120 s. ISBN 97-7487-757-7. Kr. 118,00.
- 04:14 Hansen, H.: Time Series of APW-Calculations – Module for Sweden 1994-2001. ISBN 87-7487-758-5. Netpublication.

- 04:15 Bach, H.B. & Hussain, M.A.: Arbejdsskader og modtagelse af velfærdsydelse. Ca. 100 s. ISBN 87-7487-759-3. Ca. kr. 75,00. (Under udgivelse)
- 04:16 Nissen Møller, S. & Skytte, M.: Mit barn er anbragt. 192 s. ISBN 97-7487-760-7. Kr. 198,00.
- 04:17 Egelund, T., Hestbæk, A.-D., & Andersen, D.: Små børn anbragt uden for hjemmet. 414 s. ISBN 97-7487-761-5. Kr. 298,00.
- 04:18 Ploug, N., Henriksen, I. & Kærgård, N. (red.): Den danske velfærdsstats historie. 292 s. ISBN 87-7487-760-7. Kr. 270,00.
- 04:19 Deding, M. & Filges, T.: Derfor flytter vi. 64 s. ISBN 87-7487-763-1. Kr. 50,00.
- 04:20 Geerdsen, P.P., Høgelund, J. & Larsen, M.: Lukning og indskrænkning af virksomheder. 92 s. ISBN 87-7487-765-8. Kr. 70,00.
- 04:21 Lindemann, A. & Hestbæk, A.-D.: Slægtsanbringelser i Danmark. 67 s. ISBN 87-7487-769-0. Kr. 60,00
- 04:22 Rosenstock, M., Tinggaard, K., Holt, H., & Jensen, S.: Rummelighedens rammer. 190 s. ISBN 87-7487-766-6. Kr. 185,00.
- 04:23 Holt, H., Jørgensen, M.S., Jensen, S., Lange, D., Larsen, M. og Nygaard, R.: Virksomheders sociale engagement – Årbog. 178 s. ISBN 87-7487-767-4. Kr. 170,00
- 04:24 Jørgensen, M.S.: Virksomheders sociale engagement – Årbog / Sammenfatning. 26 s. ISBN 87-7487-768-2. Kr. 20,00
- 04:25 Espersen, L.D.: Fra anbringelse til efterværn. 71 s. ISBN 87-7487-770-4. Kr. 50,00.
- 04:27 Larsen, J.E.: Fattigdom og social eksklusion. 342 s. ISBN 87-7487-771-2. Kr. 298,00.

Social Forskning er instituttets nyhedsblad. Det udkommer fire gange om året og orienterer i en lettilgængelig form om resultaterne af instituttets arbejde. Lejlighedsvis udkommer Social Forskning som udvidet temanummer med bidragydere udefra.

Abonnementet er gratis og kan tegnes ved henvendelse til instituttet. Emneopdelte lister over instituttets publikationer kan ses på instituttets hjemmeside: www.sfi.dk. Hver titel er forsynet med en kort omtale, og der er mulighed for at bestille rapporterne via hjemmesiden. En fuldstændig liste over instituttets udgivelser kan findes på www.sfi.dk.

FATTIGDOM OG SOCIAL EKSKLUSION
Tendenser i Danmark over et kvart århundrede

Afdelingsleder: Ivan Thaulow
Afdelingen for børn, integration og ligestilling

ISSN: 1396-1810
ISBN: 87-7487-771-2

Layout: KPTO as
Omslagsillustration: Ole Christiansen/BAM
Oplag: 1.000
Tryk: BookPartnerMedia A/S

©2004 Socialforskningsinstituttet og Sociologisk Institut, Københavns Universitet

Socialforskningsinstituttet
Herluf Trolles Gade 11
1052 København K
Tlf. 33 48 08 00
sfi@sfi.dk
www.sfi.dk

Socialforskningsinstituttets publikationer kan frit citeres med tydelig angivelse af kilden. Skrifter, der omtaler, anmelder, henviser til eller gengiver Socialforskningsinstituttets publikationer, bedes sendt til instituttet.

FATTIGDOM OG SOCIAL EKSKLUSION

Tendenser i Danmark over et kvart århundrede

De fleste danskere har siden 1976 fået væsentligt bedre levekår. Det fremgår af de tre store levekårsundersøgelser fra 1976, 1986 og 2000, som Socialforskningsinstituttet og Sociologisk Institut har gennemført.

Lektor Jørgen Elm Larsen sammenholder her resultaterne fra de tre levekårsundersøgelser med fokus på relativ fattigdom og social eksklusion. Ved at se på danskernes økonomiske, materielle og helbreds-mæssige forhold samt deres deltagelse i fritids-, faglige og politiske aktiviteter og deres nære sociale relationer, vurderes omfanget af social eksklusion i den danske befolkning.

De tre undersøgelser giver også mulighed for at vurdere mange andre aspekter som fx ligestillingen mellem kønnene på forskellige levekårsområder, den sociale arvs betydning og marginaliseringstendenser blandt særligt udsatte grupper i det danske samfund.